

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ АВІАЦІЙНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ВАСІН Максим Сергійович

Прим. № ____
УДК 342.731

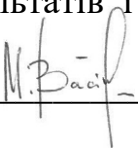
ДИСЕРТАЦІЯ

**КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ВЗАЄМОДІЇ
ДЕРЖАВИ І РЕЛІГІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В УКРАЇНІ**

12.00.02 – конституційне право; муніципальне право

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук.

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

____ / М.С. Васін /

Науковий керівник: **КОСТИЦЬКИЙ Василь Васильович**, доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України, академік Національної академії правових наук України

Київ – 2021

АНОТАЦІЯ

Васін Максим Сергійович. Конституційно-правові засади взаємодії держави і релігійних організацій в Україні. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук зі спеціальності 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право. – Національний авіаційний університет, Київ, 2021.

У дослідженні вперше у юридичній науці здійснено цілісний аналіз конституційно-правових засад взаємодії держави і релігійних організацій, який включав наукове переосмислення сучасної моделі державно-церковних відносин в Україні, окреслення її відмінностей від історичного досвіду попереднього тоталітарного режиму радянської влади, визначення правового статусу релігійних організацій як суб'єктів громадянського суспільства.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у встановленні й наданні наукового обґрунтування факту зміни характеру державно-церковних відносин в українському суспільстві, які трансформувалися від антагоністичної сепарації до коопераційної моделі з притаманною їй більшою взаємодією органів державної влади з релігійними організаціями. Також науково доведено, що чинним конституційно-правовим засадам державно-церковних відносин бракує юридичної визначеності, відсутність якої негативно позначається на взаємодії держави і релігійних організацій, стає причиною суспільної напруги під час обговорення важливих суспільних проблем, ускладнює процес реформування релігійного законодавства з огляду на відмову України від тоталітарної політики радянської влади та перехід до демократичних засад урядування.

Результати наукового дослідження дали змогу сформулювати пропозиції для практичного впровадження з метою подальшого розвитку державно-церковної взаємодії в умовах коопераційної моделі відносин, трансформація якої відбулася як наслідок запровадження в Україні демократичної політичної системи, релігійної свободи та плюралізму.

Ключові слова: державно-церковна взаємодія, державно-церковні відносини, свобода віросповідання, відокремлення держави та церкви.

ABSTRACT

Vasin Maksym. The constitutional and legal basis for the cooperation of state and the religious organizations in Ukraine. – *On the rights of the manuscript.*

Thesis for the degree of Candidate of Law in specialty 12.00.02 – Constitutional Law; Municipal Law. – National Aviation University. – Kyiv, 2021.

For the first time in legal science of Ukraine, the research includes a holistic analysis of the constitutional and legal foundations of church-state interaction, including the academic rethinking of the modern model of church-state relations in Ukraine, determining its differences from the historical experience of the previous totalitarian regime of the Soviet Union, and clarifying the legal status of religious organizations in as subjects of civil society.

The topicality of the research is due to the growing role of religious organizations in the civil society activity in Ukraine and in solving various social problems that the state is unable to overcome. As well, there is a need to ensure the constitutional right to freedom of conscience and religion for persons in special conditions: at military and penitentiary, medical, and educational institutions. In addition, the Law of Ukraine "On Freedom of Conscience and Religious Organizations", adopted in April 1991 (before the retrieval of Ukraine's state independence), today doesn't provide a proper legal basis for the participation of religious organizations in public life: those activities that go outside of the religious building and other places of worship.

The negative experience and consequences of the repressive policy of the Soviet regime on religious organizations, analyzed in the dissertation, allow the author to conclude that it is necessary to improve the constitutional and legal basis of church-state cooperation to remove from public discourse grounds for manipulation of the definition of church-state separation and releasing the legal practice from the current

legal uncertainties, ambiguous interpretations, legal conflicts. The dissertation includes the analyzes the case-law of the European Court of Human Rights, documents of international institutions such as the UN, the Council of Europe and the OSCE on ensuring freedom of conscience and religion, focusing on aspects of church-state interaction and foreign experience in legal regulation of this relations.

The scientific novelty of the research emerges in establishing and providing scientific justification for the fact that the church-state relations have changed in Ukrainian society and have transformed from an antagonistic separation to a cooperative model with its inherent great interaction between government bodies and religious organizations. It is also scientifically argued that the current constitutional and legal foundations of state-church relations have a lack of legal certainty, the absence of which negatively affects the church-state interaction, causes public tension during discussions important social problems, and complicates the process of reforming religious legislation considering that Ukraine refused from the totalitarian policy of the Soviet regime after the transition to a democratic political system.

The author proposes a new version of Article 35 (3) of the Constitution of Ukraine, aimed at abandoning Soviet wording in favor of the clearer terminology, which recognizes church and state as the separate and independent social institutions that can cooperate on a partnership basis. Another proposal prescribes to amend the Law of Ukraine "On Freedom of Conscience and Religious Organizations" with the aim to eliminate terminological restrictions on the activities of religious organizations and better ensure the autonomy of religious associations (denominations).

The research reveals the concept of secularism of political authority, emphasizing that it doesn't exclude the possibility of the state bodies to develop the cooperation with religious organizations in solving social problems and meeting the religious needs of certain categories of citizens (servicemen and their families, convicts and prisoners and prison staff, patients and medical staff).

The results of the dissertation research made it possible to formulate proposals for practical implementation with the aim of further developing church-state interaction in the context of the cooperative model of relations which appeared as a

result of the introduction of a democratic political system, religious freedom, and pluralism in Ukraine. The author argues in favor of implementing his proposals for further legal support of chaplaincy in the army and other military formations of the state, penitentiary and medical institutions as a form of church-state interaction in Ukraine.

Key words: church-state interaction, church-state relations, freedom of religion, separation of church and state.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях України та періодичних наукових виданнях, внесених до міжнародних наукометричних баз:

1. Васін, М. С. Термінологічні аспекти конституційно-правового регулювання державно-церковних відносин в Україні // Часопис Київського університету права. – К.: Київський університет права НАН України, 2020. – № 2020/1. – С.83-86.
2. Васін, М. С. Церква та держава у сфері освіти: від тотального відокремлення до взаємодії // Науково-практичний журнал «Соціологія права». – 2019. – № 4 (31). – С.5-9.
3. Васін, М. С. Сучасна державно-церковна взаємодія в Україні: переосмислення конституційних засад // Часопис Київського університету права. – К.: Київський університет права НАН України, 2019. – № 2019/3. – С.80-87.
4. Васін, М. С. Актуальність законодавчого впровадження медичного капеланства в Україні // Науково-практичний журнал «Соціологія права». – 2018. – № 3-4 (26-27). – С.18-24.
5. Васін, М. С. Правові аспекти взаємодії держави і релігійних організацій у сфері розвитку пенітенціарного капеланства // Часопис Київського університету права. – К.: Київський університет права НАН України, 2018. – № 2018/3. – С.58-62.
6. Васін, М. С. Правові аспекти участі релігійних організацій у громадському житті, формуванні та реалізації державної політики // Науково-практичний журнал «Соціологія права». – 2017. – № 3-4 (22-23). – С.24-29.
7. Васін, М. С. Перспективи законодавчого врегулювання взаємодії держави і релігійних організацій у сфері впровадження військового капеланства // Часопис Київського університету права. – К.: Київський університет права НАН України, 2017. – № 2017/3. – С. 96-100.

8. Васін, М. С. Проблеми правового регулювання взаємовідносин держави і церкви в демократичному суспільстві // Науково-практичний журнал «Соціологія права». – 2014. – № 1-2 (7-8). – С. 128–132.

9. Васін, М. С. Забезпечення міжнародних стандартів релігійної свободи під час реєстрації статутів релігійних організацій // 25-річчя Української незалежності як історія релігійних свобод і світоглядного плюралізму: державні інституції та релігійні організації у пошуку моделей партнерства / Збірник наукових матеріалів. – К.: Дух і Літера, 2017. – С.107-124.

10. Васин, М. Обзор свободы вероисповедания в Украине, включая Крым // Релігійна свобода: свобода релігії і переконань за умов сучасних викликів. Науковий щорічник № 19. Частина II. За загальною редакцією проф. А.Колодного, Л.Филипович. – К.: УАР, 2016. – С. 107-116.

11. Васін, М. Огляд ініціатив у сфері розвитку релігійного законодавства України // Релігійна свобода: на перехресті епох, країн і культур. Науковий щорічник № 19. За загальною редакцією проф. А.Колодного. – К.: Інтерсервіс, 2015-2016. – С. 180-184.

12. Васін, М. С. Актуальність закону про концепцію державно-конфесійних відносин в Україні / М. С. Васін. // «Практична філософія». Науковий журнал Центру практичної філософії. – Чернігів: Видавець «Парапан», 2014. – № 3, 2014 (53). – С. 98-103.

13. Васін, М. Твоє право на свободу віросповідання. Посібник для віруючих, релігійних громад та посадових осіб органів влади / Максим Сергійович Васін. – К.: Медіа світ, 2020. – 40 с.

Статті у наукових періодичних виданнях інших держав:

14. Васін, М. Правові засади взаємодії держави і релігійних організацій у практиці Європейського суду з прав людини / М. С. Васін. // Area Nauki. – Люблін, Польща: Fundacja «ORKA», 2017. – № 2(2)/2017. – С.104-113.

15. Васин, М. Донбасс и Крым: новые вызовы для религиозной свободы / Максим Васин // Религия в контексте глобализации: правовые аспекты

функционирования религиозных организаций. Редакционный комитет: К.Дюрам, Э. Кларк, Е. Нечипорова. – Краков, Польша: Издательство «НОМОС», 2017. – С.339-349.

16. Vasin, M. Characteristics of Development of Inter-Confessional Relations in Ukraine / Maksym Vasin // Occasional Papers on Religion in Eastern Europe. – Newberg, OR, U.S.A.: George Fox University, 2010. – Vol. 30. – Iss. 1. – Article 4. – P.28-36.

Матеріали наукових конференцій:

17. Васін, М. С. Перспективи подальшого розвитку законодавчого регулювання діяльності пенітенціарних капеланів // Приклади правового врегулювання душпастирського служіння у пенітенціарній системі в країнах Європи: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (3 грудня 2018 р., м. Київ) / Упор. Н. В. Пуряєва. – К.: ФОП Кандиба Т. П., 2018. – С.35-41.

18. Васін, М. С. Перспективи взаємодії держави і релігійних організацій у виробленні та реалізації сімейної політики // Сімейна політика в Україні: проблеми і перспективи розвитку: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (04 квітня 2018 р., м. Київ) / [Ред. кол. І. Г. Губеладзе та ін.] – К., 2018. – С. 19-23.

19. Васін, М. С. Розвиток законодавства у сфері пенітенціарного душпастирства в незалежній Україні // Сучасність і перспективи пенітенціарної душпастирської опіки: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. – К.: Ін-т крим.-викон. служби, 2016. – С. 72-78.

20. Васін, М. С. Свобода думки, совісті та релігії: права релігійних громад // Права людини в Україні – 2016. Доповідь правозахисних організацій. За ред.: А. П. Бущенко, О. А. Мартиненка / Українська Гельсінська спілка з прав людини. – К.: Видавництво «КВІЦ», 2017. – С. 130-141.

21. Vasin, M. Ukraine: Submission to the United Nations Human Rights Council by the Institute for Religious Freedom NGO for the 3rd cycle of the

Universal Periodic Review, 28th session // Institute for Religious Freedom. [Електронний ресурс]. – UNHRC, 2017. – Режим доступу до ресурсу: <https://uprdoc.ohchr.org/uprweb/downloadfile.aspx?filename=4267&file=EnglishTranslation>.

22. Васін, М. Свобода думки, совісті та релігії // Права людини в Україні – 2015. Доповідь правозахисних організацій. За заг. ред.: А. П. Бущенко, О. А. Мартиненка / Українська Гельсінська спілка з прав людини. – К., КИТ, 2016. – С. 157-165.

23. Васін, М. Свобода думки, совісті та релігії. Свобода вираження поглядів // Права людини в Україні: перше півріччя 2015. Наукове видання. За ред.: А. Б. Благої, О. А. Мартиненка / Українська Гельсінська спілка з прав людини. – К., 2015. – С. 79-93.

24. Vasin, M. Freedom of thought, conscience and religion / Maksym Vasin // Human Rights in Ukraine – 2014. Human rights organisations report. Editors: O. Martynenko, Y. Zakharov / Ukrainian Helsinki Human Rights Union. – Kharkiv: LLC “Publishing Human Rights”, 2015. – P. 164-176.

25. Васін, М. Очікуючи від Церкви допомоги, слід створити належне законодавче поле її діяльності / М. С. Васін. // Україна-2014: суспільно-політичний конфлікт і церква. Матеріали чергового засідання постійно діючого Круглого столу «Релігія і влада в Україні: проблеми взаємовідносин» від 15.05.2014 р. / Центр Разумкова. – К.: Видавництво «Заповіт», 2014. – С. 53-54.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	11
ВСТУП	12
РОЗДІЛ 1. Засади взаємодії держави і релігійних організацій в Україні	
1.1. Релігійна організація як суб'єкт взаємодії з державою	24
1.2. Історико-правовий аналіз розвитку взаємодії держави і релігійних організацій на теренах України	43
Висновки до першого розділу	60
РОЗДІЛ 2. Особливості взаємодії держави і релігійних організацій в окремих сферах суспільних відносин в Україні	
2.1. Правові засади участі релігійних організацій у громадському житті, формуванні та реалізації державної політики	63
2.2. Правове регулювання взаємодії держави і релігійних організацій у сфері військового, пенітенціарного та медичного капеланства	85
2.3. Взаємодія держави і релігійних організацій у сфері освіти	124
Висновки до другого розділу	136
РОЗДІЛ 3. Перспективи розвитку конституційно-правового регулювання взаємодії держави і релігійних організацій в Україні	
3.1. Міжнародно-правові стандарти в сфері відносин держави і релігійних організацій у контексті України	140
3.2. Розвиток конституційно-правових засад взаємодії держави і релігійних організацій в незалежній Україні	167
Висновки до третього розділу	186
ВИСНОВКИ	190
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	197
ДОДАТКИ	227

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ВРЦіРО – Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій

ДКВСУ – Державна кримінально-виконавча служба України

ЄСПЛ – Європейський суд з прав людини

ЄКПЛ – Європейська Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод

ЄС – Європейський Союз

МПГПП – Міжнародний пакт про громадянські і політичні права

ОБСЄ – Організація з безпеки і співробітництва в Європі

ООН – Організація об'єднаних націй

ПАРЄ – Парламентська Асамблея Ради Європи

СРСР – Союз радянських соціалістичних республік

УАПЦ – Українська Автокефальна Православна Церква

УРСР – Українська радянська соціалістична республіка

ЮНЕСКО – Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури

ВСТУП

Актуальність теми дослідження обумовлена зростанням ролі релігійних організацій у функціонуванні громадянського суспільства в Україні та вирішенні різноманітних суспільних проблем, із якими держава не в змозі впоратися самотійно, а також необхідністю забезпечення конституційного права на свободу совісті та віросповідання в особливих умовах: у військових формуваннях та у пенітенціарних, медичних і освітніх закладах. Окрім цього, Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації», ухвалений у квітні 1991 року – до проголошення державної незалежності України – на сьогодні не забезпечує належної правової основи для участі релігійних організацій у громадському житті країни – діяльності, що виходить у публічну сферу, за межі релігійних обрядів і богослужінь у культових спорудах. Водночас багаторічною перепоною на шляху законодавчого реформування державної релігійної політики залишаються положення ч. 3 ст. 35 Конституції України про відокремлення церкви і релігійних організацій від держави, а школи – від церкви, недосконалість яких стає очевидною під час законотворчого процесу та суспільних дискусій щодо питань, пов'язаних із участю церкви в громадському житті країни. Зазначена проблематика актуалізує науковий запит на нове теоретичне осмислення конституційно-правових засад взаємодії держави і релігійних організацій, а також сучасної моделі державно-церковних відносин в Україні та окреслення її відмінностей від історичного досвіду попереднього тоталітарного режиму радянської влади. У цьому контексті доцільним є напрацювання пропозицій для практичного впровадження державно-церковної взаємодії в умовах коопераційної моделі відносин, трансформація якої відбулася як наслідок запровадження в Україні демократичної політичної системи, релігійної свободи та плюралізму.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота відповідає Національній стратегії у сфері прав людини, затвердженій Указом Президента України від 25.08.2015 року № 501/2015, та

Національній стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016–2020 роки, затвердженій Указом Президента України від 26 лютого 2016 року № 68/2016, а також пріоритетним завданням у сфері державної релігійної політики, визначеним резолюцією Прем'єр-міністра України від 10 липня 2017 року № 27160/0/1-17. Отримані наукові результати та надані пропозиції спрямовані на виконання пп. XI п. 11 Висновку № 190 (1995) Парламентської Асамблеї Ради Європи щодо заявки України на вступ до Ради Європи, реалізація якого передбачена Указом Президента України № 39/2006 від 20 січня 2006 року «Про План заходів із виконання обов'язків та зобов'язань України, що випливають з її членства в Раді Європи».

Тему дисертації затверджено на засіданні вченої ради Приватного вищого навчального закладу «Львівський університет бізнесу та права» 24 вересня 2015 року (протокол № 2).

Мета і завдання дослідження. *Метою* дисертаційної роботи є дослідження конституційних засад та сучасного стану правового регулювання державно-церковних відносин із акцентом на взаємодію держави і релігійних організацій, вироблення практичних пропозицій щодо внесення змін до Конституції та законодавства України, спрямованих на реформування державної релігійної політики з дотримання принципу правової визначеності.

Для досягнення поставленої мети було виконано такі *дослідницькі завдання*:

– проаналізувати правовий статус релігійних організацій як суб'єктів взаємодії з державою, зокрема розглядаючи їх як складову частину громадянського суспільства;

– дослідити відмінності змістового наповнення та практичної реалізації конституційного принципу відокремлення церкви і релігійних організацій від держави, а школи – від церкви на теренах України за часів радянського тоталітарного режиму та в чинному законодавстві України;

– теоретично переосмислити конституційні засади сучасної моделі відносин між державою і церквою з урахуванням історичного контексту та трансформації суспільних відносин в Україні з часу відновлення державної незалежності 1991 року;

– окреслити правові засади державно-церковної взаємодії у сфері забезпечення релігійних потреб військовослужбовців і членів їхніх сімей, ув'язнених і засуджених, персоналу та пацієнтів медичних закладів, вихованців закладів освіти;

– здійснити порівняльний аналіз міжнародних стандартів у сфері забезпечення свободи совісті та віросповідання, досвіду демократичних держав країн Європи та розвитку законодавства України у сфері релігії, аби визначити найкращі практики для реформування державної релігійної політики;

– підготувати практичні пропозиції для врахування під час законотворчого процесу, спрямовані на забезпечення принципу юридичної визначеності у положеннях Конституції та законів України, які визначають засади державно-церковної взаємодії.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини у сфері конституційно-правового регулювання взаємодії держави і релігійних організацій в Україні.

Предмет дослідження – конституційно-правовий розвиток державно-церковних відносин в Україні, національне законодавство, норми міжнародного права, вітчизняна та зарубіжна література, присвячена взаємодії держави і релігійних організацій.

Методи дослідження. У процесі дослідження застосовувалися загальні та спеціальні методи наукового пізнання, за допомогою яких автор продовжував наукові розробки у сфері державно-церковних відносин, розпочаті провідними українськими та іноземними вченими. Звернення до наукових праць інших дослідників було обумовлено прагненням наукового підтвердження власних теоретичних розробок. У результаті було науково обґрунтовано трансформацію моделі взаємовідносин держави та церкви від сепараційної до коопераційної, визначено сутнісну різницю між конституційно-правовими

засадами державно-церковної взаємодії сучасної демократичної України та попередньої радянської тоталітарної влади, підготовлено практичні пропозиції для Верховної Ради України у сфері вдосконалення положень Конституції України та окремих законодавчих актів, які регулюють взаємодію держави і релігійних організацій.

Застосування історично-правового методу дало змогу дослідити особливості та сутнісні відмінності між конституційним законодавством України та нормативно-правовим регулюванням на теренах України часів радянської влади (1917–1991 рр.), подальший розвиток конституційно-правового регулювання державно-церковної взаємодії у незалежній Україні з урахуванням рекомендацій таких міжнародних організацій, як ООН, Рада Європи, ОБСЄ.

Діалектичний метод використовувався для дослідження взаємозв'язку конституційно-правових засад державно-церковної взаємодії та її правового регулювання за допомогою спеціальних законів і підзаконних актів, а також етапів історичного розвитку державної політики щодо релігійних організацій та їхньої участі у суспільному житті.

Із використанням методу системного аналізу досліджувалися конституційно-правові засади взаємодії держави і релігійних організацій: було проаналізовано правову регламентацію окремих її напрямів, а також досліджено основні підходи до аналізу моделей державно-церковних відносин.

Порівняльно-правовий метод використовувався під час дослідження законодавства України та інших держав, Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод і практики Європейського суду з прав людини як джерел права в Україні, а також інших міжнародно-правових документів у сфері забезпечення права на свободу совісті та віросповідання.

За допомогою системного методу досліджувалася роль конституційно-правового регулювання у регламентації діяльності релігійних організацій як суб'єктів громадянського суспільства та функціонування церкви як окремого

суспільного інституту, що є підґрунтям для розбудови партнерських відносин між органами державної влади і релігійними організаціями.

Метод конкретно-соціологічних досліджень допоміг проаналізувати зміни, які відбулися в українському суспільстві стосовно церкви як соціального інституту та її участі у громадському житті, що, зі свого боку, корелюється з трансформацією моделі державно-церковних відносин від сепараційної до коопераційної.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що дисертація є першим науковим дослідженням у галузі конституційного права України, яке являє собою цілісний аналіз конституційно-правових засад взаємодії держави і релігійних організацій, враховуючи при цьому історичний контекст і трансформацію моделі державно-церковних відносин в Україні. Наукова новизна результатів дисертаційного дослідження полягає у таких основних положеннях.

Уперше:

– встановлено й надано обґрунтування факту зміни моделі державно-церковних відносин в українському суспільстві, яка трансформувалася від антагоністичної сепарації до коопераційної моделі з притаманною їй більшою взаємодією органів державної влади з релігійними організаціями;

– доведено, що чинним конституційно-правовим засадам державно-церковних відносин бракує юридичної визначеності, відсутність якої негативно позначається на взаємодії держави і релігійних організацій, інколи стає причиною напруги під час обговорення важливих суспільних проблем, ускладнює процес реформування релігійного законодавства з огляду на відмову України від тоталітарної політики радянської влади та переходу до демократичної політичної системи;

– обґрунтовано доцільність відмови від радянських формулювань щодо державно-церковного відокремлення, які використовуються в чинній ч. 3 ст. 35 Конституції України, та заміни їх новими нормами, спрямованими на вдосконалення конституційно-правового регулювання взаємодії держави і

релігійних організацій та закріплення партнерських засад сучасних державно-церковних відносин в Україні;

– доведено необхідність зміни підходу до класифікації видів релігійних організацій, що застосовується у чинному Законі України «Про свободу совісті та релігійні організації», для усунення штучних обмежень у різновидах релігійних організацій (на які прямо звертав увагу Європейський суд з прав людини), врахування специфіки інституалізації релігійної діяльності в різних конфесіях, легітимізації організаційного підпорядкування всередині ієрархічних релігійних об'єднань і забезпечення принципу автономності у їхній діяльності.

Удосконалено:

– розуміння поняття світськості державної влади, яке не виключає можливості для розвитку взаємодії з релігійними організаціями у вирішенні соціальних проблем та задоволенні релігійних потреб окремих категорій громадян (військовослужбовців та членів їхніх сімей, засуджених і ув'язнених та персоналу пенітенціарних закладів, пацієнтів та персоналу медичних закладів);

– формулювання конституційних норм, спрямованих на вдосконалення конституційно-правових засад державно-церковних відносин та взаємодії держави і релігійних організацій, замість чинних положень ч. 3 ст. 35 Конституції України;

– підходи до реформування релігійного законодавства, що передбачає розроблення, широке громадське обговорення та затвердження нової редакції Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» для забезпечення принципу автономності як релігійних громад, так і релігійних об'єднань, а також належної законодавчої регламентації правового статусу релігійних організацій як суб'єктів громадянського суспільства та визначення їхніх прав і обов'язків, пов'язаних із участю у громадському житті;

– трактування змісту правового статусу релігійних організацій як суб'єктів громадянського суспільства та правової регламентації їхньої участі у громадському житті;

– підходи до подальшого нормативно-правового забезпечення капеланського служіння у військових формуваннях, пенітенціарних і медичних закладах як однієї з форм взаємодії держави і релігійних організацій.

Дістали подальшого розвитку:

– підходи щодо використання понятійно-термінологічного апарату під час правової регламентації статусу релігійних організацій, взаємодії держави і релігійних організацій;

– положення стосовно принципу автономності релігійних організацій із акцентом на необхідність законодавчого забезпечення не лише автономності релігійних громад, а й релігійних об'єднань як ієрархічних структур, що є складовою конституційного права на свободу віросповідання та міжнародних стандартів забезпечення цього права;

– підходи до імплементації міжнародних зобов'язань України, взятих у зв'язку з членством в ООН, ОБСЄ та Раді Європи, під час удосконалення конституційно-правових засад взаємодії держави і релігійних організацій, законодавчого визначення моделі державно-церковних відносин в Україні;

– положення щодо надання релігійним об'єднанням статусу юридичної особи.

Практичне значення одержаних результатів. Наведені в дисертації результати дослідження, висновки та пропозиції можуть використовуватися як у теоретичній, так і практичній діяльності, зокрема:

– у науково-дослідній сфері – для розвитку юридичної науки та подальших досліджень у сфері взаємодії держави і релігійних організацій, трансформації моделі державно-церковних відносин в Україні;

– у законотворчій діяльності – надані автором пропозиції щодо вдосконалення конституційно-правового регулювання державно-церковних відносин можуть стати теоретичним підґрунтям для розроблення змін до

Конституції України, нової редакції Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», проєктів законів про регламентацію діяльності священників-капеланів та інших нормативно-правових актів у сфері державної релігійної політики;

– у правозастосуванні та підвищенні правової культури – для дотримання органами державної влади та органами місцевого самоврядування, їхніми посадовими особами міжнародних стандартів у сфері забезпечення свободи совісті та віросповідання, коректного застосування положень ст. 35 Конституції України та законодавчих актів під час взаємодії з релігійними організаціями, а також задля дотримання законності релігійними організаціями і священнослужителями під час здійснення капеланського служіння та участі в громадському житті;

– в освітньому процесі – для підготовки навчальних курсів і практичних занять, підручників і посібників, у самостійній дослідницькій діяльності студентів у галузях конституційного та адміністративного права України, а також релігієзнавства, державного управління та соціології.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійним науковим дослідженням автора. Цитовані в дисертаційному дослідженні думки, положення та пропозиції інших науковців мають належні посилання на джерела та використані для подальшого розвитку юридичної науки та підкріплення наукових розробок здобувача.

Апробація результатів дисертації. Результати дисертаційного дослідження було впроваджено у науковій, експертній, законотворчій, правозахисній та просвітницькій діяльності низки установ та організацій, серед яких: Інститут законодавчих передбачень та правової експертизи, Ужгородський національний університет, Університет Короля Данила, Асоціація українських правників, Українська Греко-Католицька Церква, Інститут релігійної свободи.

Основні положення дослідження, викладені в дисертації висновки і пропозиції обговорювалися під час таких міжнародних і всеукраїнських наукових заходів:

- Круглий стіл «Роль та можливості Церков та релігійних організацій у сфері запобігання та протидії домашньому насильству, насильству щодо жінок та насильству за ознакою статі», який відбувся 27 лютого 2020 року у Харкові на базі Центру дослідження верховенства права і релігії Національного юридичного Університету імені Ярослава Мудрого;
- 6-а щорічна міжнародна наукова конференція Робочої групи з питань релігії в Чорноморському регіоні, яка відбулася 19-20 вересня 2019 року у Львові на базі Українського католицького університету;
- Міжнародна стипендіальна програма для молодих вчених «Релігія та верховенство права», яка проходила з 22 липня до 9 серпня 2019 року на базі коледжу Крайст Чьорч (Christ Church) при Оксфордському університеті (Великобританія) за підтримки Міжнародного центру права та релігієзнавства;
- Міжнародна науково-практична конференція «Приклади правового регулювання душпастирського служіння у пенітенціарній системі у країнах Європи», яка відбулася 3 грудня 2018 року в Києві за підтримки Державної кримінально-виконавчої служби України;
- Міжнародний науковий семінар «Релігія, міграція та соціальні зміни у східному православному світі», який відбувся 14 вересня 2018 року в Києві за підтримки Британської Академії;
- Всеукраїнська науково-практична конференція «Державний орган у справах релігій в Україні: історія та сучасність», яка відбулася 20 червня 2018 року в Києві на базі Київського національного університету ім. Т. Г. Шевченка;
- Всеукраїнська науково-практична конференція «Сімейна політика в Україні: проблеми і перспективи розвитку», яка відбулася 4 квітня 2018 року в Києві на базі Інституту соціальної та політичної психології Національної академії педагогічних наук України;

- Круглий стіл «Право на свободу совісті військовослужбовців України», який відбувся 12 грудня 2017 року в Києві в інформантстві «Укрінформ»;
- Круглий стіл «Особливості юридичного статусу релігійних організацій у правовому полі України: статус неприбутковості», який відбувся 20 вересня 2017 року в Києві в інформантстві «Укрінформ»;
- Круглий стіл «Важливість взаємодії громадянського суспільства у попередженні та протидії злочинам на ґрунті нетерпимості в Україні», який відбувся 24 травня 2017 року в Києві за ініціативи БДПЛ ОБСЄ;
- Міжнародна конференція «Зміцнення регіональних мереж правозахисників на Західних Балканах, у Східній Європі та Туреччині», яка відбулася 20-21 березня 2017 року у Брюсселі (Бельгія) на базі Європейського Парламенту;
- Віденський Симпозіум з питань свободи віросповідання, який відбувся 23-25 лютого 2017 року у Відні (Австрія) за ініціативи ADF International;
- Міжнародна експертна конференція «Боротьба з нетерпимістю та дискримінацією християн», яка відбулася 14 грудня 2016 року у Відні (Австрія) за ініціативи БДПЛ ОБСЄ;
- Круглий стіл «Розвиток капеланського служіння в Україні», який відбувся 17 листопада 2016 року в Києві на базі Комітету Верховної Ради України з питань національної безпеки і оборони;
- Круглий стіл «Церква у служінні: актуальні питання нормативно-правового забезпечення капеланської діяльності у військовій, пенітенціарній та медичній сферах», який відбувся 22 вересня 2016 року в Києві в інформантстві «Укрінформ»;
- Міжнародна науково-практична конференція «Релігійна свобода на перехресті епох, країн і культур», яка відбулася 16-17 вересня 2016 року в Києві

на базі Відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України;

- Міжнародний експертний форум «Свобода релігії і переконань за умов сучасних викликів», який відбувся 14-15 вересня 2016 року в Києві на базі Київського національного університету імені Т. Г. Шевченка;

- Круглий стіл «Конституційний процес в Україні очима віруючих», який відбувся 21 червня 2016 року у Києві в інформгентстві «Укрінформ»;

- Міжнародна науково-практична конференція «Сучасність і перспективи пенітенціарної душпастирської опіки», яка відбулася 13-14 квітня 2016 року в Києві на базі Інституту кримінально-виконавчої служби;

- Круглий стіл «Права людини в період військового конфлікту та реформ. Рекомендації правозахисників», який відбувся 10 грудня 2015 року в Києві на базі Комітету Верховної Ради України з питань прав людини, національних меншин і міжнаціональних відносин;

- Круглий стіл «Стан свободи совісті та державно-церковних відносин в Україні», який відбувся 28 жовтня 2015 року в Києві на базі Комітету Верховної Ради України з питань культури і духовності;

- Міжнародна конференція «Права людини в умовах воєнного конфлікту та реформ в секторі юстиції», яка відбулася 12-13 жовтня 2015 року в Києві за ініціативи Німецько-української платформи «Київський діалог»;

- Спеціальний захід на тему «Визнання релігійних та віруючих громад в Україні: проблеми та можливості», який відбувся 3 липня 2015 року у Відні (Австрія) під час міжнародної конференції ОБСЄ;

- Круглий стіл «Правові та етичні аспекти міжнаціональної та міжконфесійної злагоди», який відбувся 15 червня 2015 року в Умані на базі Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини;

- Національний круглий стіл з питань свободи релігії або переконань «Зустріч з керівниками структурних підрозділів у справах релігій обласних державних адміністрацій з метою налагодження системної роботи на посилення

всебічної співпраці», який відбувся 26-27 травня 2015 року в Києві за ініціативи БДПЛ ОБСЄ;

- Міжнародна наукова конференція «Виклики і можливості: розвиток релігійної свободи в сфері права», яка відбулася 14-16 травня 2015 року в Єревані (Вірменія) на базі Американського університету Вірменії;
- Круглий стіл «Державно-конфесійні та міжконфесійні відносини в Україні», який відбувся 22 квітня 2015 року в Києві на базі Київського національного університету імені Т. Г. Шевченка;
- Всеукраїнська науково-практична конференція «Християнська проповідь у місцях несвободи. Історія і сучасність України», яка відбулася 2 грудня 2014 року в Києві на базі Релігійного інституту Св. Томи Аквінського за підтримки Державної пенітенціарної служби України;
- Міжнародна науково-практична конференція «Релігія в контексті глобалізації: правові аспекти функціонування релігійних організацій», яка відбулася 4-6 листопада 2014 року у Кракові (Польща) на базі Ягеллонського університету;
- Засідання постійно діючого Круглого столу «Релігія і влада в Україні: проблеми взаємовідносин», який відбувся 15 травня 2014 року в Києві за ініціативи Центру Разумкова.

Публікації. Основні положення дисертації опубліковано в навчальному посібнику та в 15 наукових статтях, зокрема 8 статтях у фахових виданнях за спеціальністю «Юридичні науки», 3 статтях у іноземних наукових періодичних виданнях та 4 статтях у інших наукових виданнях.

Структура й обсяг дисертації. Дисертаційне дослідження складається з анотації, вступу, трьох розділів, поділених на підрозділи, висновків, списку використаних джерел і додатків. Повний обсяг роботи становить 226 сторінок, із них основний текст дослідження – 185 сторінок. Список використаних джерел складається з 218 найменувань і займає 30 сторінок. Додатки викладено на 16 сторінках.

РОЗДІЛ 1

ЗАСАДИ ВЗАЄМОДІЇ ДЕРЖАВИ І РЕЛІГІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В УКРАЇНІ

1.1. Релігійна організація як суб'єкт взаємодії з державою

Віра і релігійні переконання посідають важливе місце в житті багатьох людей, що обумовлює їхню потребу в єднанні з одновірцями задля спільного сповідання, відправлення релігійних обрядів, навчання та поширення власних релігійних переконань. Як зазначав професор В. В. Костицький, віра є природною, необхідною складовою свідомості – індивідуальної чи колективної [87, с. 26]. Соціологічні опитування останніх десяти років свідчать, що в Україні кількість віруючих становить від 66 до 76 %. Причому найвищий показник релігійності українців припадає на час початку російської військової агресії проти України [31, с. 12]. Водночас церква як суспільний інститут протягом останніх щонайменше п'ятнадцяти років посідає чільні місця рейтингу довіри населення України поряд із волонтерами й армією, а до початку військових дій у Криму та на сході України 2014 року церква була незмінним лідером суспільної довіри. Високий авторитет церкви обумовлює її потенціал у вирішенні багатьох суспільних проблем і здатність бути моральним орієнтиром нації, що перетворює релігійні організації на активних акторів громадянського суспільства і суб'єктів взаємодії з державою.

Колективний вимір свободи віросповідання не завжди призводить до утворення релігійних організацій як структурованих інституцій із власною ієрархією та чіткими внутрішніми настановами, оскільки може проявлятися на рівні родини чи неформальних об'єднань, як-от домашні зібрання віруючих без наміру утворювати юридичну особу. Водночас саме право на об'єднання (асоціацію) є однією з ключових складових права на свободу релігії чи переконань, що підтверджується міжнародно-правовими та конституційно-правовими гарантіями у сфері захисту основоположних прав людини. Релігійні

організації є особливим різновидом об'єднань громадян, адже в цьому випадку йдеться про об'єднання віруючих із метою задоволення релігійних потреб, сповідання та поширення своєї віри, як зазначено у ч. 1 ст. 7 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації». Отже, релігійні організації є виразниками інтересів віруючих громадян, яких вони об'єднують, і в цьому представницькому статусі вони можуть вступати у відносини з іншими об'єднаннями громадян, органами державної влади та місцевого самоврядування.

Церква і релігійні організації: понятійно-термінологічні аспекти

Для глибшого дослідження правосуб'єктності релігійних організацій та подальших наукових розробок щодо їхньої взаємодії з державою слід визначитися з понятійно-термінологічним апаратом, який використовується для позначення різних видів релігійних організацій і церкви як суспільного інституту. Насамперед потребують чіткого визначення терміни «церква» і «релігійна організація», які вживаються в Конституції України. Зокрема у ч. 3 ст. 35 зазначено: «Церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а школа – від церкви» [83]. При цьому двозначність у тлумаченні цих положень виникає через використання законодавцем двох різних понять для позначення церкви як суспільного інституту, що наводить на думку, ніби від держави відокремлені і «церква», і «релігійні організації», а від школи – лише «церква». Такий підхід розробників Конституції України 1996 року призвів до порушення принципу правової визначеності, оскільки до цього часу законодавство України не дає чіткого тлумачення, що охоплюється термінами «церква» і «релігійна організація» та які між ними сутнісні відмінності.

Проблематику усунення термінологічної невизначеності було винесено на розгляд Конституційного Суду України 2002 року в конституційному поданні 51 народного депутата України, які просили суд надати офіційне тлумачення поняття «церква» у ч. 3 ст. 35 Конституції України. Парламентарі наголошували, що на практиці застосування різних понять, які вживаються у

цій статті Конституції, зазнає певних труднощів, оскільки поняття «церква» як окремий суспільний інститут не є тотожним поняттю «релігійні організації». Автори конституційного подання також зауважили, що «аналогічні норми є і в Законі України «Про свободу совісті та релігійні організації» від 23 квітня 1991 року, стаття 1 якого, визначаючи завдання цього Закону, також не ототожнює терміни «релігійні організації» та «церква», що містяться у цій нормі» [185]. Як вбачалося з матеріалів справи, практична необхідність офіційного тлумачення терміна «церква» була обумовлена розробкою нової редакції Закону про свободу віросповідання та релігійну діяльність, у пояснювальній записці до якого пропонувалося дати визначення церкви як інституції, що існує паралельно з державою, розуміючи під терміном «церква» тип християнських або інших релігійних організацій, що характеризуються наявністю ієрархічного устрою, самостійністю нормативного врегулювання внутрішньої діяльності. У підсумку Конституційний Суд України визнав, що розбіжності щодо суті термінів «церква» та «релігійні організації», які вживаються передусім у законодавстві, існують, однак «їх усунення – повноваження законодавчого органу – Верховної Ради України, а не Конституційного Суду України» [185]. Отже, суд не знайшов підстав для відкриття конституційного провадження у справі та розгляду конституційного подання по суті, а парламент до цього часу не розв'язав питання щодо тлумачення терміна «церква».

З погляду правозастосовної практики та доктринальних особливостей різних християнських конфесій, слід взяти до уваги, що у православ'ї та католицизмі термін «церква» вживається в універсальному розумінні для позначення всієї повноти церковної спільноти, яка з позиції богослов'я є Тілом Христовим і складається з багатьох структурних одиниць. Такий підхід позначається на найменуваннях релігійних організацій, адже церквою вважається релігійне об'єднання, яке представлене відповідним релігійним центром (управлінням) і складається з місцевих релігійних громад, релігійних управлінь нижчого рівня (єпархій, дієцезій), монастирів, братств, місій, духовних навчальних закладів, як передбачено ч. 2 ст. 7 Закону України «Про

свободу совісті та релігійні організації». Так, у Єдиному державному реєстрі юридичних осіб зареєстрована релігійна організація «Київська Митрополія Української Православної Церкви (Православної Церкви України)», яка є керівним релігійним центром автокефальної Православної Церкви України як релігійного об'єднання. Водночас місцеві православні громади в державному реєстрі зазначені саме як частина цієї Церкви – наприклад, «Релігійна громада Святого Духа Православної Церкви України» у Хмельницькій області. На побутовому рівні під терміном «церква» також розуміють християнський храм або собор. Це часом дістає відображення і в юридичних документах. Як приклад можна навести доповнення 2018 року Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» окремою статтею 17¹ про особливості передачі у постійне користування культової споруди – Андріївської церкви Національного заповідника «Софія Київська».

Натомість у протестантизмі, який за чисельністю релігійних громад становить третину всієї релігійної мережі України, поширеною є практика застосування терміна «церква» щодо місцевих релігійних громад, які можуть функціонувати і як частина певного релігійного об'єднання, і як автономні незалежні релігійні громади. Водночас термін «церква» використовується і для позначення релігійного об'єднання, яке складається з місцевих релігійних громад. Так, у державному реєстрі містяться дані про «Українську Церкву християн віри євангельської», яка за видом релігійної організації є керівним релігійним центром, а також зареєстровано місцеву релігійну громаду «Помісна церква християн віри євангельської (п'ятидесятників) смт. Голованівськ». Отже, навіть у межах різних християнських конфесій термін «церква» має різне змістове наповнення, що відображається у їхніх статутних документах. При цьому на практиці мали місце випадки, коли органи у справах релігій обласних державних адміністрацій, уповноважені реєструвати статuti релігійних громад, відмовляли в реєстрації протестантським громадам через використання у їхній назві слова «церква», яке посадовці з власного погляду тлумачили виключно як релігійне об'єднання.

Залишається нерозв'язаним питання, як саме слід тлумачити термін «церква» і загалом конституційні положення про відокремлення церкви і релігійних організацій від держави, а школи – від церкви. Згідно з п. 1 Перехідних положень Конституції України 1996 року, Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» 1991 року є чинним у частині, що не суперечить Конституції України, оскільки був ухвалений до набуття нею чинності. Отже, звернення до цього Закону задля тлумачення Конституції України потребує особливої делікатності. З одного боку, термін «церква» вживається у ст. 1, згідно з якою, одним із завдань Закону є «подолання негативних наслідків державної політики щодо релігії і церкви», що надає цьому поняттю характеристик окремого суспільного інституту поряд із державою. З іншого боку, в наступних статтях 5 і 6 Закону, де деталізовано конституційний принцип державно-церковного відокремлення та відокремлення школи від церкви, в обох випадках вживається подвійний термін «церква (релігійні організації)», що дає підстави для висновку щодо ототожнення понять «церква» і «релігійні організації», наповнення їх однаковим змістом.

Важливо зазначити, що в решті положень Закон послуговується лише терміном «релігійні організації», уникаючи термінологічної двозначності. Використання у Законі про свободу совісті та загалом у законодавстві України терміна «релігійна організація» є виправданим не тільки через універсальність, обумовлену відсутністю конфесійного забарвлення, а й з огляду на те, що саме цей термін позначає організаційно-правову форму юридичних осіб згідно з національним класифікатором ДК 002:2004 «Класифікація організаційно-правових форм господарювання» [104]. Водночас як серед українських, так і закордонних вчених поширеним є використання терміна «церква» та похідних від нього – «державно-церковні відносини», «державно-церковна взаємодія», «державно-церковний діалог» у значенні суспільного інституту, спрямованого на задоволення релігійних потреб, без прив'язки до християнського

походження цього терміна, у більш узагальненому розумінні, що включає релігійні організації різних віросповідань і конфесій.

З огляду на багатовікову історичну, культурну та духовну спадщину України, пов'язану саме з християнством і невід'ємною її складовою – церквою, а також усталений понятійно-термінологічний апарат у світовій та вітчизняній науці, на нашу думку, вдосконалюючи положення Конституції України, не слід обирати лише один термін із двох: «церква» чи «релігійні організації». Натомість у конституційно-правовому регулюванні доцільно використовувати комбінований термін – «церква (релігійні організації)», що дасть змогу не лише врахувати роль церкви як окремого і незалежного суспільного інституту в країні з тисячолітньою історією християнства, а й водночас підкреслити, що конституційні положення про державно-церковну взаємодію охоплюють усі релігійні організації, незалежно від їхньої конфесійної приналежності. Такий підхід також дасть змогу привести до термінологічної єдності норму ч. 3 ст. 35 Конституції України та положення Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», усунувши наявну нині юридичну невизначеність. Водночас загалом у законодавстві України доцільно застосовувати саме термін «релігійна організація» як узагальнене поняття, що охоплює багатоманіття релігійних інституцій різних конфесій (релігійних громад, релігійних центрів і управлінь, монастирів, братств, духовних навчальних закладів) і водночас позначає відповідну організаційно-правову форму юридичної особи згідно з національним класифікатором. Однак для цілей цього дослідження використовуватимемо одночасно термін «церква», надаючи йому широкого значення як суспільного інституту, що уособлює багатоманіття релігій і віросповідних напрямів, і термін «релігійні організації», яким у законодавстві України позначається окрема організаційно-правова форма юридичної особи, незалежно від конфесійної належності.

Види релігійних організацій і принцип автономії

Виходячи з положень ч. 2 ст. 7 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», термін «релігійні організації» є узагальнюючим і охоплює різні види релігійних інституцій, а саме: «релігійні громади, управління і центри, монастирі, релігійні братства, місіонерські товариства (місії), духовні навчальні заклади, а також об'єднання, що складаються з вищезазначених релігійних організацій» [59]. Водночас релігійні об'єднання, згідно із законодавством України, не можуть мати статус юридичної особи та представляються своїми центрами (управліннями). Якщо раніше згідно з вимогами ст. 12 Закону вид релігійної організації зазначався лише в її статуті (і за бажанням засновників – у її назві), то внесені у січні 2019 року зміни до ст. 9 Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань» передбачають внесення до Єдиного державного реєстру відомостей про вид релігійної організації та її віросповідну приналежність [52]. З одного боку, така увага з боку держави до фіксації конкретних видів релігійних організацій може бути пояснена метою кращої організації ведення державної статистики, однак з іншого боку, наявні у Законі про свободу совісті види релігійних організацій не завжди відповідають потребам релігійних організацій різних конфесій, оскільки окрім монастиря може існувати скит, а окрім братства може діяти і сестринство. Так, у Єдиному державному реєстрі містяться дані про шість скитів різних конфесій, а зі статусом релігійної організації зареєстровано два сестринства і ще декілька – у формі громадських і благодійних організацій. Водночас терміни «релігійна громада», «релігійний центр (управління)», «духовний навчальний заклад» є більш універсальними, оскільки не мають чіткого конфесійного забарвлення.

Європейський суд з прав людини у п. 145 рішення по справі «Свято-Михайлівська парафія проти України» зауважив, що ст. 7 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» не містить чіткого визначення «релігійної організації» [170]. Із таким висновком ЄСПЛ не можна погодитися, якщо взяти до уваги застосування цього терміна як організаційно-правової

форми юридичної особи, котра охоплює різні види релігійних організацій. Також вбачається недоцільним застосування підходу А. Ю. Радченко, яка запропонувала вживати термін «релігійне об'єднання» для позначення всіх релігійних інститутів громадянського суспільства з подальшим поділом «на релігійні організації, релігійні громади (неформалізовані об'єднання) та релігійні управління й центри» [138, с. 14], оскільки це може ще більше ускладнити на практиці процес державної реєстрації та діяльності релігійних організацій через термінологічну плутанину та необхідність внесення змін до сотень чинних законодавчих актів. Однак корегування потребує сам підхід законодавця до визначення видів релігійних організацій, оскільки нинішня концепція, закладена радянською владою в Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» ще 1991 року – до проголошення Державної незалежності України, не відображає сучасних реалій релігійного життя та конфесійного багатоманіття, особливостей ієрархічної структури та автономності управління як релігійних об'єднань, так і окремих релігійних громад. Зокрема правовий статус монастирів, релігійних братств, місіонерських товариств (місій), які засновуються релігійними центрами (управліннями), нічим не відрізняється між собою. Відмінність лише в можливості реєстрації монастирів і релігійних братств у порядку, передбаченому Законом для утворення релігійних громад. Однак тоді їхній правовий статус нічим не відрізняється від релігійних громад. Отже, наявна у Законі класифікація видів релігійних громад більшою мірою відображає структурні одиниці Православної Церкви та меншою мірою є прийнятною для інших конфесій, у яких замість монастирів, братств і місій функціонують інші структурні одиниці. Водночас суперечливим із погляду канонічного права і православ'я, і католицизму (включаючи Українську Греко-Католицьку Церкву) є можливість реєстрації релігійних громад лише за ініціативи самих віруючих і з прямо закріпленим у ч. 3 ст. 8 Закону правом релігійної громади на вільну зміну підлеглих у канонічних та організаційних питаннях будь-яким діючим в Україні та за її межами релігійним центрам (управлінням) [59]. Аналіз практики застосування

цієї норми Закону державними органами у справах релігій у різних областях України, включно з Міністерством культури України, свідчить про зміну підходу до її тлумачення протягом 2016–2019 років, що характеризується ігноруванням особливостей структури ієрархічних церков (релігійних об'єднань) на користь майже абсолютної самостійності та автономності релігійних громад, незважаючи на їхнє входження до складу релігійного об'єднання. Із цим пов'язані непоодинокі випадки відмов у реєстрації статутів тих релігійних громад, які в своїх статутах визначають різні форми канонічної та організаційної взаємодії зі своїм релігійним центром, наприклад: узгодження кандидатури керівника релігійної громади з керівником релігійного центру, підзвітності релігійної громади у адміністративних чи фінансових питаннях релігійному центру, а також отримання дозволу у релігійного центру на заснування підприємств, інших юридичних осіб, випуску та розповсюдження релігійної літератури, заснування засобів масової інформації, здійснення міжнародних контактів.

Згадані форми взаємодії релігійної громади з релігійним центром (управлінням), яке представляє релігійне об'єднання, цілком вписуються в законодавчі положення про право на канонічну та організаційну підлеглість релігійних громад відповідному релігійному центру (управлінню). Водночас здається некоректним трактування державними органами у справах релігій міжнародних стандартів щодо незалежності та автономності релігійних організацій у такий спосіб, який унеможливорює діяльність ієрархічних, структурованих церков (релігійних об'єднань). Такий підхід породжує непорозуміння і суперечки у державно-церковних відносинах, пов'язані із ситуаціями, коли органи державної влади у справах релігій захищають автономність місцевих релігійних громад і їхнє право на зміну канонічного підпорядкування, а церкви (релігійні об'єднання) різних конфесій натомість наполягають на необхідності захисту їхньої автономності як релігійного об'єднання. Для розв'язання цієї суперечності слід виходити з того, що релігійні громади, погоджуючись увійти до складу певного релігійного

об'єднання або будучи заснованими за ініціативи певного релігійного центру (управління), добровільно беруть на себе обов'язки дотримуватися певної внутрішньої дисципліни, підзвітності та адміністративного підпорядкування релігійному центру (управлінню), без чого неможливо уявити функціонування ієрархічних церков (релігійних об'єднань) загалом і церковних судів зокрема. Якщо позбавити релігійну громаду будь-яких зв'язків із релігійним центром (управлінням) та підзвітності в своїй діяльності, то такий підхід позбавить сенсу саме існування релігійних об'єднань, адже вони ніяк не зможуть впливати на релігійну діяльність, внутрішню дисципліну своїх членів, в тому числі – запобігати зловживанням, релігійній радикалізації, відступам від доктрин віровчення. Впровадження в Україні моделі абсолютно незалежних і автономних релігійних громад, на яких не може впливати релігійний центр (управління), може призвести і до інших негативних наслідків. Зокрема у вигляді ескалації церковних розколів, конфліктів і появи «незалежних», наприклад, православних чи католицьких релігійних громад, існування яких без єдності із Церквою як релігійним об'єднанням є неможливим з погляду церковного канонічного права.

Важливо також зазначити, що відповідно до ст. 35 Конституції України здійснення права на свободу віросповідання може бути обмежене лише законом. Тому лише законом, і лише у разі обґрунтованої доцільності та необхідності такого втручання в демократичному суспільстві, держава може обмежити право релігійної громади делегувати частину своєї правосуб'єктності релігійному центру (управлінню), зокрема в особі його керівництва, а до того часу органи державної влади у справах релігій мають «брати до відома і поважати традиції та внутрішні настанови релігійних організацій, якщо вони не суперечать чинному законодавству», як це передбачено ч. 3 ст. 5 Закону [59]. Можна погодитися із позицією А. Ю. Радченко про те, що «держава мусить чітко окреслити в законодавстві межі свого втручання (впливу, сприяння, протидії та ін.) у діяльність релігійних та атеїстичних організацій» [138, с. 82]. Отже, державні органи у справах релігій під час реєстрації статутів релігійних

громад і релігійних центрів (управліннь) повинні враховувати міжнародні стандарти у сфері релігійної свободи, які передбачають повагу держави до права релігійних об'єднань самостійно визначати свою структуру, ієрархію, порядок призначення і звільнення священнослужителів, а також без втручання держави вирішувати свої кадрові, організаційні, адміністративні, фінансові та інші внутрішні питання, які врегульовуються їхніми статутами та внутрішніми положеннями на їхній власний розсуд, якщо інше прямо не передбачено законом. Натомість проблема двозначного тлумачення ч. 3 ст. 8 Закону спонукає до подальших наукових пошуків із метою вироблення законодавчих пропозицій, які б забезпечили юридичну визначеність у правовому регулюванні обрання чи зміни канонічної та організаційної підлеглості релігійної громади певному релігійному центру. Актуальність цього питання підкреслюється неоднозначною судовою практикою, на яку ще 2010 року звертав увагу Г. В. Друзенко: коли одні суди скасовують рішення про реєстрацію статуту релігійної громади через відсутність на ньому погоджувального підпису настоятеля чи єпархіального архієрея, а інші суди вважають таке погодження неприпустимим обмеженням права релігійної громади на вільну зміну своєї канонічної чи організаційної підлеглості [34]. Водночас у таких випадках суди захищають право релігійної громади на зміну підлеглості релігійному центру (управлінню), незважаючи на те, що підлеглість за своєю суттю передбачає певну підзвітність, делегування частини управлінських повноважень релігійному центру (управлінню) і втрату цілковитої автономії для такої релігійної громади. Натомість у згаданій справі «Свято-Михайлівська парафія проти України» у п. 143 рішення Європейський суд з прав людини не заперечив вимоги статуту релігійної громади засвідчувати статутні документи погоджувальним підписом настоятеля, призначеного керівництвом релігійного центру, що свідчить про повагу ЄСПЛ до статуту релігійної громади, який є основою її самоврядності, та до принципу автономності церкви як релігійного об'єднання, що передбачає можливість певного організаційного впливу на діяльність місцевих релігійних громад у межах статуту [170].

З огляду на це, вбачається більш вдалим підхід, запропонований робочою групою з розробки нової редакції Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», створеної Міністерством юстиції України на підставі доручення Кабінету Міністрів від 3 лютого 2006 року № 2571/1/1-06 для виконання Указу Президента України від 20 січня 2006 року № 39 «Про План заходів із виконання обов'язків та зобов'язань України, що випливають з її членства в Раді Європи». У п. 269 Пояснювального меморандуму співдоповідачів до цієї Рекомендації ПАРЄ № 1722 (2005) були зауваження Моніторингового комітету ПАРЄ про те, що Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» обмежує форми, у яких можуть створюватися релігійні організації, а також не передбачає надання статусу юридичної особи релігійним об'єднанням [213]. Задля усунення цих недоліків Закону утворена Мін'юстом робоча група запропонувала класифікувати релігійні організації за трьома формами: релігійні товариства, релігійні установи та релігійні об'єднання, відмовляючись від конфесійно-орієнтованих видів, таких як релігійна громада, монастир, братство, місія, які згадуються у чинному Законі. Такий підхід, запропонований робочій групі 2006 року Г. В. Друзенком, наближує законодавче визначення правосуб'єктності релігійних організацій до положень ст. 83 Цивільного кодексу України, якими встановлюються організаційно-правові форми юридичних осіб, хоч і вимагає збереження певних особливостей, притаманних релігійним організаціям. Згідно з розробленим робочою групою законопроектом (новою редакцією Закону), релігійним товариством є добровільне об'єднання фізичних осіб, незалежно від того, набуває таке об'єднання статусу юридичної особи чи ні, а учасники релігійного товариства беруть безпосередню участь у його діяльності та управлінні товариством. Релігійною установою визнається організація зі статусом юридичної особи, що створена іншою релігійною організацією – юридичною особою для досягнення визначеної засновником мети. Релігійним об'єднанням є об'єднання релігійних організацій, що має статус юридичної особи і складається з релігійних товариств та/або релігійних установ, а всеукраїнські

об'єднання – також із місцевих релігійних об'єднань. Водночас лише релігійні товариства мають право самостійно визначати свою підлеглисть у канонічних та організаційних питаннях релігійним об'єднанням, зареєстрованим в Україні, а також міжнародним та закордонним релігійним об'єднанням і релігійним центрам, а також право на вільний вихід із цієї підлеглості та на її зміну.

Отже, ці три форми (види) релігійних організацій здатні і задовольнити потреби ієрархічних релігійних об'єднань, і мінімізувати конфліктні ситуації, пов'язані з діяльністю місцевих релігійних громад. Зокрема релігійні організації можуть самостійно засновувати місцеві громади, монастирі, братства, місії, духовні навчальні заклади та будь-які інші структурні одиниці у формі релігійних установ, впливати на призначення і зміну їхнього керівництва, затвердження статутних документів, що дає їм змогу зберігати ієрархічну цілісність і автономність, будувати управлінську вертикаль, передбачену канонічним правом чи іншими внутрішніми настановами. З іншого боку, віруючі як фізичні особи можуть бути засновниками релігійних громад, братств, монастирів і будь-яких інших видів релігійних інституцій у формі релігійних товариств, зберігаючи за собою право управління ними і автономність, включно з правом обирати на власний розсуд підлеглисть у канонічних та організаційних питаннях релігійним об'єднанням в Україні чи за кордоном. Такий підхід міг би мінімізувати кількість майнових конфліктів і судових суперечок, пов'язаних зі зміною канонічного підпорядкування релігійних громад, передусім православних, у контексті проголошення у січні 2019 року автокефальної Православної Церкви України, а також дав би змогу усунути непорозуміння у державно-церковних відносинах через різні погляди на принцип автономності та самоврядності релігійних організацій. Запропоновані законодавчі зміни у підсумку можуть стати належним виконанням Українською державою згаданого вище рішення ЄСПЛ шляхом вжиття заходів загального характеру відповідно до ст. 13 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», що передбачає внесення змін до чинного законодавства та практики

його застосування з метою усунення зазначеної в рішенні ЄСПЛ системної проблеми та її першопричини [50]. Як зазначав професор К. Дюрем, «закони про реєстрацію релігійних організацій стають основним індикатором стану релігійної свободи, оскільки нерідко вони є засобом, який держава використовує для реакції на сприйняті нею суспільні проблеми, пов'язані з релігією» [37, с. 290].

На думку Моніторингового комітету ПАРЄ, надання релігійним об'єднанням статусу юридичної особи також сприяло б остаточному вирішенню питання щодо повернення колишньої церковної власності, експропрійованої радянським режимом, що є частиною зобов'язань України під час вступу до складу Ради Європи [14]. Однак питання щодо надання релігійним об'єднанням статусу юридичної особи залишається дискусійним, адже потребує пошуку консенсусу серед найбільших церков України, якого за останні п'ятнадцять років досягти не вдалося [35]. Крім цього, після проголошення автокефалії Православної Церкви України ситуація у середовищі православних церков різних юрисдикцій змінилася, але напруження у міжправославних стосунках досі залишається. З огляду на це, пропозицію надання статусу юридичної особи для релігійних об'єднань слід розглядати не з позиції розв'язання питання реституції колишньої церковної власності, адже переважну більшість культових споруд держава вже повернула відповідним релігійним організаціям, а з погляду впливу такої законодавчої новації на майнові суперечки у православних громадах на місцевому рівні та на відносини між православними церквами України загалом. Враховуючи ці ризики та окремі зауваження до новацій законопроекту, які не сприйняла релігійна спільнота, уряд не давав ходу напрацюванням робочої групи аж до 2010 року [36]. Однак і згодом розроблену нову редакцію Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» не було внесено до парламенту, оскільки Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій закликала керівництво держави відкласти ці напрацювання до моменту появи консенсусу в міжконфесійному середовищі щодо принципів правових новацій, що залишає актуальними запропоновані

законодавчі зміни та обумовлює необхідність відновлення їх громадського обговорення в нинішній новій релігійній ситуації [21, с. 185-187]. Як зауважив О. В. Заєць, «важливою умовою вдосконалення законодавства про свободу совісті та віросповідання є наявність реального, постійного діалогу між представниками влади, конфесій та суспільства» [47, с. 279].

Релігійні організації як інститути громадянського суспільства

З огляду на те, що релігійні організації за своїм правовим статусом є різновидом об'єднань громадян із певними особливостями, визначеними спеціальним законом, їх можна віднести до інститутів громадянського суспільства. Така правосуб'єктність релігійних організацій прямо закріплена на рівні законодавства України, що дає змогу відійти від суто сепараційного погляду на конституційний принцип державно-церковного відокремлення та розвивати взаємодію між цими суспільними інститутами на партнерських засадах. Уже 1999 року Закон України «Про місцеві державні адміністрації» у ст. 37 визначив серед завдань місцевих державних адміністрацій взаємодію з релігійними організаціями та іншими об'єднаннями громадян, сприяння виконанню їхніх статутних завдань та забезпечення додержання законних прав таких об'єднань громадян, що мало на меті «забезпечення прав і свобод громадян, задоволення їх політичних, екологічних, соціальних, економічних, культурних та інших інтересів з урахуванням загальнодержавних і місцевих інтересів». Водночас релігійні організації, як і інші об'єднання громадян, отримали право вносити пропозиції з питань їхньої діяльності на розгляд місцевих державних адміністрацій, брати участь у розгляді внесених ними пропозицій шляхом надання необхідних пояснень та обґрунтувань. Окрім цього, у ст. 23 цього Закону серед повноважень місцевих державних адміністрацій зазначено можливість сприяння релігійним організаціям у наданні допомоги соціально незахищеним громадянам [56]. Отже Верховна Рада II скликання визнала релігійні організації суб'єктами взаємодії з органами державної влади невдовзі після ухвалення Конституції України 1996 року, з

чого можна дійти висновку щодо відсутності наміру органу законодавчої влади виключати релігійні організації із суспільного життя та застосовувати конституційний принцип державно-церковного відокремлення у суто сепараційний спосіб. Натомість законодавство України й надалі розвивалося в бік більшої взаємодії з релігійними організаціями, визнаючи їхнє право на участь у громадському житті та важливу роль церкви як суспільного інституту. Незабаром уряд створив практичні правові механізми для державно-церковної взаємодії на рівні підзаконних актів.

У п. 7 Порядку проведення консультацій з громадськістю з питань формування та реалізації державної політики, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 3 листопада 2010 року № 996, релігійні організації визначені у переліку інститутів громадянського суспільства поряд із громадськими об'єднаннями, благодійними організаціями, творчими спілками, професійними спілками та їх об'єднаннями, асоціаціями, організаціями роботодавців та їх об'єднаннями, органами самоорганізації населення, недержавними засобами масової інформації, іншими невідприємницькими товариствами та установами, легалізовані відповідно до законодавства. На підставі цієї урядової постанови релігійні організації визнані державою як суб'єкти громадянського суспільства та наділені правом брати участь у консультаціях із питань формування та реалізації державної політики, які мають на меті «залучення громадян до участі в управлінні державними справами, надання можливості для їх вільного доступу до інформації про діяльність органів виконавчої влади, а також забезпечення гласності, відкритості та прозорості діяльності зазначених органів». Ця урядова постанова також наділила релігійні організації правом «проводити відповідно до законодавства громадську експертизу діяльності органу виконавчої влади та громадську антикорупційну експертизу нормативно-правових актів» [121]. Згодом, у постанові від 13 вересня 2017 року № 687 про внесення змін до «Порядку залучення, використання та моніторингу міжнародної технічної допомоги», Кабінет Міністрів України дав визначення терміну «інститути

громадянського суспільства», включивши до переліку релігійні організації разом із громадськими об'єднаннями, благодійними організаціями та іншими юридичними особами [120].

Релігійні організації визнаються суб'єктами взаємодії з державою також на рівні міжнародних зобов'язань, зокрема у форматі Організації з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ). У підсумковому документі Ради міністрів ОБСЄ, ухваленому 2013 року в Києві, було сформульовано заклик до держав-учасниць «заохочувати діалог між релігійними громадами та громадами, які дотримуються певних переконань, і державними органами, включаючи, у разі необхідності, обговорення питань, які стосуються використання місць богослужіння та релігійного майна» [141, с. 46]. Заклики до налагодження прямого, постійного, конструктивного діалогу містилися у зверненнях Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій, адресованих більшості новообраних Президентів України, очільників парламенту і уряду, реакцією на які були зустрічі найвищого керівництва держави з релігійними діячами і домовленості про взаємодію у різних повсякденних форматах [20, с. 29-30, 33, 50, 64-67, 94-96].

Отже, на сьогодні Українська держава не відмежовується від церкви, як за часів радянського репресивного режиму, а створює можливості для повноцінної участі релігійних організацій у громадському житті, сприймаючи їх як суб'єктів взаємодії з органами державної влади. Причому ця суб'єктність не є декларативною, а підкріплена належними правовими механізмами, які дають змогу релігійним організаціям брати участь у формуванні та реалізації державної політики через громадські ради при центральних і місцевих органах виконавчої влади, а також шляхом ініціювання проведення консультацій з громадськістю та подання відповідних пропозицій громадській раді або безпосередньо органу виконавчої влади. Можна погодитися з думкою С. І. Здіорука, який вважає, що «одним із основних підходів до побудови сучасних взаємин Української держави і релігійних організацій повинен бути концепт раціонального партнерства» [66]. Цей концепт проявляється в тому, що держава

сприймає релігійні організації як партнерів, із якими можна взаємодіяти для досягнення цілей і виконання завдань, що відповідають суспільним інтересам, – насамперед у тих сферах, де без участі релігійних організацій органи державної влади не можуть впоратися: задоволення релігійних потреб і душпастирська опіка у Збройних Силах України та інших військових формуваннях, у медичних і пенітенціарних закладах, звільнення та ресоціалізація осіб із різними видами залежностей (наркотична, алкогольна, ігроманія), усиновлення сиріт, практична і матеріальна допомога нужденним і вразливим верствам населення тощо. До того ж, як зазначали вчені С. В. Онищук та П. М. Петровський, «завдяки здійсненню церквою проповідницької, катехизаційної, просвітницької та добродійної діяльності вона може сприяти формуванню у громадян моральних якостей, таких як патріотизм, чесність, порядність, законослухняність, толерантність, довіра, солідарність тощо, які стійко асоціюються з набором громадянських чеснот» [110, с. 3].

Вплив релігійних організацій на суспільство не обмежується практичними заходами гуманітарного і соціального характеру, адже церква як суспільний інститут насамперед має на меті допомогти духовному стану людини, спонукає її прислухатися до голосу совісті та жити чесним, благочестивим і здоровим життям, дає суспільству моральні орієнтири та виконує інтегруючу роль для нації, що також має важливе значення для сталого розвитку держави. Крім цього, як зазначав М. Ф. Рибачук, «релігійні об'єднання відігравали в історичній ретроспективі й відіграють сьогодні роль суспільної совісті, суспільного арбітра, викривача суспільних вад, захисника від усіх форм насильства, надавача гуманітарної допомоги, ініціатора й організатора правозахисної й екологічної діяльності» [152]. Ця думка підтверджується активною участю українських релігійних організацій у захисті прав людини, передусім свободи совісті, віросповідання, мирних зібрань, та у сфері боротьби з корупцією та протидії домашньому насильству, особливо щодо дітей і жінок, прикладом чого є тематичні заяви і публічні заходи релігійних організацій різних конфесій. Зокрема у Зверненні до новообраних народних депутатів

України від 23 листопада 2007 року Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій заявила, що «буде і надалі звертати пильну увагу на те, наскільки суспільне, політичне, державне життя відповідають високим духовним і моральним ідеалам», запевнивши парламентарів щодо невинного громадського контролю зі свого боку задля того, щоби «підтримувати добро і правду та викривати зло й оману, від кого б вони не походили» [20, с. 97-98]. Отже, релігійні організації послідовно демонструють прагнення не лише надавати душпастирську опіку на індивідуальному рівні й не лише брати участь у консультаціях із органами державної влади з питань формування та реалізації державної політики, а й здійснювати заходи громадського контролю над діяльністю законодавчої і виконавчої гілок влади, водночас закликаючи і судову владу до правосудних рішень і становлення справедливості. Так, в окремому Зверненні щодо становлення справедливості в Україні члени Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій висловили «готовність до діалогу та співпраці з керівниками і всім суддівським корпусом України» і надали низку зауважень і рекомендацій для ефективного проведення судової реформи [64]. З огляду на це, релігійні організації України не лише постійно обстоюють своє право брати участь у громадському житті країни, а й активно ним користуються, виступаючи повноправним суб'єктом громадянського суспільства та взаємодії з державою.

1.2. Історико-правовий аналіз розвитку взаємодії держави і релігійних організацій на теренах України

Чинні положення ст. 35 Конституції України про відокремлення церкви від держави, а школи – від церкви, були дослівно запозичені з декрету Тимчасового робітничо-селянського уряду України «Про відокремлення церкви від держави та школи від церкви» від 19 січня 1919 року, ухваленого вслід за декретом Ради Народних Комісарів Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки (РРФСР) від 20 січня 1918 року. Декрет містив кілька положень, якими закріплювався режим відокремлення держави від церкви, зокрема заборону будь-яких пільг на підставі релігії, державних субвенцій для релігійних організацій, будь-яких релігійних обрядів під час державних та громадських заходів, будь-якої релігійної реєстрації народження та шлюбу, будь-яких релігійних доктрин у школах [26]. В Україні на короткий час за церквою залишалося право юридичної особи, але воно істотно обмежувалося заборонаю володіти будь-якою власністю, що супроводжувалася націоналізацією та конфіскацією на користь рад селянських і робітничих депутатів. Так, у травні 1919 року Рада народних комісарів УСРР ухвалила декрет «Про передання майна монастирських та інших церковних установ у відання Народного комісаріату соціального забезпечення». Такий економічний тиск на релігійні організації доповнився заборонаю державної реєстрації юридичної особи, коли у серпні 1920 року український декрет було приведено у відповідність до декрету Раднаркому РРФСР, підписаного В. І. Леніним. Тоталітарний режим поклав в основу боротьби з церквою винищення саме матеріальної бази її існування, внаслідок чого вона «повністю втратила інституційні форми реалізації благодійництва і доброчинства», адже «ці форми діяльності релігійних організацій знаходилися під суворою заборонаю» [7, с. 24].

Усі перелічені заборони проводили чітку межу як між церквою і радянською державою, так і між церквою та радянським суспільством, не

залишаючи місця майже для жодних форм взаємодії. Хоча Декрет містив і декларації про свободу совісті та віросповідання, проте його метою було повністю викоринити церкву із суспільного життя та усунути всі релігійні погляди, що вважалися опозиційними та небезпечними для новоствореного радянського режиму на чолі з більшовиками. Якщо у перші місяці дії декрету ще можна було вільно відправляти релігійні обряди, то подальше войовниче несприйняття жодної релігії, зокрема й знесення соборів, конфіскація всього церковного майна та фізичне знищення священнослужителів різних конфесій шляхом ув'язнення, заслання у табори та навіть розстрілу, підтвердили намір радянського режиму ліквідувати будь-який церковний вплив на суспільство.

Така ворожість будівничих радянської влади до всього релігійного була обумовлена тим, що нова державна ідеологія, в основу якої було покладено ідеї комунізму, не передбачала наявності будь-якого іншого світогляду, який би міг подарувати знедоленим робітникам і селянам надію на «світле майбутнє», як тоді заявляла пропаганда, у вигляді людського щастя, справедливості, задоволення базових потреб, відповідальності за власне майбутнє. Фактично церква ставала ідеологічним конкурентом для творців комунізму, а також небезпечним джерелом опозиційних думок і дій, адже біблійні засади любові до ближнього і заклики чинити по совісті прямо суперечили методам репресивного радянського режиму, а тому могли знаходити осуд із боку церковної влади і віруючих співгромадян. У своїй відомій енцикліці «*Sentesimus annus*» Папа Римський Іван Павло II відзначив, що «культура і практика тоталітаризму несуть із собою заперечення Церкви», пояснюючи це прагненням буди єдиним мірилом добра і зла, а також уникнути суспільного осуду своєї поведінки. З огляду на це, Іван Павло II доходить висновку, що «тоталітаризм намагається знищити Церкву, а в кращому випадку підпорядкувати її собі і зробити із неї знаряддя свого ідеологічного апарату» [194]. Саме таку стратегію щодо релігійних організацій і реалізовувала радянська влада всі понад сімдесят років свого панування на теренах України: спочатку за вказівкою В. І. Леніна революціонери мали розстріляти нещадно й

повсюдно геть усіх православних священників, церкву закрити й перетворити храми на склади, а згодом мішенню більшовицьких репресій стали різноманітні релігійні меншини [71, с. 139]. Отже, радянська модель державно-церковних відносин ґрунтувалася на глибокому ідеологічному несприйнятті релігійного світогляду та запереченні будь-якої ролі церкви у суспільному розвитку.

Принцип відокремлення церкви від держави, а школи – від церкви знайшов закріплення у Конституції Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР), ухваленої у березні 1919 року, яка повторювала основні положення відповідного декрету. Як зазначали В. Д. Бондаренко та Б. І. Андрусишин, метою такого правового регулювання було прагнення обмежити вплив Російської Православної Церкви на молодь, не допустити проникнення релігії у середовище молодих робітників і селян та інтелігенції та «зараження» їхньої свідомості. Задля цього всі духовні семінарії передавалися в управління Наркомату народної освіти, викладачі Закону Божого звільнялися, релігійне навчання заборонялося, заборонено було й відправлення релігійних обрядів. Прагнучи забезпечити світський характер шкільної освіти, впродовж 1919 року Наркомат освіти УСРР затвердив низку нормативно-правових документів, спрямованих на усунення присутності релігії в освіті в будь-яких проявах, а саме: «Про духовні училища та семінарії», «Про передання всіх навчальних закладів у відання Відділу освіти», «Про вилучення з приміщень вищих шкіл республіки символів релігійних культів та необов'язковість викладання предметів релігійного характеру», «Про релігійні обряди і викладання Закону Божого в радянській українській школі» [5, с. 164]. Крім цього, процес державно-церковного відокремлення знайшов продовження у Декреті Раднаркому УСРР «Про громадянський шлюб та ведення книг актів громадянського стану», спрямованому на правову регламентацію переходу від церковного шлюбу до громадянського, що передбачало добровільність церковного обряду укладання шлюбу та врегулювання чинності шлюбів, укладених до впровадження цивільної процедури [40, с. 137].

Багато вчених доходять висновку, що на початку становлення радянської влади політика у сфері державно-церковних відносин мала непослідовний характер, оскільки формальне проголошення свободи відправлення релігійних обрядів не стало на перешкоді реальних репресій на релігійному ґрунті: спочатку проти Православної Церкви, а пізніше – і проти інших релігійних меншин і окремих священників. Як зауважує М. І. Євстіфеев, «позірні декларації «дійсної» свободи совісті і пов'язані з ними заходи, в тому числі й у царині нормативно-правового регулювання державно-церковних відносин, були лише «камуфляжем», під яким було зручно маскувати (допоки взагалі не відпала необхідність у такому маскуванні) істинні наміри радянської влади». Справжні наміри радянської влади проявлялися у практичних заходах, які вживалися проти релігії та церкви впродовж кінця 1910-х та всіх 1920-х, коли антирелігійна пропаганда, яка нібито існувала на рівних із формальним правом висловлювати будь-які релігійні погляди, супроводжувалася системними карально-репресивними методами проти церков і релігійних організацій загалом та окремих священників і проповідників зокрема [40, с. 140]. Комуністи-більшовики із завзяттям масово знищували храми та інші церковні споруди, витискаючи релігію з публічного простору. Зокрема 1931 року в Москві вибухом зруйновано одну з найбільших церковних споруд – Храм Христа Спасителя. При цьому В. Є. Єленський зазначає, що «розгром інституціалізованої релігії у 1930-ті рр., ... знищення УАПЦ і Греко-Католицької церкви, масові арешти духовенства, переслідування виявів народної релігійності, винятково люте саме в Україні придушення будь-яких проявів зв'язку релігійного й національного, витравлювання навіть нагадувань про які-небудь несекулярні джерела української культури величезною мірою маргіналізували церкву» [44, с. 251].

Надалі така тенденція зберігалася в Українській Радянській Соціалістичній Республіці (УРСР) на рівні конституційно-правового регулювання державно-церковних відносин. Зокрема у ст. 123 Конституції (Основного Закону) УРСР 1937 року, ухваленої за часів правління найкривавішого радянського диктатора

Йосипа Сталіна, формально проголошувалася «свобода відправлення релігійних культів і свобода антирелігійної пропаганди» [81]. Саме цей час (1937–1938 рр.) називають роками Великого терору, як охарактеризував цей період історик і дипломат Роберт Конквест, коли сталінські репресії та чистки «неблагонадійних елементів» сягнули максимуму, а свавільні вирoki з подальшими розстрілами знищили тисячі священнослужителів. Водночас у Конституції УРСР дослівно зберігався проголошений декретом 1919 року принцип відокремлення церкви від держави, а школи – від церкви, метою якого вказувалося «забезпечення за громадянами свободи совісті». Однак на практиці радянська влада впроваджувала цілковито репресивну модель державно-церковних відносин, яка не розглядала церкву як партнера і самоврядний суспільний інститут, навпаки – церква була переслідуваною, повністю відрізаною від суспільства, позбавленою матеріальних і кадрових ресурсів для існування. Відновлення Російської Православної Церкви 1943 року в часи Другої світової війни за рішенням Йосипа Сталіна означало її душпастирську діяльність в умовах повного контролю з боку радянського режиму – фактично церква ставала частиною державного механізму. Надалі церкви (релігійні організації) могли існувати в радянській державі лише як об'єкти, які держава використовувала для збереження й посилення своєї свавільної влади, як один з інструментів контролю над вільнодумством і опозиційними рухами, зокрема через примушування окремих священнослужителів і ієрархів церков до співпраці з спецслужбами – НКВС та КДБ.

Подібним чином, із часу радянської військової окупації Західної України 1939 року, радянська влада намагалася взяти під контроль також Українську Греко-Католицьку Церкву, відірвати її від зв'язків із Ватиканом і зробити частиною Російської Православної Церкви. Як зазначає історик Богдан Боцюрків, радянський режим не поспішав упроваджувати на Галичині найжорстокіші положення законодавства про заборону приватного навчання дітей релігії, націоналізації церковного рухомого і нерухомого майна, реєстрації релігійних громад і духовенства. Однак «владі вдалося дуже швидко

позбавити Церкву можливостей суспільного впливу та засобів до існування», що було досягнуто шляхом одержавлення церковних засобів масової інформації та конфіскації на користь держави їхнього обладнання, закриття греко-католицьких видавництв, газет, журналів та інших періодичних видань, вилучення релігійної літератури з крамниць, публічних і шкільних бібліотек. Згодом відбулася націоналізація всіх освітніх закладів та конфіскація коштів і майна, що належали УГКЦ та митрополиту, а також будівель і споруд духовних семінарій і монастирів, було ліквідовано всі жіночі обителі та чернечі доми. Однак 1945 року репресії НКВС проти греко-католицьких священників і ієрархів посилювалися шляхом залякування, збирання компромату, провокації внутрішніх розколів, арешту митрополита Йосифа Сліпого та інших ієрархів, що мало наслідком проголошення ліквідації УГКЦ на так званому Львівському соборі 8–10 березня 1946 року, організованому радянськими репресивними службами у співпраці із завербованими священниками, що призвело до переходу Церкви у підпілля аж до часу відновлення державної незалежності України [9, с. 30-31]. Отже, наступ на УГКЦ радянський режим почав із того, щоб позбавити Церкву можливості брати участь у громадському житті, продовжив у вигляді планомірного руйнування церковних інституцій і конфіскації майнових ресурсів, а у фінальній стадії вдався до арешту і фізичного знищення незговірливих представників духовенства та примусової ліквідації Церкви.

Як зазначав професор В. Є. Єленський, у СРСР було реалізовано модель «жорсткого і антагоністичного відокремлення церкви від держави», яка у найгірших своїх аспектах проявлялася в кривавому терорі, «коли впродовж перших 45 років радянської влади було знищено або померло в таборах не менш як 50 тисяч лише православних священнослужителів». На іншому полюсі «ця модель трансформувалася в імперську політику вмонтування церкви у систему ідеологічної індоктринації і політичної мобілізації». Між цими полюсами модель державно-церковних відносин «зводилася до тотального контролю над релігійною активністю, обмеження її майже виключно культовою

сферою, репресій проти релігійних дисидентів, створення потужної інфраструктури, спрямованої на подолання релігійності, а також використання ієрархії для досягнення тих чи інших політичних цілей» [43, с. 99].

Водночас А. Танасійчук зазначає, що соціалістичний принцип відокремлення церкви від держави не передбачав рівноправності держави і церкви на рівні відносин, а радянське законодавство щодо релігійної свободи «тільки теоретично захищало права віруючих супроти будь-яких незаконних дій, які могли б обмежувати свободу релігії». Уряд радянської держави часто керувався прагненням створити ілюзію демократичності своєї політики стосовно церкви. З одного боку, «відокремлення церкви від держави означало, що релігійні громади не мали права участі в діяльності і в справах держави», однак насправді «це відокремлення не заважало державній владі контролювати і регулювати діяльність релігійних громад, які змушені були підпорядковуватися законодавству» [173, с. 38].

Очевидно, що таке тлумачення державно-церковного відокремлення, яке на практиці проявлялося у знищенні церкви як суспільного інституту, не мало нічого спільного з деклараціями про «свободу відправлення релігійних культів», закріпленими у Конституції УРСР 1937 року. Ухвалення нової редакції Конституції України 1978 року не змінило ситуації із фактичною відсутністю у віруючих громадян свободи совісті, релігії чи переконань, незважаючи на розширення конституційних гарантій у цій сфері. Зокрема положення ст. 50 Основного Закону УРСР прямо передбачали «право сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати жодної», що включало право «відправляти релігійні культу або вести атеїстичну пропаганду», яке існувало раніше, а також проголошували заборону «розпалювання ворожнечі і ненависті у зв'язку з релігійними віруваннями» [82]. Крім цього, у ст. 32 також з'явилися нові положення про рівність перед законом, зокрема незалежно від ставлення до релігії, які лише імітували боротьбу з дискримінацією за різними ознаками, адже перед обличчям міжнародного співтовариства ці норми виконували роль ширми, за якою творилося беззаконня, системне та свавільне порушення прав

людини. Лише ослаблення радянської влади і поступове відродження релігійного життя стали причиною формування суспільного запиту на лібералізацію законодавства у сфері державно-церковних відносин. Як зазначав релігієзнавець В. Климов, «уже на початку 80-х років почала досить чітко проглядатися невідповідність законодавчих норм реаліям релігійного життя в Україні, відчуються негативні для самої держави наслідки подальших правових чи адміністративних обмежень нових процесів у релігійних спільнотах» [76, с. 84].

Зміни, внесені у липні 1991 року напередодні проголошення державної незалежності України, незначною мірою скоригували ст. 50 Конституції УРСР, замінивши згадку про право «вести атеїстичну пропаганду» на більш нейтральне формулювання – «висловлювати релігійні або атеїстичні погляди» [62]. Таке коригування конституційних положень було обумовлене тиском міжнародної спільноти, яка вимагала від нового керівництва СРСР, котре взяло курс на перебудову політичної та економічної сфери в бік більшої демократизації та реформ, зокрема у сфері релігійного законодавства. Відповідні очікування знайшли відображення в Рекомендації Парламентської Асамблеї Ради Європи 1086 (1988) «Становище Церкви і свобода віросповідання в Східній Європі», в якій прямо критикувалися положення щодо обмеження можливостей для вияву релігійних переконань на користь вільного поширення атеїстичної пропаганди, а також були заклики до суттєвого реформування законів у сфері державно-церковних відносин у Радянському Союзі для забезпечення «реальної і сталої свободи віросповідання для всіх віруючих без дискримінації, залякування та бюрократичних утисків». Прагненням радянської влади, яка наприкінці 1980-х та на початку 1990-х переживала глибоку кризу, заручитися підтримкою міжнародної спільноти можна пояснити також ухваленням у квітні 1991 року чинного донині Закону УРСР (України) «Про свободу совісті та релігійні організації», у першій статті якого серед завдань було «подолання негативних наслідків державної політики щодо релігії і церкви» [59]. Тобто керівництво радянської держави

усвідомлювало помилковість і злочинність репресій на релігійному ґрунті протягом попередніх десятиліть, публічно визнало спричинення негативних наслідків і заявило про бажання їх подолати шляхом реформування законодавства. Однак показовим є те, що ленінська норма про те, що «церква відокремлена від держави і школа – від церкви» незмінно залишалася частиною конституційних положень радянської держави і 1937 року, і 1978 року. Ба більше, до сьогодні радянське формулювання державно-церковного відокремлення зберігається в ч. 3 ст. 35 нової Конституції України, ухваленої 1996 року, без додаткових пояснень, які б могли засвідчити зміну курсу державної релігійної політики та запровадження в незалежній Україні нової моделі державно-церковних відносин.

Тим не менш, відхід від парадигми тоталітарного суспільства із усеохопним державним контролем у бік демократичного устрою з розвиненим громадянським суспільством і релігійним плюралізмом спонукав Українську державу змінити погляд на змістове наповнення і практичне застосування принципу відокремлення держави від церкви. Це стало можливим після проголошення Верховною Радою УРСР «незалежності України та створення самостійної української держави – України», що відбулося 24 серпня 1991 року в Києві [119]. Хоча буквально тлумачення конституційного принципу відокремлення церкви від держави передбачає формування в Україні сепараційної моделі державно-церковних відносин, однак упродовж останніх тридцяти років відбулися суттєві трансформації в цій сфері: як на рівні нормативно-правового регулювання державної релігійної політики, так і у практичних взаємовідносинах між органами влади та релігійними організаціями. Ці зміни особливо помітні у порівнянні з попереднім 70-річним досвідом радянського тоталітарного режиму, який так само проголошував державно-церковне відокремлення, але жодним чином не забезпечував свободи совісті чи переконань, навпаки, на практиці боровся з будь-якими публічними і навіть приватними проявами релігійності.

На формування сучасних відносин між державою і церквою вплинуло стрімке розширення мережі релігійних організацій після ухвалення Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» у квітні 1991 року та відновлення державної незалежності України в серпні того ж року, результатом чого стали проголошення принципу рівності всіх релігій перед законом та поява реального релігійного плюралізму, розвиток міжконфесійного діалогу та державно-церковної взаємодії. Як зазначав професор В. Є. Єленський, «плюралізм і висока конкурентність – відмінні риси українського релігійного ландшафту і ключ до розуміння подій, що відбуваються тут, – сприяли тому, щоб Україна досягла цілком пристойних стандартів у сфері свободи совісті» [41, с. 34]. Нинішню модель не можна назвати суто сепараційною, оскільки «стіна» між державою та церквою є малопомітною. Натомість державно-церковні відносини в Україні краще характеризує режим кооперації зі збереженням світських засад державної влади і державної освіти. Прикладом цього є угоди про запровадження діяльності священників-капеланів в армії, в'язницях, лікарнях, підписані урядовими структурами з різними церквами, що буде розглянуто детально в наступному розділі. Крім того, впродовж останніх десятиліть уряд України опосередковано підтримує духовну і благодійну діяльність релігійних організацій, забезпечуючи для них сприятливий податковий режим та знижуючи ціни на комунальні послуги [126, с. 116-119]. Наприклад, іще 1994 року Указом Президента України «Про надання пільг релігійним організаціям» було встановлено, що стягнення з релігійних організацій плати за електричну енергію, яка відпускається їм на комунально-побутові потреби, здійснюється за тарифами, передбаченими для міського населення. Таке рішення глава держави мотивував тим, що «релігійні організації існують в основному за рахунок пожертвувань віруючих, відіграють значну роль у духовному відродженні суспільства, піклуються про хворих, знедолених, інвалідів, беруть участь у благодійницькій діяльності» [179]. Можна дійти висновку, що вже у перші роки становлення незалежної Української держави запроваджувалася практика пристосування до потреб

релігійних організацій, полегшення економічного тиску на них і сприяння у розширенні їхньої матеріальної бази. Підґрунтям для цього було прагнення мінімізувати наслідки боротьби з церквою попереднього радянського режиму та певною мірою компенсувати релігійним громадам завдані матеріальні збитки від примусової націоналізації церковної власності, багаторічної заборони мати статус юридичної особи та накопичувати майно для власного інституційного розвитку.

Таку різючу відмінність державної політики попереднього радянського режиму та демократичної влади в незалежній Україні за збереження однакового конституційного принципу державно-церковного відокремлення можна охарактеризувати, відповідно до запропонованого Г. В. Друзенком підходу, як зміну ставлення держави до церкви з антагоністичного на неантагоністичне в межах сепараційної моделі державно-церковних відносин. Антагоністичне відокремлення церкви від держави, яке стало результатом Великої французької революції та було покладене в основу релігійної політики СРСР, запроваджується «під гаслом боротьби з церквою, емансипації від будь-яких церковних впливів». Як наслідок, у різних країнах «французька модель не раз переростала у відверте гоніння на віруючих». Натомість неантагоністичне відокремлення церкви від держави уособлює американська модель, яка проводить «чітку демаркаційну лінію між релігійною громадою і політичною спільнотою», згідно з концепцією Томаса Джеферсона і Джеймса Медісона, не маючи на меті витіснити церкву з життя суспільства та замінити релігію політичною ідеологією чи громадянською релігією [33, с. 87-90]. Однак аналіз подальшого розвитку державно-церковних відносин в Україні дає підстави для висновку щодо поступового переходу від сепараційної моделі режиму до пристосування (акомодації) у перше десятиліття незалежності України, а згодом – до коопераційної моделі, характерні риси якої стали особливо помітними після 2014 року разом із розвитком капеланського служіння у військових формуваннях, пенітенціарних та медичних закладах. Цьому, серед іншого, сприяли міжнародні зобов'язання держави, прагнення уряду

мінімізувати релігійні конфлікти шляхом розвитку міжконфесійного діалогу, відкритість національної та місцевої влади до взаємодії з релігійними організаціями задля вирішення суспільно-важливих проблем.

1995 року, вступаючи до Ради Європи, Україна взяла на себе низку зобов'язань у сфері державно-церковних відносин, зокрема такі:

- прискорення мирного вирішення наявних конфліктів між православними церквами із забезпеченням незалежності церкви в її відносинах із державою;
- запровадження нової недискримінаційної системи реєстрації церков і правове вирішення питання щодо повернення церковної власності [14].

Виконання цих зобов'язань передбачало активну посередницьку роль держави та її сприяння у вирішенні майнових конфліктів між православними громадами різних конфесій, що було прямо пов'язано зі створенням законодавчої основи для справедливого повернення церковної власності, конфіскованої радянським режимом, а також більшу взаємодію з релігійними організаціями в процесі реформування законодавства про їхню державну реєстрацію та набуття статусу юридичної особи. Міжнародні зобов'язання фактично вимагали від молодого Української держави проведення реформи у сфері правового регулювання релігійної діяльності, адже, як зауважив професор В. Є. Єленський, «запозичити бодай щось зі сталінського законодавства, яке лишалося практично незмінним від 1929 року, видавалося цілковито абсурдним» [42, с. 10].

За відсутності очевидного прогресу в сфері законотворчості чіткіше прагнення виконувати ці зобов'язання було задекларовано в Указі Президента України від 21 березня 2002 року № 279/2002 «Про невідкладні заходи щодо остаточного подолання негативних наслідків тоталітарної політики колишнього Союзу РСР стосовно релігії та відновлення порушених прав церков і релігійних організацій», який передбачав низку практичних заходів, спрямованих на поліпшення матеріального становища релігійних організацій. Глава держави надав доручення Кабінету Міністрів України утворити міжвідомчу комісію для

підготовки пропозицій щодо відновлення прав релігійних організацій, порушених унаслідок тоталітарної політики радянської влади, та опрацювання механізмів подолання негативних наслідків такої політики. Уряд мав розробити перспективний план заходів у цій сфері, зокрема щодо повернення релігійним організаціям колишніх культових будівель, іншого церковного майна (в тому числі приміщень), що перебувають у державній власності і використовуються не за призначенням, а також передбачити необхідні на ці заходи видатки під час розроблення проєктів Державного бюджету України на 2003 та наступні роки. Президент України також доручив «Міністерству освіти і науки України, Державному комітету України у справах релігій разом з Академією педагогічних наук України за участю церков і релігійних організацій розробити пропозиції щодо впровадження духовно-моральних цінностей у навчально-виховний процес», що передбачало взаємодію з релігійними організаціями: налагодження з ними постійного діалогу, залучення релігійних діячів до вироблення проєктів нормативно-правових документів, врахування їхніх пропозицій під час реалізації державної освітньої політики. Подібні рекомендації були надані також органам місцевого самоврядування, аби ті вжили заходів щодо повернення релігійним організаціям колишніх культових будівель, іншого церковного майна (в тому числі приміщень), що перебувають у комунальній власності і використовуються не за призначенням [180].

На такі більш рішучі кроки керівництва держави вплинула доповідь Моніторингового комітету Парламентської Асамблеї Ради Європи «Виконання зобов'язань, взятих на себе Україною» 1998 року, у пп. 52 і 53 якої зазначалося, що «після вступу України до Ради Європи суперечки між православними церквами в Україні, між ними самими та з державою не були розв'язані», а представники різних конфесій висловлюють скарги «стосовно відсутності співпраці між органами влади на місцевому рівні». Крім цього, співдоповідачі Моніторингового комітету звернули увагу на невирішеність питання реституції церковної власності та набуття релігійними організаціями статусу юридичної особи, оскільки розроблені законодавчі зміни в цій сфері до того часу не було

прийнято [212]. Отже, ПАРЄ спонукала керівництво України до більшого прогресу щодо виконання зобов'язань у сфері державно-церковних відносин, узятих на себе під час вступу до Ради Європи, які передбачали більшу взаємодію держави і релігійних організацій задля подолання згаданих вище негативних наслідків тоталітарної політики радянської влади. Зазначені рекомендації знайшли відгук в урядовців, адже Державний комітет України у справах національностей і релігій 2001 року організував тематичну науково-практичну конференцію за участі релігійних діячів, під час якої голова Комітету професор В. Д. Бондаренко аргументував необхідність удосконалення Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», заявивши, зокрема, про актуальність проблеми реституції церковної власності, недоліки правового регулювання капеланської діяльності в Збройних Силах України та інших військових формуваннях, необхідність надання релігійним організаціям права засновувати приватні заклади освіти з відповідним державним ліцензуванням та викладання у державних школах курсів духовно-морального спрямування [6].

Конкретніші заходи у сфері законодавчих змін, спрямованих на вирішення питання щодо повернення релігійним організаціям церковного майна та спрощення державної реєстрації релігійних організацій для отримання статусу юридичної особи, були передбачені згаданим вище Указом Президента України від 20 січня 2006 року № 39 «Про План заходів із виконання обов'язків та зобов'язань України, що випливають з її членства в Раді Європи». Цей Указ мав на меті врахування Рекомендації № 1722 (2005) Парламентської Асамблеї Ради Європи і розроблення нової редакції Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» та законопроекту про вдосконалення правил повернення релігійним організаціям церковного майна [181]. Однак обидва розроблених законопроекти зупинилися на рівні урядових узгоджень і не були внесені на розгляд Верховної Ради України.

Законодавство України в сфері державно-церковних відносин продовжувало розвиватися навіть без внесення змін до Закону України «Про

свободу совісті та релігійні організації»: було визнано позитивну роль релігійних організацій у розвитку суспільства та включено їх до переліку інститутів громадянського суспільства на рівні підзаконних актів, а також розширено їхню правосуб'єктність і можливості у сфері душпастирської опіки в положеннях інших спеціальних законів. Оцінюючи зміни, що відбулися з часу проголошення державної незалежності, українські релігієзнавці зазначають, що «Україна по праву пишається високим рівнем релігійної свободи і злагодою між людьми різного етнічного та релігійного походження, позаяк в якісному, правовому вимірі українська держава стала однією з небагатьох посткомуністичних держав, де реалізована реальна демократія в релігійній сфері, створена модель поліконфесійного суспільства з ліберальним законодавством, принципами свободи релігії, відсутністю поняття «державна церква»» [174, с. 61].

Однак багато правових норм і концепцій, які залишилися молодій незалежній Українській державі у спадок від тоталітарної політики колишнього Радянського Союзу, досі час від часу даються взнаки в різних сферах суспільного життя, де релігійні організації намагаються проявити активність. На підтвердження цього можна навести такі приклади:

- тривала практика спонукання релігійних громад отримувати дозволи у місцевої влади на проведення публічних мирних зібрань (навіть в орендованих приміщеннях), яка прямо суперечила ст. 39 Конституції України (її було скасовано рішенням Конституційного Суду України лише у вересні 2016 року);
- багаторічна заборона заснування власних навчальних закладів (дошкільних, загальної середньої освіти, професійно-технічних, вищих навчальних закладів) із відповідним державним ліцензуванням (її було скасовано парламентом у червні 2015 року);
- довготривале невизнання «Богослів'я» окремим напрямом у галузі знань та науковою дисципліною і, як наслідок, багаторічне зволікання з вирішенням питання щодо державної акредитації духовних навчальних

закладів – до липня 2014 року, коли було ухвалено нову редакцію Закону України «Про вищу освіту»;

- державна реєстрація релігійних організацій як юридичних осіб досі залишається складною і довготривалою процедурою, під час якої посадові особи реєструючого органу часто вимагають подати не передбачені законом документи, втручаються у зміст статуту, спонукають заявників коригувати види діяльності чи окремі положення статуту щодо управління релігійною організацією;
- залишається проблемною процедура направлення віруючих, релігійні переконання яких не дозволяють виконувати військовий обов'язок, на альтернативну (невійськову) службу, яка стає причиною кримінального переслідування окремих заявників за формальними ознаками (пропущення строку подання заяви, відсутність правового регулювання направлення на альтернативну службу під час мобілізації тощо);
- відсутність у Земельному кодексі України прямої норми про можливість набувати у власність земельні ділянки для будівництва та розміщення культових споруд (тобто для невідприємницьких цілей);
- заборона для релігійних організацій засновувати та брати участь в управлінні телерадіоорганізаціями або провайдерами програмної послуги;
- відсутність представника від релігійної спільноти у наглядовій раді національного суспільного телерадіомовника – ПАТ «Національна суспільна телерадіокомпанія України».

Окрім цього, українські правозахисники вже багато років поспіль звертають увагу на те, що законодавство України «не відповідає міжнародним стандартам у деяких положеннях, а також не відповідає сучасним вимогам розвитку суспільних відносин, пов'язаних із забезпеченням релігійної свободи» [195, с. 4]. Зокрема йдеться про проблеми реєстрації релігійних організацій і звичку посадових осіб втручатися у внутрішні справи релігійних організацій, що було характерно для репресивної релігійної політики радянської влади.

Аналіз законотворчого процесу з часу проголошення державної незалежності України 1991 року дає підстави для висновку: збереження у ст. 35 Конституції України норми про державно-церковне відокремлення за відсутності її законодавчого тлумачення обумовило довготривалу юридичну невизначеність щодо наявної в Україні моделі відносин між державою і церквою. З одного боку, конституційні положення свідчили про збереження сепараційної моделі, однак з іншого, у суспільстві та політичному устрої держави відбулися значні зміни, які свідчать про відмову від тоталітарної політики радянського режиму щодорелігії та церкви. Отже, актуальною залишається потреба як в уточненні положень ч. 3 ст. 35 Конституції України в частині визнання релігійних організацій суб'єктами громадянського суспільства та можливості взаємодії держави з ними, так і детальнішої правової регламентації цих конституційних положень у спеціальному Законі України «Про свободу совісті та релігійні організації», більшість положень якого не зазнавали істотних змін із моменту його ухвалення у квітні 1991 року (за винятком порядку державної реєстрації релігійних організацій, запровадженого у січні 2019 року).

Висновки до першого розділу

Понятійно-термінологічна невизначеність у положеннях Конституції України 1996 року ускладнює діяльність релігійних організацій і спричиняє неоднозначне тлумачення конституційної норми про державно-церковне відокремлення. Використання у різних положеннях ст. 35 Конституції України то терміна «релігійні організації», то «церква», за відсутності законодавчого визначення останнього негативно позначається на правозастосовній практиці, коли обласні державні адміністрації на власний розсуд тлумачать термін «церква», ігноруючи конфесійні особливості та вимоги інших законодавчих актів щодо найменування юридичних осіб. Враховуючи християнське коріння української державності, сучасне конфесійне багатоманіття та загальноприйняті наукові підходи, пов'язані з використанням терміна «церква» для позначення окремого від держави суспільного інституту, доцільно скоригувати положення ч. 3 ст. 35 Конституції України, уживши комбінований термін – «церква (релігійні організації)». Такий підхід дасть змогу усунути наявну нині юридичну невизначеність у положеннях Конституції України та привести їх до термінологічної єдності з рештою законів. Водночас, враховуючи усталеність використання в законодавстві України терміна «релігійна організація» для позначення специфічної організаційно-правової форми юридичної особи, що створюється насамперед для задоволення релігійних потреб, пропонується й надалі послуговуватися цим терміном для універсального позначення всього багатоманіття видів релігійних організацій, незалежного від їхнього найменування та місця у структурі того чи іншого релігійного об'єднання.

Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» містить термінологічні обмеження для діяльності релігійних організацій, що проявляється у штучному звуженні їх видів, ігноруванні особливостей взаємного підпорядкування між релігійними громадами, місцевими релігійними управліннями та керівним релігійним центром, характерного для ієрархічних

релігійних об'єднань, наприклад, православних церков, Католицької Церкви в Україні, Української Греко-Католицької Церкви та протестантських церков різних конфесійних напрямків. Для вирішення цієї проблеми та забезпечення дотримання принципу автономності в діяльності ієрархічних церков, про що неодноразово зауважували міжнародні інституції через зобов'язання України перед Радою Європи та ОБСЄ, пропонується внести до цього Закону зміни, спрямовані на відмову від поділу релігійних організацій на релігійні громади, управління і центри, монастирі, релігійні братства, місіонерські товариства (місії), духовні навчальні заклади та релігійні об'єднання без статусу юридичної особи. Замість цього доречно адаптувати термінологію ст. 83 Цивільного кодексу України до особливостей діяльності релігійних організацій, запровадивши їхній поділ на такі види: релігійне товариство, релігійна установа, релігійне об'єднання. Причому останнє може існувати зі статусом юридичної особи чи без нього залежно від консенсусу, який досягнуть стосовно цього різні конфесії України, зокрема на рівні Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій. Проблематика надання релігійним об'єднанням статусу юридичної особи вже багато років поспіль є предметом дискусії для українських вчених, оскільки відсутність такого статусу у ієрархічних церков не лише ускладнює побудову відносин канонічного і організаційного підпорядкування, а й «девальвує саму основу державно-церковних відносин, оскільки нині суб'єктами цих відносин є різнорівневі суспільні інститути» [190, с. 173].

Створення і діяльність релігійних організацій є наслідком реалізації віруючими свого права на свободу віросповідання та асоціації, гарантованого міжнародним правом і Конституцією України, що наділяє їх правосуб'єктністю об'єднань громадян із урахуванням певних особливостей. Надання релігійним організаціям правового статусу інституту громадянського суспільства відкрило для них широкі можливості стосовно залучення до процесу формування та реалізації державної політики, зокрема шляхом участі в роботі громадських рад при центральних і місцевих органах виконавчої влади, подання пропозицій та

направлення інформаційних запитів безпосередньо до органів виконавчої влади, проведення громадської експертизи діяльності органу виконавчої влади та громадської антикорупційної експертизи нормативно-правових актів. Водночас релігійні організації як суб'єкти взаємодії з державою активно користуються своїм правом на участь у громадському житті, як безпосередньо, так і через засновані ними громадські та благодійні організації, друковані засоби масової інформації. Поступово зростає роль церкви як впливового суспільного інституту і партнера у взаєминах із державою, що є свідченням зміни моделі державно-церковних відносин із антагоністично сепараційної на коопераційну.

Негативний досвід і наслідки репресивної політики радянського режиму щодо релігійних організацій обумовлюють необхідність удосконалення конституційно-правових засад державно-церковної взаємодії для усунення із суспільного дискурсу підстав для маніпуляцій, пов'язаних із тлумаченням конституційного принципу відокремлення церкви від держави, а школи – від церкви, та убезпечення правозастосовної практики від наявних нині юридичної невизначеності, двозначних інтерпретацій, юридичних колізій. Дослівне запозичення з ленінського декрету 1918 року положень про державно-церковне відокремлення та закріплення їх у ст. 35 Конституції України без жодних уточнень, які б засвідчували зміну репресивної релігійної політики держави на користь визнання церкви як суб'єкта взаємодії з державою на партнерських засадах, досі негативно позначається на законотворчому процесі незалежної Української держави, сповільнюючи процес залучення релігійних організацій до громадського життя та остаточного подолання негативних наслідків тоталітарного радянського режиму стосовно церкви.

РОЗДІЛ 2

ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОДІЇ ДЕРЖАВИ І РЕЛІГІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В ОКРЕМИХ СФЕРАХ СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ

2.1. Правові засади участі релігійних організацій у громадському житті, формуванні та реалізації державної політики

Проблематика статусу релігійних організацій як суб'єктів громадського суспільства хоча й досліджувалася низкою українських вчених, однак досі залишається актуальною для подальшого наукового опрацювання через наявні прогалини у правовій регламентації, які залишають простір для хибного тлумачення ролі релігійних організацій у суспільстві, принципів і механізмів побудови їхніх взаємовідносин із державою. Зокрема непоодинокими є випадки інтерпретацій як посадовими особами органів державної влади, так і громадськими діячами конституційного принципу відокремлення держави і релігійних організацій у суто радянській парадигмі із суто сепараційним підходом до державно-церковних відносин. Водночас таке тлумачення положень ч. 3 ст. 35 Конституції України безпідставно ігнорує і закони України, які деталізують сутність цієї конституційної норми, і нові реалії демократичного суспільства сучасної Української держави, в якому виразніше проявляється тенденція до посилення кооперації між органами влади та релігійною спільнотою, а церкви та релігійні організації, у свою чергу, відіграють деталі помітнішу роль у громадському житті країни.

Більшість дослідників підтримують тезу про те, що церкви (релігійні організації) є невід'ємною складовою громадянського суспільства України та чинять значний вплив на його формування, про що зазначалося у працях О. І. Бирковича, І. В. Ковалю, С. В. Онищука, П. М. Петровського, А. Ю. Радченко, М. Ф. Рибачука та інших. Водночас законодавство України недостатньо чітко закріплює такий правовий статус релігійних організацій, що обумовлює необхідність подальших наукових теоретичних і практичних розробок у цій

сфері, які б слугували основою для подальших законодавчих, зокрема конституційних, змін.

Зростання довіри до церкви як суспільного інституту

Сьогодні роль церкви у сучасному українському суспільстві значно відрізняється від тієї, яку можна було спостерігати в період, коли положення Конституції України про відокремлення церкви від держави було ухвалено 1996 року, і тим більше – у часи радянського режиму з його ідеологією вояничого атеїзму. З моменту відновлення державної незалежності України, тобто після руйнації радянської системи державного атеїзму та усунення обмежень у сфері свободи віросповідання, кількісні показники і загалом мережа релігійних організацій невинно зростали впродовж наступних двадцяти років, у середньому приблизно на 5-6% щороку [115, с. 7]. Церкви та релігійні організації зараз активно беруть участь у громадському житті та є впливовими суб'єктами громадянського суспільства.

Соціологічні опитування за останні 15 років підтверджують, що церква обіймає найвищі позиції рейтингу суспільної довіри серед інших соціальних інститутів України. Для порівняння, найбільшою довірою громадян України користуються волонтерські організації (68,1% опитаних), церква (61,4%) та Збройні сили України (60,8%). Рівень довіри до громадських організацій значно нижчий (45,9%), що підтверджує впливову роль церкви у громадському житті. Загалом кількість респондентів, які довіряють усім згаданим установам, перевищує кількість тих, хто не довіряє їм на статистично значущому рівні. З іншого боку, президент, парламент та уряд (як інституції, а не конкретні політичні персоналії) демонструють традиційно низький рівень довіри серед громадян України. На останніх сходинках цього рейтингу – довіра українського суспільства до державного апарату, чиновників (10,9%), політичних партій (11,5%) та судової системи (11,8%) [32].

Соціальні інституції	Довіряють, % (повністю або скоріше довіряють)
Волонтерські організації	68,1
Церква	61,4
Збройні сили України	60,8
Громадські організації	45,9
<...>	
Суди (судова система загалом)	11,8
Політичні партії	11,5
Державний апарат (чиновники)	10,9

Виходячи з цих даних, довіра до церкви більш як у п'ять разів перевищує рівень довіри до держави та суб'єктів політичної діяльності. Показово, що церква займала перше місце у рейтингу довіри громадян України щонайменше впродовж 10 років до початку російської агресії 2014 року, коли волонтерські організації стали лідером довіри населення [111]. Наприклад, 2006 року в усіх регіонах України довіра до церкви перевищила довіру до будь-якого іншого суспільного інституту, водночас у західних регіонах церкві довіряли більш як 70% респондентів, а в усіх інших – близько 60% [73]. На думку вчених-релігієзнавців, не відбулося прогнозованого зміщення релігії суто в приватно-особистісну сферу. Натомість «релігія повертається до публічного життя, подолавши, не без втрат, важкі випробування сьогодення і минулих часів, ... вона не тільки інтегрує спільноти, а й залишається інтегратором індивідуальності, робить людське буття фінально осмисленим, конституює його моральну архітектуру» [145, с. 265].

Однак навіть зараз, говорячи про лідерство волонтерських організацій у рейтингу суспільної довіри, задля об'єктивності варто зазначити, що багато волонтерських ініціатив очолює духовенство. Наприклад, капелани – такі, як євангельський пастор Петро Дудник, який 2018 року отримав від «Євромайдан SOS» премію як найбільш відданий і жертвний волонтер, і православний

військовий капелан о. Сергій Дмитрієв, засновник Громадської організації «Елеос-Україна», яка 2015 року отримала спеціальну відзнаку як кращий благодійник у сфері допомоги захисникам України. Внаслідок їхньої багаторічної волонтерської допомоги найбільш нужденним у найнебезпечніших для життя умовах церкви та релігійні діячі стали авторитетною частиною українського громадянського суспільства. Ще раніше українські вчені-релігієзнавці констатували «завершення процесу інтеграції релігійних інституцій в українське суспільство», який на сьогодні остаточно відбувся [162, с. 7]. На думку О. Н. Сагана, «допомагаючи суспільству позбавитись залишків тоталітарного минулого, відстоюючи й захищаючи право людини на життя і свободи, церква об'єктивно збільшує рівень толерантності в країні, сприяє становленню тут структур громадянського суспільства» [161, с. 252].

Такий значний зсув в українському суспільстві після падіння радянського режиму переконливо свідчить: просте копіювання до ч. 3 ст. 35 Конституції України положень про відокремлення церкви від держави, без розкриття суті запропонованої моделі державно-церковних відносин, було недалекоглядним рішенням. Невизначеність, закладена 1996 року у конституційно-правовому регулюванні, наразі є джерелом суперечностей у суспільстві та призводить до неоднозначного тлумачення цієї конституційної норми під час правозастосовної практики. Радянська модель ворожої секуляризації не є придатною для сучасної України, оскільки не враховує історичних і соціальних змін, що сталися після відновлення незалежності України 1991 року. Зростання довіри громадськості до церкви як соціального інституту, перетворення її на впливового суб'єкта громадянського суспільства, посилення коопераційних відносин між державою і релігійними організаціями – це нинішні реалії в цій сфері суспільних відносин в Україні, не відображені в положеннях ч. 3 ст. 35 Конституції України.

Особливості правового регулювання громадської діяльності релігійних організацій

Як детально розглядалося у попередньому розділі, взаємна автономність діяльності держави та церкви регламентується положеннями ч. 6 ст. 5 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», де зазначено, що «держава не втручається у здійснювану в межах закону діяльність релігійних організацій», водночас «релігійні організації не виконують державних функцій» та не беруть участі у політичній боротьбі. Окрім цього, положення ч. 7 ст. 5 Закону прямо наділяють релігійні організації правом «брати участь у громадському житті, а також використовувати нарівні з громадськими об'єднаннями засоби масової інформації» [59]. Однак залишається відкритим питання, в яких саме формах релігійні організації можуть брати участь у громадському житті, адже Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» бракує положень, спрямованих на детальніше праве регулювання цієї сфери суспільних відносин.

Зразком для правової регламентації громадської діяльності релігійних організацій може бути Закон України «Про громадські об'єднання», який доволі детально визначає форми публічної діяльності громадських спілок і громадських організацій. Зокрема положення ст. 21 цього Закону закріплюють право будь-якого громадського об'єднання:

- 1) вільно поширювати інформацію про свою діяльність, пропагувати свою мету (цілі);
- 2) звертатися до органів державної та місцевої влади з пропозиціями (зауваженнями), заявами (клопотаннями), скаргами;
- 3) одержувати публічну інформацію, що знаходиться у володінні суб'єктів владних повноважень;
- 4) брати участь у розробленні проєктів нормативно-правових актів, що видаються органами державної та місцевої влади і стосуються сфери діяльності громадського об'єднання та важливих питань державного і суспільного життя;
- 5) проводити мирні зібрання;

б) здійснювати інші права, не заборонені законом.

Окрім цього, громадські об'єднання зі статусом юридичної особи мають право:

1) засновувати з метою досягнення своєї статутної мети (цілей) засоби масової інформації;

2) брати участь у здійсненні державної регуляторної політики відповідно до Закону;

3) брати участь у роботі консультативних, дорадчих та інших допоміжних органів, що утворюються органами державної та місцевої влади для проведення консультацій з громадськими об'єднаннями та підготовки рекомендацій з питань, що стосуються сфери їхньої діяльності [54].

Водночас, якщо проаналізувати весь комплекс нормативно-правових актів, які регламентують громадську діяльність фізичних і юридичних осіб, то можна дійти висновку, що більшість форм діяльності, передбачених Законом для громадських об'єднань, можуть здійснювати і релігійні організації. Наприклад, ст. 39 Конституції України гарантує кожному право на мирні зібрання, яким користуються як громадські об'єднання, так і релігійні організації [157, с. 49]. Закон України «Про доступ до публічної інформації» надає будь-якій юридичній особі, зокрема й релігійним організаціям, право подавати запити до державних чи місцевих органів влади щодо публічної інформації. Постанова Кабінету Міністрів України «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» надає право релігійним організаціям, так само як і громадським об'єднанням, делегувати своїх представників до консультативних, дорадчих та інших допоміжних рад, створених державними органами для консультацій із громадськістю та підготовки рекомендацій. Також як члени таких рад релігійні діячі мають право доступу до приміщень, де знаходяться відповідні державні органи. Крім цього, ст. 128-1 Кримінально-виконавчого кодексу України зобов'язує Міністерство юстиції створити спеціальний дорадчий орган із питань душпастирства в установах виконання покарань та включити до його складу представників

заінтересованих релігійних центрів і управлінь. Подібним чином 2014 року Кабінет Міністрів України наказав Міністерству культури, відповідальному за релігійну політику, *«сприяти координації співпраці релігійних організацій з Міністерством оборони, Міністерством внутрішніх справ, Міністерством інфраструктури, Адміністрацією Державної прикордонної служби з питань служби військового духовенства (капеланської служби)»* [155].

Серед обмежень, які відрізняють релігійні організації від громадських об'єднань в обсязі прав у сфері громадської діяльності, можна назвати неможливість займатися підприємницькою діяльністю та бути виконавцем державного замовлення – через заборону державного фінансування релігійних організацій. Водночас остання заборона на сьогодні дискутується в суспільстві та серед науковців, зокрема, в контексті державного замовлення до релігійних організацій на надання ними військових священників (капеланів), оскільки душпастирська діяльність у війську не може здійснюватися в інший спосіб, ніж за участі церков і релігійних організацій. Запровадження штатних посад військових священників (капеланів) і формування служби військового духовенства (капеланства) у структурі Збройних Сил України та інших військових формувань ставить питання щодо можливості цільового фінансування військових ординаріатів (епархій), утворених релігійними організаціями, у межах відповідного державного замовлення [72]. Крім цього, розбіжності з громадськими організаціями проявляються у політичному житті, оскільки релігійним організаціям заборонено брати участь у будь-якій політичній агітації та фінансуванні будь-якої політичної партії, як установлено в ч. 8 ст. 5 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації».

Отже, зазначені нормативно-правові акти почасти забезпечують практичну можливість для релігійних організацій реалізувати своє право на участь у громадському житті України, зокрема й залучення до законотворчого процесу, незважаючи на відсутність чіткої регламентації форм громадської діяльності в Законі України «Про свободу совісті та релігійні організації». З одного боку, така прогалина у спеціальному Законі відкриває можливості для релігійних

організацій користуватися будь-якими правами, передбаченими Конституцією України, та здійснювати види громадської діяльності, прямо не заборонені законом. З іншого, така правова невизначеність спеціального Закону у поєднанні з конституційним положенням про відокремлення церкви від держави часом несумлінно використовується деякими посадовими особами державних органів у справах релігій, які під час розгляду поданих на реєстрацію статутних документів релігійних організацій висловлюють заперечення щодо окремих видів діяльності, притаманних, на їхню думку, лише громадським об'єднанням, звужуючи тим самим діяльність релігійних організацій виключно до задоволення релігійних потреб віруючих громадян, як це передбачено у ст. 8 Закону.

Релігійні організації та аудіовізуальні медіа

Незважаючи на гарантоване законом право «використовувати нарівні з громадськими об'єднаннями засоби масової інформації», на практиці релігійні організації істотно обмежені в можливостях доносити свою позицію до широкої телевізійної аудиторії. Положення ч. 2 ст. 12 Закону України «Про телебачення і радіомовлення» забороняють засновувати та брати участь у телерадіоорганізаціях або провайдерах програмної послуги «політичним партіям, профспілковим, релігійним організаціям та юридичним особам, які вони заснували, на всіх рівнях ланцюга володіння корпоративними правами телерадіоорганізації або провайдера програмної послуги» [61]. В цьому випадку проявляється правова колізія, адже на громадські об'єднання не поширюється це обмеження, натомість релігійні організації зазнають труднощів у створенні власних аудіовізуальних засобів масової інформації.

Такий підхід знайшов відображення також у проєкті Закону «Про медіа», внесеному до Верховної Ради України IX скликання у грудні 2019 року. Відповідно до ч. 3 ст. 21 законопроекту «до структури власності та контролю суб'єкта у сфері аудіовізуальних медіа, який використовує радіочастотний ресурс України для надання відповідного сервісу (включаючи мовлення

громад), не можуть входити політична партія чи релігійна організація, або заснована ними прямо або опосередковано юридична особа» [134]. Отже, продовжується практика обмеження релігійних організацій у можливостях створювати чи володіти власними телерадіокомпаніями, що істотно звужує їхні можливості участі у громадському житті, як порівняти із громадськими об'єднаннями. На такий дискримінаційний підхід одразу відреагувала Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій, яка заявила, що релігійним організаціям блокують доступ до телерадіомовлення, «як це робив атеїстичний, ідеологічно заангажований радянський режим». На переконання релігійних лідерів, «такий підхід є неприпустимим у демократичному, плюралістичному і вільному суспільстві, яким є Україна, зокрема з огляду на гарантії ідеологічної багатоманітності та заборони цензури, передбачені ст.ст. 15 та 24 Конституції України» [137].

Отже, наявні правова колізія та фактична заборона для релігійних організацій засновувати та брати участь в управлінні телерадіоорганізацій або провайдерів програмної послуги, на нашу думку, обумовлені залишками в законодавстві України тієї політики відносно релігійних організацій, яку провадив репресивний радянський режим, унеможливаючи будь-яку присутність релігійного чинника у суспільному житті. Водночас залишаються сподівання, що цю негативну практику буде припинено після ухвалення проекту Закону «Про медіа» з врахуванням поправок, запропонованих Всеукраїнською Радою Церков і релігійних організацій.

Варто зазначити ще одну важливу, на наш погляд, прогалину у чинному законодавстві України, через яку в українському суспільстві не повною мірою використовується потенціал релігійних організацій як суб'єктів громадянського суспільства та носіїв високих моральних цінностей. Йдеться про склад Наглядової ради ПАТ «Національної суспільної телерадіокомпанії України» (НСТУ), який, відповідно до ст. 8 Закону України «Про Суспільне телебачення і радіомовлення України» формується з представників депутатських фракцій і груп Верховної Ради України та громадських об'єднань і асоціацій. Відсутність

можливості делегування представника релігійних організацій до складу Наглядової ради ПАТ «НСТУ» є істотним недоліком цього Закону, адже така практика залучення релігійних діячів до наглядових рад суспільних телерадіокомпаній є широко розповсюдженою у вільних демократичних суспільствах Європи, зокрема в Німеччині, Швейцарії, Данії, Швеції, Нідерландах, оскільки церква там віддавна сприймається як невід'ємна частина суспільства [29]. Іншим аргументом на користь цієї пропозиції є положення п. 39 Пояснюючого меморандуму до Рекомендації NR(96)10 Комітету міністрів Ради Європи державам-учасницям стосовно гарантій незалежності суспільного мовлення, де зазначено, що наглядові органи організацій суспільного мовлення повинні включати до свого складу представників різних груп із огляду на реальне багатоманіття суспільства (церкви, організації працедавців та найманих працівників у різних секторах, спілки споживачів, представники мистецтва, культури, спорту тощо) [125].

Верховна Рада VIII скликання намагалася розв'язати це питання, розглядаючи різні варіанти змін до Закону України «Про Суспільне телебачення і радіомовлення України», покликаних забезпечити представництво релігійних організацій у національному суспільному мовнику. Зокрема законопроект № 8538, ініційований членами чотирьох різних парламентських фракцій, пропонував розширити склад Наглядової ради ПАТ «НСТУ» одним представником Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій. Комітет Верховної Ради з питань свободи слова та інформаційної політики 19 грудня 2018 року на черговому засіданні більшістю голосів підтримав цю ініціативу, але запропонував інший спосіб представництва інтересів релігійної спільноти: шляхом розширення представництва громадських об'єднань та асоціацій у складі Наглядової ради, додавши представника зі «сфери духовності та релігій». Враховуючи, що у липні 2019 року Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій була зареєстрована у формі громадської спілки, навіть такий альтернативний варіант законодавчих змін міг би відкрити можливість для участі представника ВРЦіРО у роботі

Наглядової ради суспільного мовника. Такий спосіб розширення Наглядової ради відповідав пропозиції Головного науково-експертного управління Верховної Ради, яке наголосило на необхідності збереження принципу непарного числа загальної кількості членів Наглядової ради. Однак зазначений законопроект не встиг потрапити до сесійної зали парламенту для голосування та був знятий з розгляду у зв'язку з обранням нового складу Верховної Ради.

Суспільна напруга, спричинена юридичною невизначеністю у конституційно-правовому регулюванні

Однак нова коопераційна модель відносин між церквою та державою, що будується на засадах партнерства та взаємодії, час від часу викликає дискусії в українському суспільстві та заперечення з боку окремих політичних і громадських діячів щодо доцільності участі церкви у громадському житті та її співробітництва з урядовими структурами у різних соціальних сферах. Деякі з них апелюють до ч. 3 ст. 35 Конституції України, заявляючи про порушення норми про державно-церковне відокремлення та закликаючи відновити модель абсолютної сепарації між державою і церквою подібно до тієї, яку вибудував тоталітарний радянський режим, або за зразком небагатьох західних країн, зокрема Нідерландів чи Франції з її підкресленою світськістю, аж до законодавчої заборони носіння релігійного одягу і символів у школах та інших публічних місцях [1, с. 599]. При цьому ігнорується багатоманіття підходів до побудови державно-церковних відносин, які застосовуються у інших вільних демократичних суспільствах країн Європи, де, окрім сепараційної моделі, значно частіше використовуються коопераційні форми відносин. Наприклад, тісні зв'язки між державою та церквою – у Великій Британії, Данії, Греції, Мальті та Фінляндії. Крім цього, серед держав – членів Європейського Союзу значно поширені такі моделі державно-церковних відносин, які поряд із застосуванням принципу відокремлення держави і церкви передбачають взаємодію у вирішенні багатьох спільних задач – зокрема у Бельгії, Польщі, Іспанії, Італії, Угорщині, Австрії, Португалії та в країнах Балтії. Водночас у

деяких із цих держав важливе значення мають угоди між державою та церквами, прикладом яких є конкордати [154, с. 703]. Професор В. Єленський зазначає, що «моделі державно-церковних відносин США та Західної Європи являють собою філософію взаємодії цих інститутів, ґрунтуючись на цінностях, які безумовно визнаються та здобувають повагу переважною більшістю посткомуністичних суспільств», до яких належить свобода совісті та релігії [39, с. 6].

Незважаючи на це, в Україні від окремих громадських активістів і навіть міжнародних правозахисних організацій час від часу лунають заперечення щодо участі релігійних організацій у громадському обговоренні законодавчих ініціатив та в дискусіях щодо суспільно-політичних питань. Це створює напругу в суспільстві та ставить під сумнів суб'єктність релігійних організацій як частини громадянського суспільства України. Часом навіть відкриті звернення церков чи релігійних лідерів до громадськості або органів влади з тих чи інших суспільно-політичних питань сприймаються окремими громадянськими діячами як втручання церкви у державні справи чи навіть як «агресивний наступ релігійних організацій на Верховну Раду», що нібито порушує конституційний принцип відокремлення церкви від держави [127]. Вищезгадані упередження щодо релігійних організацій як інституцій громадянського суспільства спонукають до висновку про необхідність на законодавчому рівні конкретизувати права релігійних організацій у сфері їхньої громадської діяльності, що актуально в нинішніх умовах переходу українського суспільства від войовничої атеїстичної ідеології радянського тоталітарного режиму до демократичного устрою з релігійною свободою та світоглядним плюралізмом. Ба більше, право на свободу думки та вільне її висловлення є невід'ємною складовою конституційного права на свободу об'єднань. При цьому до об'єднань, заснованих громадянами, належать і релігійні організації. Як зазначено у Керівних принципах щодо свободи об'єднань, розроблених БДПЛ ОБСЄ та Венеціанською Комісією: «Об'єднання мають право брати участь у суспільних і політичних дискусіях незалежно від того, чи відповідає

позиція, якої вони дотримуються, політиці уряду або ця позиція потребує зміни законодавства» [158, с. 23]. Отже, право релігійних організацій на участь у громадському обговоренні законодавчих ініціатив є не лише їхнім конституційним правом, а й частиною міжнародних зобов'язань України в рамках ОБСЄ.

Заклики окремих громадських і політичних діячів повернутися до абсолютно сепараційної моделі відносин між державою і церквою містять ризики виключення релігійних організацій із публічного дискурсу та суспільного життя. Маргіналізація релігійного середовища небезпечна не лише загрозою втрати міжконфесійної злагоди та релігійного миру в суспільстві, а й згодом може перерости в істотне обмеження релігійної свободи під секулярними гаслами. З іншого боку, було б помилкою зовсім відмовитися від принципу державно-церковного відокремлення, який є певним запобіжником для зловживань як із боку держави, так і з боку церкви, наслідком яких в обох випадках є звуження обсягу релігійної свободи. Тому в цьому питанні слід віднайти розумний баланс між небезпечним злиттям та антагоністичною сепарацією держави та церкви. Як влучно зауважив професор К. Дюрем, «не можна просто припускати, що чим більше відокремлено державу й церкву, тим вищим буде рівень релігійної свободи», адже «в якийсь момент агресивний сепараціонізм стає ворожим щодо релігії» та зрештою може призвести до свідомого переслідування за релігійною ознакою, що й мало місце в часи репресивного радянського режиму. На підтвердження цієї думки професор Дюрем додає, що «сталінські конституції загалом містили в собі дуже сильні статті про відокремлення держави й церкви», однак «ці статті були сформульовані радше як вимога, щоб релігію було усунуто з будь-якої суспільної сфери, в якій була присутньою держава» [27, с. 44-45].

Подібні ризики спостерігаються і сьогодні в закликах тих політичних діячів і громадських активістів, які ратують за повернення до радянського розуміння конституційної норми про державно-церковне відокремлення. Професор Сільвіо Феррарі, згадуючи про негативний досвід фашизму на

теренах Італії, зауважує, що Конституцію Італії 1947 року було сформульовано так, аби забезпечити найкращий захист від тоталітарного досвіду, ставлячи в центр уваги релігійну свободу та запроваджуючи систему співробітництва між державою і релігійними організаціями. Державно-церковні угоди, укладені на підставі повоєнної Конституції Італії, і донині «дозволяють церквам ефективно сприяти розробці положень, які поважають ідентичність церкви та відповідають її потребам». При цьому йдеться не лише про конкордат із Католицькою Церквою, а й про угоди, укладені італійським урядом із різними конфесіями: християнами віри євангельської (п'ятидесятниками), адвентистами сьомого дня, євангельськими християнами-баптистами, лютеранами та іудеями [187, с. 70-71]. Приклад Нідерландів також свідчить про те, що наявність законодавчих положень про державно-церковне відокремлення не означає їх застосування у формі «суворого відокремлення», коли суб'єкти таких відносин не мають між собою нічого спільного. Натомість у Нідерландах «відокремлення держави і церкви виглядає на практиці як свобода релігії і віросповідання та нейтральність держави по відношенню до них» [11, с. 100].

Українські науковці прогнозували «підвищення інтересу з боку релігійних спільнот щодо співпраці з іншими суспільними інститутами, зокрема з системою освіти та виховання, армією та іншими силовими структурами, системою охорони здоров'я та соціального захисту», що на сьогодні вповні підтвердилося на практиці [151, с. 150]. Згодом Д. О. Вовк та А. Ю. Радченко у своїх дослідженнях відзначали процес зміни вітчизняної моделі державно-церковних відносин у бік більшої кооперації. На сьогодні вже можна зробити висновок щодо наявності виразніших ознак коопераційної моделі, про що докладно йтиметься в наступних підрозділах цього дослідження. Водночас існування коопераційної моделі державно-церковних відносин в Україні не виключає того, що держава повинна залишатися світською, як і передбачає конституційна норма про відокремлення церкви і релігійних організацій від держави. Натомість задля усунення підґрунтя для згаданих вище суперечностей і двозначного тлумачення норми про державно-церковне відокремлення

потребують удосконалення конституційно-правові засади взаємодії між державою і церквою як соціальними інститутами, оскільки їхній досвід відносин, за словами професора В. В. Костицького, залишає актуальними два пов'язаних між собою питання: «як релігійна свобода може бути захищена від примусової влади уряду і як може вплив релігії в державі з розвинутою демократією бути захищеним від впливу політичного тиску на державну політику і право» [87, с. 28]. Отже, наявна на сьогодні коопераційна модель державно-церковних відносин обумовлює доцільність подальшого розвитку конституційно-правового регулювання діяльності релігійних організацій та їх повноцінної участі у громадському житті країни.

Загалом національна та місцева влада в Україні не сприймають ідею збереження моделі антагоністичної сепарації у відносинах із релігійними організаціями, дотримуючись конституційного положення про відокремлення церкви від держави в інтерпретації, викладеній у положеннях ст. 5 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» та інших законодавчих актів, які передбачають можливості для державно-церковної взаємодії на партнерських засадах. Як зазначає Л. О. Филипович, «модель державно-церковних відносин, що склалася впродовж 70 років панування радянської влади, зрозуміло, не могла задовільнити ні незалежну Українську державу, ні відроджені в нових політичних умовах церкви», що обумовило «активні пошуки нової моделі, яка б створила найгармонічніші взаємини між державою і релігійними організаціями» [189, с. 85]. До цього О. С. Мелехова додає, що «в Україні стихійно від самого початку незалежності формувалася тісна партнерська співпраця між церквою (або міжконфесійними організаціями) та державою» [96, с. 157]. Підтвердженням цієї тези є розвиток упродовж останніх 10 років діяльності спеціальних консультативно-дорадчих органів при центральних органах виконавчої влади, утворених за участі представників церков і релігійних організацій, а також розвиток взаємодії релігійних організацій і місцевих органів влади, зокрема у форматі спеціальних консультативно-дорадчих органів при обласних і міських державних

адміністраціях, що детальніше дослідили А. А. Попок та Ю. Є. Решетніков [117].

Багато науковців відносять церкву до найважливіших суспільних інститутів, який поряд із іншими суб'єктами громадянського суспільства безпосередньо впливає на перебіг суспільно-політичних процесів. У своїх дослідженнях А. Ю. Радченко та І. В. Коваль підкреслюють таку важливу функцію релігії, як регулятивна, стверджуючи, що «релігійні ідеї, цінності, установки, стереотипи, культова діяльність і релігійні організації виступають як регулятори поведінки людей». При цьому у світському суспільстві не йдеться про втручання церкви в політику, адже «своє завдання вона бачить у тому, щоб утримувати людину від помилок у політичному житті, згубних для спасіння душі», а тому досягає цього не шляхом політичної агітації, а просвітницькою діяльністю і духовно-моральним вихованням, спрямованим не лише на віруючих людей [77, с. 60]. Професор С. Кияк вбачав сутність взаємодії держави та церкви як окремих суспільних інститутів у тому, що «як церква, так і держава покликані для служіння народові, дбаючи, відповідно, про його духовні потреби та про забезпечення всіх його прав на засадах справедливості, що вимагає їх тісної співпраці, але без взаємного втручання» [75, с. 133]. Отже, конституційні положення про державно-церковне відокремлення не повинні використовуватися як виправдання для усунення церкви як суспільного інституту з громадського життя, що саме й робила радянська влада. Натомість засади світськості державної влади можуть цілком гармонійно співфункціонувати з розумінням церкви як невід'ємної частини громадянського суспільства в Україні, яка уповні може користуватися правом участі у громадському обговоренні законодавчих ініціатив, критикувати політичні рішення та взаємодіяти з органами державної влади, як це роблять інші об'єднання громадян, котрі керуються Законом України «Про громадські об'єднання».

Міжнародно-правові засади участі релігійних організацій у громадському житті

Міжнародні міждержавні організації, в роботі яких бере участь Україна, вже не одне десятиліття поспіль звертають увагу на проблематику залучення релігійних організацій до суспільного дискурсу щодо важливих питань розвитку держави, участі в житті громади, взаємодії з органами державної влади задля якнайкращого забезпечення свободи релігії чи переконань, релігійного миру та інтересів релігійних меншин. Систематично ці питання обговорюють європейські політики на майданчику Парламентської Асамблеї Ради Європи та Організації з безпеки і співробітництва в Європі, а прийняті рішення тією чи іншою мірою імплементуються до національного законодавства країн-учасниць.

У Рекомендації 1086 (1988) «Становище Церкви та свобода віросповідання у Східній Європі», прийнятій напередодні розпаду СРСР та відновлення незалежності Української держави, ПАРЄ висловила сподівання щодо реформування найближчим часом законів, які регулюють відносини Церкви та держави в Радянському Союзі, а також підтримала курс на збільшення ролі Православної Церкви в суспільному житті країни. Водночас у переліку практичних заходів, рекомендованих ПАРЄ країнам Східної Європи, було зроблено особливий акцент на необхідності відновлення можливостей для релігійних організацій брати участь у громадському житті. По-перше, йшлося про забезпечення «права на публічну свободу релігійної думки нарівні з антирелігійною пропагандою» (п. 10.7 Рекомендації), що означало запровадження ідеологічної багатоманітності та плюралізму думок у суспільстві, без чого свобода релігії чи переконань не може існувати. По-друге, ПАРЄ рекомендувало забезпечити «право Церков і релігійних об'єднань на безцензурний доступ до засобів масової інформації (преси, радіо, телебачення), а також на трансляцію релігійних служб у п'ятницю, суботу чи неділю та під час великих релігійних святкувань» (п. 10.17 Рекомендації), що мало на меті забезпечити вихід релігійної діяльності з підпілля у публічний простір та

створити можливість для релігійних лідерів доносити свої погляди на суспільне життя широкій громадськості [211].

Згодом, коли вже Україна ввійшла до складу Ради Європи як незалежна держава, ПАРЄ ухвалила оновлений документ, який стосувався ситуації із забезпеченням свободи релігії чи переконань у Східній Європі, в тому числі становища релігійних організацій як суб'єктів громадянського суспільства. Зокрема, згідно з п. XII Рекомендації 1556 (2002) «Релігія та зміни в Центральній та Східній Європі», урядам держав-учасниць було рекомендовано «вижити заходів щодо забезпечення рівного доступу до засобів масової інформації, освіти та культури для представників усіх релігійних традицій», що мало на меті усунення перешкод на шляху поширення ідей, вірувань і переконань, включно з релігійними [143].

В останні роки ПАРЄ ще більш акцентовано заявила про набуття релігією нового значення в європейських суспільствах. Зокрема у п. 3 Резолюції № 2076 (2015) «Свобода віросповідання та спільне життя в демократичному суспільстві» наголошується: «Церкви та релігійні організації є невід'ємною частиною громадянського суспільства і повинні разом зі світськими організаціями брати участь у житті суспільства. Національні органи влади повинні більше враховувати потенціал релігійних громад для діалогу, взаємного визнання та солідарності» [214]. Враховуючи багатоманіття моделей державно-церковних відносин у країнах Європи, від підкресленої секуляризації до конституційного проголошення державної церкви, такий підхід до визначення ролі релігійних організацій у суспільстві спростовує згадані вище закиди окремих правозахисників та інших громадських активістів про нібито втручання в політику чи порушення конституційного принципу відокремлення церкви від держави у тих випадках, коли релігійні організації проявляють громадську активність і публічно заявляють свою позицію щодо тих чи інших законодавчих ініціатив. Окрім цього, ПАРЄ вважає, що «принцип секулярності не вимагає усунення релігії із соціального простору; навпаки, цей принцип, правильно інтерпретований та впроваджений, захищає можливість для різних

вірувань, релігійних та нерелігійних, співіснувати мирно у той час, коли усі сторони поважають спільні принципи та цінності» (п. 6 Резолюції). Також Парламентська Асамблея окремо зауважила, що політичні рішення, прийняті на засадах принципу нейтралітету держави, можуть на практиці породжувати приховану дискримінацію релігійних меншин, що є несумісним із правом на свободу віросповідання та принципом секулярності, адже «такі рішення можуть породжувати у членів зацікавлених [релігійних] громад те, що вони не вважаються повноправними членами національної спільноти» [214, п. 7].

У цьому контексті ПАРЄ рекомендує державам-членам Ради Європи гарантувати, що релігійні громади та їх члени можуть зробити їхню думку публічно відомою, не піддаючись цензурі, а також здійснювати своє право на свободу вираження поглядів, свободу мирних зборів і свободу використовувати засоби масової інформації (п. 13.1.3 Резолюції). Також Асамблея закликає «сприяти соціальній інтеграції релігійних меншин та на ранніх етапах протидіяти соціальним, економічним та політичним нерівностям, які впливають на ці меншини, протистояти їх маргіналізації та розпалюванню ненависті до них» [214, п. 13.2]. Отже, на рівні міжнародних документів Ради Європи не лише підтверджується, що релігійні організації є складовою громадянського суспільства кожної країни, а й рекомендується органам державної влади вжити заходів, спрямованих на створення механізмів реальної участі релігійних діячів у громадському житті, а також відмовитися від риторики, яка применшує потенціал релігійних спільнот у вирішенні актуальних суспільних проблем та формуванні порядку денного громадського обговорення важливих суспільно-політичних питань. Тлумачення світськості держави та її відносин із церквою, запропоноване ПАРЄ, слід застосовувати і щодо принципу державно-церковного відокремлення, закріпленого у ч. 3 ст. 35 Конституції України, що доцільно імплементувати безпосередньо до профільного Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» задля усунення наявного нині підґрунтя для неоднозначного тлумачення цих конституційних положень.

Організація з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ) теж приділила увагу залученню релігійних організацій у громадське життя та виробила задля цього низку принципів і зобов'язань, узятих до виконання державами-учасницями. Зокрема серед принципів Підсумкового документу Віденської зустрічі 1989 року є зобов'язання «прихильно розглядати зацікавленість релігійних об'єднань в участі у суспільному діалозі, у тому числі через засоби масової інформації» [116]. Також важливою складовою свободи віросповідання є свобода мирних зібрань, яка «може бути реалізована як окремими особами, так і організаціями», в тому числі релігійними [97, с. 63]. При цьому БДПЛ ОБСЄ рекомендує державам-учасницям «для забезпечення захисту свободи мирних зібрань на практиці відмінити вимогу про обов'язкову реєстрацію будь-якої громадської організації і гарантувати громадянам право створювати формальні і неформальні об'єднання», що повною мірою стосується і релігійних організацій [156, с. 40]. 2015 року цей підхід БДПЛ підтвердило у п. 13 Рекомендацій щодо правосуб'єктності релігійних громад та громад, які дотримуються певних переконань, наголосивши: «Свобода відправлення культу включає, зокрема, свободу зібрань у зв'язку з потребою сповідувати релігію чи переконання та свободу громад здійснювати ритуали та церемоніальні дії, які є безпосереднім вираженням їхньої релігії або переконань» [141, с. 15]. Отже, повсякденна діяльність релігійних організацій не обмежена стінами церковного храму чи іншої культової будівлі, натомість часто пов'язана з публічним виявом релігійності, що є складовою права на сповідання та поширення релігійних переконань. Такої позиції дотримується і Конституційний Суд України, який виходить з того, що право збиратися мирно «є однією з конституційних гарантій права громадянина на свободу свого світогляду і віросповідання, думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань, на використання і поширення інформації ..., права на вільний розвиток своєї особистості» [153].

Крім цього, 2013 року Рада Міністрів ОБСЄ, засідання якої відбулося у Києві, закликала держави-учасниці «сприяти своєчасному включенню

релігійних громад та громад, які дотримуються певних переконань, в процес громадського обговорення відповідних законодавчих ініціатив» [141, с. 46]. Незалежно від того, яка модель державно-церковних відносин існує в тій чи іншій державі регіону ОБСЄ, ця рекомендація підкреслює важливість залучення релігійних організацій до законотворчого процесу, враховуючи їхній статус як суб'єктів громадянського суспільства. Ба більше, Рада Міністрів ОБСЄ наголосила на тому, щоби консультації з релігійною спільнотою проводилися своєчасно, а відтак могли бути враховані на практиці. Зазначений аспект важливий з огляду на те, що в законотворчій практиці України мали місце ситуації, коли відсутність своєчасного залучення релігійних організацій до процесу розроблення чи доопрацювання проєктів законів призводила до ситуацій, коли релігійна спільнота була змушена звертатися до Президента України з проханням застосувати право вето щодо ухвалених парламентом законів. Як приклад можна навести внесення змін до Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» 2012 року без жодного громадського обговорення за участі релігійних організацій [191]. Ще більш показовим прикладом став розгляд Верховною Радою України IV скликання проєкту Закону «Про внесення змін до Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців» (від 13 січня 2006 року № 4389-1). Спочатку Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій підтримала цю ініціативу в першому читанні, але після суттєвої зміни тексту під час підготовки законопроєкту до другого читання релігійні діячі закликали Президента України не підписувати його, заявляючи про ризик ускладнення релігійної діяльності та обмеження свободи віросповідання через пропоновані законодавчі зміни [48]. Президент України дослухався до релігійної спільноти та застосував право вето щодо законопроєкту № 4389-1, повернувши його до Верховної Ради. І лише після того, як парламент врахував зауваження релігійної спільноти, викладені у пропозиціях глави держави, закон був підписаний і набрав чинності [133]. Загалом за відсутності своєчасного та постійного діалогу з релігійними організаціями як зацікавленими суб'єктами ця

законодавча ініціатива опинилася під загрозою відхилення, а попередня підтримка проєкту з боку релігійної спільноти змінилася на заклики до застосування права вето.

Отже, державно-церковна взаємодія у законотворчому процесі є важливим компонентом участі релігійних організацій у громадському житті, що знаходить відображення у міжнародно-правових документах. Особливо важливим є залучення релігійних діячів різних конфесій, які виявляють таке бажання, до розроблення, розгляду й доопрацювання тих законодавчих ініціатив, які безпосередньо стосуються діяльності релігійних організацій чи впливають на реалізацію громадянами їхнього права на свободу думки, совісті, релігії чи переконань, вираження поглядів.

2.2. Правове регулювання взаємодії держави і релігійних організацій у сфері військового, пенітенціарного та медичного капеланства

Положення ст. 35 Конституції України, що гарантують право на свободу світогляду і віросповідання, поширюються і на такі особливі категорії осіб, які в силу різних обставин обмежені у вільному доступі до храмів чи інших культових споруд, священнослужителів і здійснюваних ними Таїнств та інших священнодій. Передусім йдеться про військовослужбовців, які за характером своєї діяльності зобов'язані дотримуватися особливого режиму несення військової служби та здебільшого не можуть самовільно залишати місце дислокації військової частини або, тим більше, оборонні позиції в місцях ведення бойових дій. Іншою категорією осіб, фізично обмежених у реалізації свого права на свободу віросповідання, є засуджені до позбавлення волі та взяті під варту на період кримінального провадження, оскільки їхнє перебування в установах пенітенціарної системи пов'язане із законним обмеженням їхнього права на пересування, а отже, унеможлиблює відвідування богослужінь у культових спорудах та отримання душпастирської опіки з боку свого парафіяльного священника. З подібними труднощами стикаються й пацієнти медичних закладів, які через травму, загострення хвороби чи незадовільний загальний стан здоров'я не можуть залишити лікарню задля участі у богослужінні, релігійному обряді чи зустрічі зі священнослужителем.

Аби забезпечити реалізацію права на свободу віросповідання для зазначених категорій осіб держава мусить взаємодіяти із релігійними організаціями, оскільки до функцій органів державної влади не належить здійснення священнодій та іншої релігійної діяльності, так само як і «релігійні організації не виконують державних функцій», згідно з законом [59], що загалом відповідає конституційному принципу відокремлення церкви і релігійних організацій в Україні від держави. Отже, не існує ефективнішого способу для задоволення релігійних потреб осіб, можливості яких відвідувати культові споруди та отримувати душпастирську опіку з боку

священнослужителів обмежені особливими умовами несення військової служби чи режимом відповідних закладів (зокрема пенітенціарних і медичних), ніж налагодження взаємодії між державними і релігійними інституціями. Виходячи з того, що головний конституційний обов'язок держави – утвердження прав і свобод людини, органи державної влади покликані створювати належні умови для реалізації усіма особами їхнього конституційного права на свободу совісті та віросповідання, зокрема в умовах проходження військової служби, утримання в установах пенітенціарної системи чи перебування у медичних закладах.

Військове капеланство

Служіння священнослужителів-капеланів для осіб, що перебувають у місцях із обмеженим доступом до культових споруд і священнодій, є поширеною світовою практикою, а також не є новим для незалежної України, де капелани з часів здобуття Україною незалежності здійснюють душпастирську опіку передусім на волонтерських засадах. Як зазначає Т. А. Калениченко, «військові українські капелани були присутні у контингенті миротворців з 1998 року, зокрема в Іраку, Косово, С'єрра-Леоне, Конго». Зокрема у цих місцях працювали представники чотирьох конфесій: Української Православної Церкви (Московського Патріархату), Української Православної Церкви Київського Патріархату (нині – Православна Церква України) та Української Греко-Католицької Церкви [70, с. 107]. До кінця 1990-х майже всі церкви України створили структурні одиниці, уповноважені взаємодіяти зі Збройними Силами та займатися душпастирською опікою військовослужбовців і членів їхніх сімей (синодальні управління та відділи, департаменти курій і місії). «Однак це не призвело до формування інституту штатних військових священників, тобто капеланської служби, як це відбулося у низці постсоціалістичних країн Східної та Центральної Європи», що було обумовлено «пострадянською та посткомуністичною інерцією мислення, пануванням застарілих ідеологічних штампів» [94, с. 119]. Водночас Р. М.

Коханчук зазначає, що відсутність у ті часи інтересу у керівництва держави до розвитку військового капеланства обумовило появу низових ініціатив і, як підсумок, утворення у грудні 2000 року Всеукраїнського міжконфесійного релігійного християнського військового братства. «Перший проєкт, який здійснило Братство, – вироблення концептуальних засад душпастирської опіки військовослужбовців». Водночас відбувався процес підготовки кадрів – навчання священнослужителів різних конфесій для душпастирської опіки віруючих військовослужбовців, що передбачало формування своєрідного «капеланського резерву» для Збройних Сил України [89, с. 184].

Однак лише в останні роки, від часу російської агресії проти України у лютому 2014 року, проблематика нормативно-правового забезпечення діяльності військових капеланів актуалізувалася настільки, що стала предметом не лише наукових дискусій, а й практичних законодавчих ініціатив, які втілилися у рішеннях парламенту, уряду та центральних органів виконавчої влади. Можна погодитися з тезою Д. О. Вовка, що «призив особи на військову службу або її арешт чи засудження не тягне за собою обмеження її релігійних прав», а отже, за державою залишається обов'язок їх забезпечення. Водночас думка про неможливість упровадження інституту військового капеланства в українських умовах [18, с. 189] вже потребує перегляду, з огляду на нові умови – наявність реальних бойових дій, у яких душпастирське служіння священників-капеланів засвідчило свою затребуваність і всебічну підтримку з боку військового командування Збройних Сил України та Національної Гвардії України, а також самих військовослужбовців.

Як зазначає Л. Д. Владиченко, становлення й налагодження співпраці релігійних організацій із військовими частинами розпочалося ще 1992 року, але було безсистемним і не мало необхідного законодавчого забезпечення для розвитку військово-церковного співробітництва та повноцінного формування інституційної структури капеланської служби [16, с. 181]. Проте вже в той час найактивніші у сфері капеланського служіння церкви формалізували свою взаємодію з відповідними військовими формуваннями шляхом укладання

двосторонніх угод про співпрацю, зокрема з Міністерством оборони України та Міністерством внутрішніх справ України. Хоча такі угоди не призвели на той час до запровадження штатних посад військових капеланів, однак вони стали першими кроками до інституалізації взаємодії між органами державної влади та релігійними організаціями, для чого, на нашу думку, необхідне розширення наявного нормативно-правового регулювання цієї сфери суспільних відносин.

Як слушно зауважив С. І. Здіорук, упровадження військово-капеланської служби ускладнюється тим, що зазначена сфера державно-церковної взаємодії не врегульована відповідними законодавчими актами України [67, с. 212]. Адже досі не ухвалено окремого закону про військове капеланство чи змін до чинних законів, необхідних для нормативно-правової регламентації статусу військових священників (капеланів), їхніх прав і обов'язків, принципів їхньої взаємодії з військовим командуванням, порядку співробітництва держави і релігійних організацій під час відбору та навчання кандидатів на штатні посади військових священників (капеланів). Відсутність належного законодавчого регулювання істотно ускладнює діяльність військових капеланів в умовах бойових дій на сході України та реальних ризиків для їхнього життя та здоров'я. Однак цей напрям душпастирського служіння українських релігійних організацій продовжує розвиватися, незважаючи на пробіли у законодавчому регулюванні, що спонукало уряд упорядковувати цю діяльність на рівні відомчих актів. Основою для цього стали як загальні положення ст. 35 Конституції України, що гарантують свободу віросповідання для кожного, так і положення ч. 3 ст. 21 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», які визначають, що «командування військових частин надає можливість військовослужбовцям брати участь у богослужіннях і виконанні релігійних обрядів». Більш розширене формулювання цієї норми – у ч. 1 ст. 6 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей», однак відсутність конкретного механізму реалізації права військовослужбовців на свободу віросповідання робить цю норму декларативною. Як зазначав Д. О. Вовк, «згадана норма має бути деталізована законодавцем, зокрема,

передбачено порядок відвідання священнослужителями військових частин, можливості здійснення релігійних церемоній в умовах виконання військового обов'язку та інше» [18, с. 189]. На нашу думку, нормативно-правове регулювання цієї сфери державно-церковних відносин потребує більш комплексного підходу і не повинно обмежуватися залученням військових капеланів до виконання душпастирського служіння у військових формуваннях лише на волонтерських засадах, а регламентувати весь спектр можливої взаємодії держави і релігійних організацій у сфері функціонування військового капеланства.

Водночас важливо звернути увагу на те, що положення ч.ч. 4 та 6 ст. 6 цього Закону визначають, що, по перше, «держава не несе зобов'язань щодо задоволення потреб військовослужбовців, пов'язаних з їх релігійними переконаннями та відправленням релігійних обрядів», а, по друге, «створення релігійних організацій в органах військового управління, військових з'єднаннях та частинах забороняється» [60]. І якщо останнє відповідає конституційному принципу відокремлення церкви (релігійних організацій) від держави, то норму про самоусунення держави від створення можливостей для забезпечення релігійних прав військовослужбовців можна розцінювати як колізію норм права, адже відповідно до ч. 2 ст. 3 Конституції України, «утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави». Окрім цього, положення ст. 116 Конституції України відносять до повноважень Кабінету Міністрів України функціональний обов'язок «вживати заходів щодо забезпечення прав і свобод людини і громадянина», що уможлиблює та, на наше переконання, зобов'язує центральні органи виконавчої влади розвивати взаємодію з церквами і релігійними організаціями у сфері забезпечення свободи віросповідання військовослужбовців, створення для них можливостей брати участь у богослужіннях, релігійних обрядах, отримувати душпастирську опіку з боку військових капеланів, мати доступ до релігійної літератури тощо.

Однією з перших спроб урегулювати питання задоволення релігійних потреб військовослужбовців стала Директива міністра оборони України № 25,

видана 2006 року. Серед положень цього документу можна відзначити ті, які стосувалися безпосередньо взаємодії з релігійними організаціями та делегованими ними священнослужителями-капеланами. Зокрема міністр оборони запропонував керівникам органів військового управління, командирам (начальникам) військових частин, військових навчальних закладів, установ та організацій Збройних Сил України у такий спосіб забезпечувати релігійні потреби військовослужбовців:

- «за бажанням віруючих військовослужбовців надавати їм у встановленому порядку можливість відвідувати храми, які знаходяться у місці дислокації військової частини, для участі у богослужіннях і виконанні релігійних обрядів, якщо це не заважає несенню бойового чергування та виконанню службових обов'язків;
- у разі надходження прохання з боку віруючих військовослужбовців запрошувати священнослужителів (представників релігійних організацій) для проведення духовно-релігійних заходів на релігійні свята, які визнані законодавством України як святкові дні, а також за потреби – на інші релігійні свята;
- допуск духовенства і представників релігійних організацій на території військових частин здійснювати у встановленому порядку з дотриманням вимог щодо охорони державної таємниці» [29].

Говорячи про конституційно-правові засади взаємодії держави і релігійних організацій у сфері впровадження військового капеланства, слід керуватися тим, що самостійно органи державної влади не здатні забезпечити задоволення релігійних потреб військовослужбовців, оскільки такого роду душпастирська функція притаманна саме релігійним організаціям та їхнім священнослужителям. А отже, впровадження військового капеланства неможливе без взаємодії відповідних урядових структур та органів військового командування з релігійними організаціями. Незважаючи на згадану колізію норм права, у питанні задоволення релігійних потреб військовослужбовців уряд демонструє прихильність до коопераційної моделі відносин із релігійними

організаціями, що знайшло відображення у новій редакції Положення про Міністерство оборони України, затвердженій 2014 року – після початку російської агресії. Зокрема у п. 85 ч. 4 Положення зазначено, що «Міноборони відповідно до покладених на нього завдань: ...забезпечує відповідно до законодавства конституційне право громадян на свободу світогляду і віросповідання, співробітництво між Міноборони та релігійними організаціями для задоволення релігійних потреб віруючих, які проходять службу у Збройних Силах» [123].

Задля усунення прогалин у нормативно-правовому регулюванні діяльності військових капеланів Кабінет Міністрів України видав розпорядження від 2 липня 2014 року № 677-р (зі змінами), яким ініціював запровадження штатних посад військових священників (капеланів) та працевлаштування на ці посади запропонованих релігійними організаціями кандидатур у підрозділах Збройних Сил, Національної гвардії, Державної спеціальної служби транспорту та Державної прикордонної служби з укладенням відповідних трудових договорів та зарахуванням їх до персоналу зазначених військових структур [155]. На виконання цього розпорядження, з 1 березня 2015 року набрали чинності зміни у Класифікаторі професій ДК 003:2010, згідно з якими до професійної назви роботи «Священнослужитель» було віднесено додаткову посаду – «Військовий священник (капелан)» [105]. Вже 2017 року Міноборони відкрило 66 посад військових капеланів, Головне управління Національної гвардії – 44, Адміністрація Державної прикордонної служби – 32 та Адміністрація Державної спеціальної служби транспорту – 8. Загальна кількість введених посад військових капеланів на даному етапі становить 150 одиниць. Зокрема Міноборони вже укомплектувало посади військових капеланів у бойових бригадах Збройних Сил України та медичних закладах Міністерства, а до кінця 2017 року завершило другий етап формування капеланської служби у Збройних Силах України, який передбачав введення додатково 35 посад військових капеланів у визначені бойові військові частини до рівня окремого батальйону [140]. Отже, у найближчій перспективі очікується, що у штаті Збройних Сил

України працюватиме 101 військовий капелан. Такий розвиток військового капеланства актуалізує питання законодавчої регламентації механізму взаємодії держави і релігійних організацій у питанні належної організації душпастирської опіки військовослужбовців і забезпечення їхніх релігійних прав.

Згадане розпорядження Кабінету Міністрів про створення капеланської служби у Збройних Силах України, Національній гвардії, Державній спеціальній службі транспорту та Державній прикордонній службі України стало основою для прийняття відомчих актів Міністерством оборони України (Міноборони), Міністерством внутрішніх справ України (МВС) та Міністерством інфраструктури, спрямованих на унормування фактичної волонтерської діяльності військових капеланів та вирішення питання про створення відповідних штатних посад. Однак ці відомчі акти не можуть вирішити питання, які, відповідно до Конституції України, можуть бути врегульовані лише законами. Хоча в Україні вже були спроби вдосконалити положення законів у сфері діяльності військових капеланів, однак досі всі вони були безуспішні. На розгляд Верховної Ради VIII скликання вносилося кілька законопроектів із зазначеної проблематики. Серед них – проект № 1153 від 2 грудня 2014 року (суб'єкт подання – народний депутат Юрій Мірошниченко), який розроблявся за участі представників Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій та експертів ще 2013 року, а тому вже не здатний урегулювати весь комплекс сучасної проблематики військового капеланства в умовах бойових дій на сході України. Решта ініціатив, зокрема законопроекти № 2249 від 26 лютого 2015 року та № 2993 від 3 червня 2015 року народного депутата Семена Семенченка, були настільки низької якості, що не мали шансів здобути підтримку навіть у профільному парламентському комітеті, і зрештою були відкликані та зняті з розгляду.

Відтоді у Верховній Раді відбулося кілька публічних заходів задля обговорення за участі представників релігійних організацій можливих шляхів законодавчого унормування військового капеланства в Україні [177], виходячи з доцільності розвитку коопераційної (партнерської) моделі державно-

церковних відносин, що відповідає наведеному у попередньому розділі міжнародним стандартам забезпечення свободи совісті та віросповідання. Зокрема зобов'язання України в рамках ОБСЄ згідно з Підсумковим документом Віденської зустрічі 1989 року передбачають, що держави-учасниці поважатимуть право релігійних об'єднань «обирати, призначати та замінювати свій персонал згідно своїх відповідних вимог та стандартів, а також будь-яких вільно досягнутих домовленостей між ними та державою» [109, с. 121]. Останнє положення може застосовуватися, зокрема, і до угод про взаємодію держави і релігійних організацій щодо підготовки, відбору та призначення на місце служіння священників-капеланів у військових формуваннях. Прикладами таких угод в інших країнах Європи є конкордати, укладені між Католицькою Церквою та урядами окремих держав (Польща, Хорватія, Естонія, Італія, Литва, Іспанія, Словенія, Боснія та Герцеговина), та договірні взаємовідносини в державах, де церква має державний чи офіційний статус (Англія, окремі Скандинавські країни), а також взаємодія з окремими церквами в умовах прихованої конфесійності держави (Греція) [3, с. 238].

Водночас в Україні, де немає державної церкви та законодавчо і фактично забезпечується релігійний плюралізм, угоди про співробітництво профільних центральних органів виконавчої влади укладені не з однією церквою, а з церквами різних конфесій. Зокрема Міністерство оборони 2008 року підписало Меморандум про співпрацю у справах душпастирської опіки військовослужбовців Збройних Сил України з уповноваженими представниками Української Православної Церкви (в єдності з Московським Патріархатом), Української Православної Церкви Київського Патріархату, Української Греко-Католицької церкви, Римсько-Католицької Церкви в Україні, Всеукраїнського союзу об'єднань євангельських християн-баптистів, Української Автокефальної Православної церкви та Духовного управління мусульман України. Цей Меморандум став основою для створення при Міноборони постійно діючого консультативно-дорадчого органу – Ради у справах душпастирської опіки, яка бере активну участь у законотворчому

процесі та у налагодженні практичної взаємодії між Збройними Силами та релігійною спільнотою у сфері розбудови військового капеланства [98]. Завдяки діяльності цієї Ради було видано Наказ Міністра оборони України від 22 квітня 2011 року № 220 «Про затвердження Концепції душпастирської опіки у Збройних Силах України», а з липня 2014 року розпочався процес впровадження у війську штатних посад військових священників (капеланів).

Переважає співробітництво держави з окремими релігійними організаціями, які об'єднують більшість віруючих країни, та укладання відповідних угод із ними не суперечить ст.ст. 9 та 14 Європейської Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Умовою для цього є об'єктивне й розумне пояснення того, чому саме з цими церквами чи релігійними організаціями держава укладає такі домовленості. У практиці європейських держав це часто обґрунтовується особливою історичною, духовною і традиційною роллю окремих церков, зокрема традиційних чи державних, у становленні та житті суспільства. Ба більше, Європейська Комісія з прав людини, яка до 1998 року розглядала заяви до Європейського суду на предмет їх прийнятності, визнала такими, що не суперечать положенням Конвенції, інші різноманітні форми взаємодії держави і релігійних організацій, які виходять за межі принципу рівності, серед яких – можливість держави надавати фінансову підтримку окремим релігійним організаціям у межах державно-церковної кооперації (партнерства), різновидом якого є співпраця у впровадженні військового капеланства [196]. Отже, переваги для окремих релігійних організацій у зв'язку з укладанням із державою угод про взаємодію в окремих сферах суспільного життя можуть бути виправдані за наявності достатньо вагомих для цього підстав, а відмінне правове регулювання в цьому випадку Європейський суд не вважатиме порушенням ст. 14 Конвенції, яка забороняє дискримінацію. Одним із критеріїв для Української держави різною мірою розвивати взаємодію з тими чи іншими релігійними організаціями може бути різна кількість віруючих відповідних конфесій у складі Збройних Сил України та інших військових формувань, що в одних випадках може

потребувати наявності значної кількості штатних священників-капеланів та обумовлювати необхідність регламентації відповідної взаємодії на підставі двосторонніх угод між урядовими структурами та релігійними організаціями, а в інших випадках – задоволення релігійних потреб військовослужбовців малочисельних релігійних організацій може забезпечуватися на підставі норм законодавчих актів без укладання додаткових двосторонніх договорів.

Упродовж останніх десяти років в Україні набула поширення практика укладання двосторонніх угод про співробітництво між центральними органами виконавчої влади та окремими церквами і релігійними організаціями. Однак їхній характер за змістом більше нагадує декларації про співробітництво, ніж двосторонні договори, які вирізняються конкретними юридичними наслідками у вигляді набуття прав та взаємних обов'язків сторін. Це певною мірою пояснюється тим, що питання договірних відносин між органами державної влади та релігійними організаціями на сьогодні врегульовується лише положеннями ч. 3 ст. 9 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», які передбачають, що «не регламентовані законом відносини держави з релігійними управліннями і центрами, в тому числі й тими, що знаходяться за межами України, регулюються відповідно до домовленостей між ними і державними органами». Враховуючи те, що в умовах поліконфесійності українського суспільства неможливо на законодавчому рівні передбачити один уніфікований підхід до взаємодії держави з релігійними організаціями, саме такого роду двосторонні угоди могли б урахувати особливості різних конфесій, наприклад, відмінності ієрархічних церков і релігійних об'єднань, що складаються з незалежних релігійних громад, а також специфічні застереження щодо тих релігійних організацій, керівні центри яких знаходяться в державі-агресорі. Про це зауважують науковці С. І. Здіорук та О. Н. Саган [160].

Однак чинне законодавство України не регламентує межі компетенції органів державної влади, в яких вони можуть діяти під час укладання таких угод, що унеможлиблює надання релігійним організаціям, які на договірних засадах залучаються до впровадження військового капеланства, будь-яких

інших прав і можливостей, окрім прямо передбачених законами, адже відповідно до ст. 19 Конституції України, «органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України». Отже, двосторонні угоди між органами державної влади та релігійними організаціями зможуть стати ефективним правовим механізмом взаємодії у сфері військового капеланства лише у разі чіткої регламентації предмету таких домовленостей і можливих юридичних наслідків спеціальним законом про військове капеланство.

Сама ідея необхідності розвитку взаємодії між військовим командуванням та релігійними організаціями знаходить підтримку серед українських вчених. Вітчизняні науковці вже обґрунтовували думку щодо необхідності запровадження в Україні системи конкордатів задля забезпечення організації взаємин між державою і релігійними організаціями укладанням двосторонніх договорів, про що одним із перших зазначав В. В. Костицький. Пізніше С. І. Здіорук пропонував реалізувати цю пропозицію шляхом внесення відповідних змін до Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» [67, с. 217]. Однак на нашу думку, законодавчі зміни у цій сфері мають стосуватися не самої можливості укладання такого роду двосторонніх договорів, що вже передбачено ст. 9 згаданого Закону, а деталізувати предмет таких договірних взаємовідносин, можливі права та обов'язки сторін, у тому числі переваги для релігійних організацій, які забезпечуватимуть запит держави на військових капеланів. До таких переваг можна віднести можливість для відповідних релігійних організацій, які уклали відповідні угоди з Міноборони, МВС та іншими урядовими структурами, делегувати своїх священнослужителів на штатні посади військових капеланів, отримувати державне фінансування на оплату їхньої роботи, створювати відповідні профільні інституції у складі релігійних об'єднань – військові ординаріати (єпархії, місії, братства) з особливим правовим статусом.

Як зазначає Ю. Є. Решетніков, із метою подальшого забезпечення прав військовослужбовців, незалежно від їхнього світогляду чи віросповідання, необхідне «встановлення партнерських взаємин між релігійними організаціями і Збройними силами України на засадах чіткого визначення їх взаємних прав та обов'язків», які він пропонує реалізувати за допомогою проекту Указу Президента України з питань упровадження військового душпастирства та забезпечення прав військовослужбовців на свободу совісті, а також шляхом внесення змін до Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» [149, с. 219]. Однак необхідно врахувати, що відповідно до положень п. 1 ст. 92 Конституції України, «виключно законами України визначаються права і свободи людини і громадянина, гарантії цих прав і свобод, основні обов'язки громадянина» [83]. Тому саме на рівні закону доцільно врегулювати питання визначення прав і обов'язків військових священнослужителів (капеланів), вимоги до їхньої кваліфікації та навчання, порядок відбору, заміни та відкликання, засади взаємодії військового командування та релігійних організацій, можливі правові рамки для двосторонніх угод між ними.

Важливо зазначити, що такі законодавчі новації вже знайшли відображення в проекті Закону України «Про військове капеланство», розробленому за ініціативи Департаменту зовнішніх зв'язків в Україні Патріаршої курії Української Греко-Католицької Церкви та за участі фахівців Асоціації українських правників, Інституту релігійної свободи, Верховної Ради України, який був представлений широкому загалу під час Круглого столу 12 грудня 2017 року та знаходиться на стадії узгодження з представниками різних конфесій [13]. Цей комплексний законопроект пропонує визначити структуру військового капеланства, яка складається з уповноважених релігійних об'єднань за військове капеланство, військових ординаріатів (епархій), військових капеланів, помічників військових капеланів, міжконфесійних дорадчих органів з питань військового капеланства та підрозділів з питань військового капеланства у структурі Міноборони, МВС,

Держприкордонслужби, Мінінфраструктури. Проект також визначає вимоги до військових капеланів, їхні права та обов'язки, підпорядкування, навчання, вирішує питання матеріально-технічного та іншого забезпечення військового капеланства, а також визначає відповідальність за порушення законодавства про військове капеланство. Також врегульовується питання грошового забезпечення та соціального захисту військових капеланів, зокрема у разі поранення або загибелі внаслідок знаходження в зоні бойових дій, для яких пропонуються такі самі умови як і для військовослужбовців.

Законопроект передбачає, що посади військових капеланів встановлюються з розрахунку один військовий капелан на не більш як 500 військовослужбовців, однак зазначене положення є рамковим і може коригуватися підзаконними актами відповідно до специфіки різних військових формувань. Водночас, враховуючи поліконфесійність українського суспільства, створюються умови для забезпечення свободи віросповідання та релігійних потреб військовослужбовців різних конфесій. Зокрема у випадках, коли військовослужбовець виявляє бажання отримати душпастирську опіку від священнослужителя іншої конфесії, ніж наявний військовий капелан, командир (начальник) військового з'єднання, частини чи установи, а також військовий капелан запрошують священнослужителів відповідної конфесії для індивідуальних зустрічей на безоплатній основі або надають можливість таким військовослужбовцям брати участь у богослужіннях і релігійних обрядах за межами військових з'єднань, частин, установ у вільний від виконання обов'язків військової служби час.

Важливою новацією цього законопроекту є створення військових ординаріатів (епархій) у структурі релігійних об'єднань, які діятимуть як окремі юридичні особи з неприбутковим статусом та реєструватимуться у порядку, передбаченому Законом України «Про свободу совісті та релігійні організації» – за зразком створення релігійними центрами духовних навчальних закладів, релігійних місій. Пропонується, що право створювати військові ординаріати матимуть лише ті релігійні центри, військові капелани яких

обіймають посади у Збройних Силах України та інших військових формуваннях. Підставою для цього буде угода про співробітництво між відповідним центральним органом виконавчої влади та релігійним центром щодо задоволення релігійних потреб військовослужбовців і працівників Збройних Сил України, інших військових формувань та членів їхніх сімей, яка передбачає можливість створення військового ординаріату (епархії). За задумом авторів законопроекту, саме через військові ординаріати (епархії) скеровуватиме діяльність військових капеланів церковне керівництво (відповідний єпископ), оскільки трудову угоду з військовим капеланом укладатиме саме військовий ординаріат у межах державного замовлення. У такий спосіб буде вирішено нинішню проблему відчуження військового капелана із церковної структури, коли священнослужителя приймається до штату Збройних Сил України та інших військових формувань як цивільний працівник, повністю підпорядковуючись військовому командуванню і втрачаючи при цьому юридичний зв'язок із церковним керівництвом. Водночас законопроект передбачає можливість діяльності військових капеланів і у статусі військовослужбовців – у тих випадках, коли відповідний священнослужитель виявляє таке бажання, має належну військову освіту та відповідає іншим вимогам до осіб офіцерського складу.

Слід зауважити, що зазначені новації, розроблені робочою групою з числа представників Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій, знайшли відображення у проєкті Закону про військове капеланство, зареєстрованому за № 10244-1 за ініціативи народних депутатів О. В. Білозір, Т. Б. Ричкової та інших, які представляли різні парламентські фракції. Цей законопроект знайшов підтримку багатьох церков і релігійних організацій та був прийнятий за основу Верховною Радою України VIII скликання у першому читанні. Однак після позачергових парламентських виборів 2019 року цю законодавчу ініціативу зняли з розгляду [129]. Однією з причин довготривалого невирішення проблеми законодавчого регулювання діяльності військових священників є те, що «практична реалізація ідеї капеланства значною мірою

ускладнюється наявністю суттєвих розбіжностей у поглядах на сутність цього інституту, темпи та форми його впровадження в Україні», як у релігійному середовищі, так і у військовому [193, с. 51].

Як зазначав професор В. В. Костицький, існує необхідність у тому, щоб інститут капеланства працював в Україні постійно і отримував необхідне державне фінансове забезпечення [72]. Однак слід зауважити, що ідея державного фінансування військових ординаріатів (епархій) у частині оплати праці військових капеланів може бути реалізована лише у разі внесення змін до ч. 4 ст. 5 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», яка наразі забороняє фінансування державою релігійних організацій. Задля цього прикінцеві положення згаданого законопроекту передбачають відповідний виняток із цього обмеження, запроваджуючи можливість державного фінансування військових ординаріатів у межах оплати праці військових капеланів, які виконують свої обов'язки за державним замовленням. У такий спосіб запропоновано реалізувати ідею співфінансування діяльності військових ординаріатів – як за державний кошт, так і за кошти відповідного релігійного центру, який фінансуватиме утримання належного адміністративного апарату. Така форма взаємодії держави і релігійних організацій реалізована у Законі України «Про освіту», яким запроваджено принцип «гроші за дитиною», зокрема й для закладів освіти, заснованих релігійними організаціями, які з 2019 року отримують законодавчу можливість отримувати державне фінансування в межах наявної кількості учнів. Схожий підхід запропоновано застосувати і до державного фінансування військових ординаріатів (епархій).

Наразі у питаннях фінансування будь-якої релігійної діяльності (окрім утримання і відновлення храмів зі статусом пам'яток архітектури) законодавство України послуговується засадами американської моделі, яка вирізняється з-поміж інших «муром між церквою та державою». Цей мур звела Перша поправка до Конституції США, на підставі якої заборона на використання державних коштів для релігійних цілей послідовно підтверджується на рівні рішень Верховного Суду США [165, с. 95]. Натомість

державне фінансування окремих аспектів релігійної діяльності практикується в багатьох країнах Європи, зокрема тих, які особливо наголошують на світськості державної влади. Як зазначає О. В. Білаш, найпоширенішою є модель «церковного податку» (Німеччина, Австрія, Хорватія, Швеція, Данія, Фінляндія, Ісландія, Італія), однак церковного податку немає у Бельгії, Греції, Люксембурзі, Словаччині та Чехії, і в цих країнах держава безпосередньо фінансує церкви і релігійні організації [4, с. 9]. Навіть відома своєю підкресленою світськістю Франція, «декларуючи в Основному Законі ідею відокремлення церкви від держави, дозволяє функціонування військово-капеланської служби за рахунок державного бюджету» [184, с. 131].

Незважаючи на приклади державно-церковної взаємодії в країнах Європи та власний досвід України в сфері організації військового капеланства, конституційний принцип відокремлення церкви від держави досі використовується українськими парламентарями у дусі радянського атеїстичного режиму. Прикладом цього може слугувати новий проект Закону про військове капеланство у Збройних Силах України, зареєстрований за № 4148 у вересні 2020 року. Згідно з законопроектом, військовий капелан працює виключно за трудовою угодою та приймається на посаду працівника у військовій частині (підрозділі), військовому навчальному закладі, установах та організаціях Збройних Сил України. Автори ініціативи пропонують низку дійсно необхідних змін до інших законів, спрямованих на забезпечення соціального захисту військових капеланів та членів їхніх сімей. Однак головним недоліком є те, що проект Закону жодним чином не врегульовує питання взаємодії Міноборони та військового командування з релігійними організаціями. Запропонований законопроект усуває зі сфери державно-церковної взаємодії Раду у справах душпастирської опіки при Міністерстві оборони України, яка функціонує з 2009 року, не містить жодної норми щодо порядку навчання та підготовки військових капеланів, а головне – обриває зв'язок військового капелана зі своєю церквою, як заявляє Інститут релігійної свободи [30]. Фактично

законопроект № 4148 відриває священників-капеланів від церкви і перетворює їх на звичайних працівників Збройних Сил України: капелани підпорядковуються лише командирі своєї військової частини (підрозділу) та втрачають зв'язок із єпископом і відповідним синодальним управлінням (церковним керівництвом), натомість їм надається право об'єднуватися у профспілки. У ст. 4 проекту Закону під назвою «Засади взаємодії держави і релігійних організацій в організації військового капеланства», навпаки, прямо заперечується будь-яка державно-церковна взаємодія: «Релігійним організаціям забороняється будь-яке пряме і непряме втручання у діяльність військових капеланів, командування військових частин (підрозділів) та особового складу» [130]. Ба більше, проект Закону виключає будь-яку взаємодію Збройних Сил України із церквами щодо делегування капеланів до Збройних Сил України, організації їхньої ротації та нагляду за сумлінним виконанням своїх священницьких обов'язків. Такий підхід свідчить про хибне тлумачення конституційного принципу відокремлення держави і церкви, застосовуючи його у дусі радянського режиму, який вдавався до подібної практики відмежування церкви від суспільства. Такі законодавчі ініціативи, які відкидають українське суспільство на 100 років назад у радянське тоталітарне минуле, ще раз підтверджують доцільність пропонованих автором цього дослідження змін до ч. 3 ст. 35 Конституції України, спрямованих на оновлення конституційних положень про державно-церковне відокремлення та наповнення їх новим змістом, який залишає у минулому репресивний правовий інструментарій.

Пенітенціарне капеланство

Практика залучення капеланів до соціальної адаптації та перевиховання засуджених є поширеною у багатьох країнах Європи та переконливо засвідчує, що «потреби пенітенціарної допомоги, реабілітації та реінтеграції злочинців найефективніше забезпечують фундації, засновані релігійними громадами» [114, с. 11]. Душпастирська діяльність релігійних організацій в установах пенітенціарної системи почала активно розвиватися від самого початку

проголошення незалежності України. Цьому сприяло законодавство України, яке хоча і не охоплювало на той час багато особливостей капеланського служіння, проте передбачало базове правове регулювання, необхідне для його розвитку. Зокрема норми ч. 4 ст. 21 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», ухваленого у квітні 1991 року, закріпили можливість проведення богослужінь та релігійних обрядів у місцях попереднього ув'язнення і відбування покарання на прохання громадян, які перебувають у них, або за ініціативи релігійних організацій. Адміністрація зазначених установ має сприяти цьому, брати участь у визначенні часу та інших умов проведення богослужінь, обрядів або церемоній. Подальший розвиток правового регулювання капеланської діяльності важливий з огляду на те, що цей Закон містить лише базові правові рамки взаємовідносин між державою і релігійними організаціями у сфері військового, пенітенціарного і медичного душпастирського служіння (капеланства), яке звершують священнослужителі релігійних організацій. Водночас цей комплекс суспільних правовідносин є значно складнішим і потребує більшої правової визначеності, аби була можливість уникнути як порушення конституційного права на свободу світогляду та віросповідання, так і зловживання ним.

Слід зазначити, що пенітенціарне душпастирство (капеланство) відрізняється від військового, зокрема тим, що релігійні організації мають право проявляти ініціативу щодо проведення душпастирської діяльності, богослужінь і релігійних обрядів в установах пенітенціарної системи. Тобто, якщо у військових частинах душпастирська діяльність звершується на засадах задоволення релігійних потреб військовослужбовців і заборони місіонерської діяльності релігійних організацій, то в установах пенітенціарної системи священнослужителі є важливими суб'єктами надання соціально-психологічної та педагогічної допомоги арештованим і засудженим, для яких священнослужитель, незалежно від конфесії, відіграє важливу роль у їхньому виправленні та ресоціалізації відповідно до положень ст. 25 Кримінально-виконавчого кодексу України. Як зазначав С. І. Здіорук, у своїй повсякденній

діяльності «окрім здійснення власної релігійної культової практики капелани зобов'язуються виконувати низку додаткових функцій, наприклад, брати участь у роботі дисциплінарних рад, контролювати листування в'язнів, співпрацювати з тюремними психологами, медиками та іншими працівниками в'язничних установ, навчати грамоті й основам зміцнення сім'ї, а також повідомляти ув'язненим підопічним про смерть їхніх родичів тощо» [66].

Водночас варто окремо підкреслити, що свобода світогляду та віросповідання особи передбачає, що до неї не можуть бути застосовані жодні заходи примусу до участі в богослужіннях, релігійних обрядах, церемоніях чи навчанні релігії. Ці застереження закріплені як на рівні міжнародних документів, зокрема у ч. 2 ст. 18 Міжнародного пакту ООН про громадянські і політичні права, так і в більш розширеному викладі у законодавстві України. Найбільш вдало, на нашу думку, такі застереження закріплені у пункті 29.3 Європейських пенітенціарних правил, затверджених Комітетом Міністрів Ради Європи: «Ув'язнені не можуть примушуватися сповідувати ту або іншу релігію або віру, відвідувати релігійні служби та зібрання, брати участь у релігійних обрядах або погоджуватися на відвідування представниками будь-яких релігій або вірувань» [68].

Свобода світогляду і віросповідання є конституційним правом кожної особи, обмеження реалізації якого допускається лише законом, що передбачено ст. 35 Конституції України. Взяття під варту на час кримінального провадження та позбавлення волі як покарання пов'язані також із певними обмеженнями права особи на свободу світогляду та віросповідання. З погляду практики Європейського суду з прав людини, таке втручання держави у фундаментальне право людини є виправданим, якщо воно ґрунтується на законі, переслідує легітимну мету та є необхідним у демократичному суспільстві для досягнення цієї мети. Саме тому важливо, щоб особливості реалізації права на свободу світогляду та віросповідання в умовах особливого режиму установ пенітенціарної системи ґрунтувалися саме на нормах законів, а не підзаконних актах чи, тим більше, неопублікованих відомчих документах.

Як приклад, варто нагадати, що у рішеннях 2003 року по справах «Кузнєцов проти України» та «Полторацький проти України» Європейський Суд з прав людини визнав порушення Україною ст. 9 ЄКПЛ, оскільки втручання в право заявника виявляти релігійні погляди чи віросповідання не було здійснене «відповідно до закону», як цього вимагає ч. 2 ст. 9 Конвенції [171]. Основною причиною для такого рішення стало те, що на підставі таємної Інструкції 1998 року щодо умов утримання осіб, засуджених до виключної міри покарання, посадові особи обмежили заявника у зустрічах зі священником і виконанні релігійних обрядів. Тобто мала місце службова діяльність, спрямована на обмеження свободи віросповідання особи, яка була не передбачена законом, а тому мало місце порушення статті 19 Конституції України та незаконне обмеження права людини на свободу віросповідання.

Зазначену ситуацію було виправлено ухваленням у липні 2003 року Кримінально-виконавчого кодексу України, у якому було передбачено дві важливі новації. По-перше, на законодавчому рівні закріплювалося право засуджених на здійснення свободи сповідувати будь-яку релігію або виражати переконання, пов'язані зі ставленням до релігії, зокрема право на вільний вибір і допуск священнослужителя для відправлення релігійних таїнств і обрядів, за винятком обмежень, передбачених Кодексом (ст. 8). По-друге, окрема ст. 128 Кодексу, присвячена порядку проведення богослужінь і релігійних обрядів у колоніях, надала засудженим право користуватися релігійною літературою, закріпила обов'язок адміністрації колонії надавати сприяння у запрошенні священнослужителів тощо [91].

Аналіз змін до законодавства України, внесених протягом останніх років, свідчить про те, що роль взаємодії органів державної влади з релігійними організаціями у справі виправлення та ресоціалізації засуджених дедалі зростає, насамперед за допомогою душпастирської опіки та задоволення їхніх релігійних потреб. Зокрема можна відзначити три головні законодавчі новації в цій сфері:

- релігійні організації отримали право надавати допомогу органам та установам виконання покарань у виправленні засуджених і проведенні соціально-виховної роботи (ст. 25 Кодексу);

- релігійні організації включені до системи соціально-виховної роботи із засудженими до позбавлення волі, оскільки відповідно до ст. 123 Кодексу програми диференційованого виховного впливу на засуджених повинні враховувати можливості виховної функції релігійних організацій;

- релігійні організації можуть залучатися до проведення індивідуально-профілактичної роботи із засудженими, звільненими від відбування покарання з випробуванням, за місцем проживання, яку здійснюють органи Національної поліції (ст. 163 Кодексу).

Окремо слід проаналізувати законодавчі зміни в сфері пенітенціарного капеланства, які відбулися упродовж останніх років. Закон України від 14 травня 2015 року № 419-VIII уперше запровадив поняття «душпастирська опіка» та «священнослужитель (капелан)», а також розширив права осіб, узятих під варту [53]. Відповідно до ст. 9 Закону України «Про попереднє ув'язнення», з урахуванням внесених змін ув'язнені отримали «право на душпастирську опіку, що здійснюється священнослужителями (капеланами)» [58]. Крім цього, до ст.12 12 Закону було внесено ще одне доповнення, яке істотно розширило права арештованих осіб у сфері свободи віросповідання, а саме:

- особи, взяті під варту, мають право на побачення із священнослужителями (капеланами) для задоволення своїх релігійних потреб;
- кількість побачень із капеланом не обмежується, але має бути у вільний від виконання слідчих дій час;
- адміністрація установи сприяє забезпеченню конфіденційності побачень.

Ці зміни приводять законодавство України у відповідність до міжнародних стандартів, зокрема імплементують базові положення згаданих вище Європейських пенітенціарних правил, ухвалених на рівні Ради Європи. Однією з найпрогресивніших і найнеобхідніших новацій є законодавчий захист таємниці сповіді, яка відтепер є недоторканною і охороняється законом – це

важливий крок у справі захисту свободи віросповідання в установах пенітенціарної системи. Водночас Закон забороняє оприлюднювати, фіксувати технічними засобами та відтворювати будь-яку інформацію, отриману зі сповіді, та використовувати її як доказ під час досудового розслідування, досудового слідства чи кримінального провадження. «Ніхто в жодному разі не може допитувати священнослужителя, перекладача чи іншу особу з питань, пов'язаних з конфіденційністю сповіді», – закріплено в ч. 7 ст. 12 Закону [58].

Поряд із цим зміни до Закону України «Про попереднє ув'язнення» містять окремі положення, які регламентують сферу взаємодії релігійних організацій та установ пенітенціарної системи. Зокрема положення ч. 6 ст. 12 Закону визначають, що до побачень із узятими під варту особами допускаються священнослужителі (капелани), які уповноважені релігійними організаціями, статути (положення) яких зареєстровані у встановленому законом порядку, а практично повноваження таких священнослужителів (капеланів) підтверджуються офіційним зверненням релігійної організації до адміністрації установи попереднього ув'язнення.

Крім того, у Кримінально-виконавчому кодексі України з'явилася нова стаття 128-1, присвячена питанням організації душпастирської опіки засуджених. Також уперше в національному законодавстві з'явилася норма про необхідність створення при центральному органі виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері виконання кримінальних покарань, постійно діючого дорадчого органу, до складу якого включаються представники заінтересованих релігійних центрів і управлінь, статути (положення) яких зареєстровані у встановленому законом порядку. Такі консультації та взаємодія з міністерствами й іншими центральними органами виконавчої влади проводилися за ініціативи самих релігійних організацій, що оформлювалося відомчими наказами про створення спеціалізованих громадських рад (наприклад, при Міноборони, Міністерстві освіти і науки, Міністерстві охорони здоров'я), але вперше необхідність такої взаємодії визначено законом. На підставі згаданих законодавчих змін для координації заходів душпастирської

опіки засуджених у вересні 2015 року при Державній пенітенціарній службі України було створено Душпастирську раду з представників різних релігійних об'єднань, а після ліквідації цього органу влади та передачі його повноважень до Міністерства юстиції у липні 2017 року вже при Мін'юсті було створено Душпастирську раду з питань релігійної опіки у пенітенціарній системі України [106].

Для розвитку пенітенціарного капеланства важливо, що законодавець також відзначив необхідність посилення взаємодії та співпраці між органами державної влади та релігійними організаціями у сфері здійснення душпастирської опіки як засуджених, так і персоналу Державної кримінально-виконавчої служби України (ДКВС). Якщо раніше, відповідно до ст. 2 Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України», серед основних принципів діяльності ДКВС було визначено взаємодію з релігійними організаціями, то згідно з новим п. 8, внесеним до ст. 23 Закону, керівний склад органів та установ ДКВС має сприяти проведенню священнослужителями (капеланами) заходів душпастирської опіки з персоналом [55]. Тобто парламент України визначив душпастирське (капеланське) служіння серед працівників пенітенціарних установ настільки доцільним і важливим, що законодавчо закріпив обов'язок щодо державного сприяння цій діяльності.

Водночас доцільним є подальше правове врегулювання цієї взаємодії на рівні підзаконних актів, які мають усунути можливості для зловживань у сфері допуску священнослужителів (капеланів) до осіб, узятих під варту, та засуджених до обмеження волі. Таким документом могло б стати Положення про здійснення душпастирської опіки в органах та установах Державної кримінально-виконавчої служби України, яке мало б затвердити наказом Міністерство юстиції України як головний орган у системі центральних органів виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері виконання кримінальних покарань та пробації. Подібним чином регламентована капеланська діяльність у Латвії, де Постановою Кабінету Міністрів Латвійської Республіки від 15 лютого 2011 року № 134 затверджено

нові «Правила служби капеланів» із чітким визначенням форм і принципів взаємодії органів влади з релігійними організаціями [148, с. 23].

На сьогодні в Україні порядок задоволення релігійних потреб ув'язнених і засуджених, діяльність капеланів у слідчих ізоляторах (СІЗО) регулюються «Правилами внутрішнього розпорядку слідчих ізоляторів Державної кримінально-виконавчої служби України», затверджених Мін'юстом. Цей документ передбачає залучення релігійних організацій до програм надання допомоги у виправленні та ресоціалізації ув'язнених і засуджених (п. 16 ч. 7 розділу IV Правил), надаючи їм для цього право відвідувати СІЗО за спрощеною процедурою (п. 18 ч. 7 розділу III Правил). Ч. 5 «Богослужіння та релігійні обряди в СІЗО» розділу VIII Правил деталізує порядок забезпечення релігійних потреб ув'язнених і засуджених у порядку, передбачаючи обов'язок адміністрації СІЗО надавати відповідне сприяння, зокрема, «запрошенню осіб, які мають право проводити богослужіння та відправляти релігійні обряди, визначає місце, час та умови їх проведення» [107]. Залучення пенітенціарних священників (капеланів) до задоволення релігійних потреб ув'язнених і засуджених є важливим з огляду на те, що, наприклад, відповідно до християнського віровчення, низку релігійних обрядів і, насамперед, таїнств віруючому неможливо здійснити індивідуально без участі священника, інакше такі дії не матимуть жодної духовної цінності, виходячи з вимог Священних Писань і основ віровчення багатьох християнських церков. Йдеться, зокрема, про Таїнство Сповіді, Таїнство Причастя та інші. А отже, право на побачення зі священнослужителем (капеланом) та на звершення за його участі відповідних таїнств та інших релігійних обрядів є складовою права ув'язнених і засуджених на свободу віросповідання, яке гарантується положеннями ч. 6 ст. 12 Закону України «Про попереднє ув'язнення» та знайшло відображення в новій редакції Правил, затвердженій 2019 року. До позитивних новацій цих нових Правил можна віднести окремий детальний порядок доступу до СІЗО представників релігійних організацій, умовою якого є отримання ними відповідного дозволу, який має право надавати Адміністрація ДКВС, керівництво міжрегіонального

управління або начальники СІЗО (ч. 7 розділу IV Правил). Окрім цього, Правила встановлюють, що «повноваження священнослужителів (капеланів) підтверджуються офіційним зверненням релігійної організації до адміністрації СІЗО». Зі свого боку, на адміністрацію СІЗО покладено обов'язок забезпечити конфіденційність таких побачень (п. 9 ч. 1 розділу VII Правил) [107].

Незважаючи на суттєвий поступ у правовому регулюванні права ув'язнених і засуджених на рівні актів міністерства, на сьогодні залишаються істотні прогалини у правовому регулюванні принципів діяльності священнослужителів (капеланів) у СІЗО та їх навчальної підготовки, практичних механізмів взаємодії між структурами ДКВС та релігійними організаціями різних конфесій. Слід звернути увагу на те, що, відповідно до ч. 4 ст. 21 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», релігійні обряди у СІЗО, як і в установах покарань, можуть проводитися не лише на прохання ув'язнених і засуджених, а також і за ініціативою самих релігійних організацій. Ця норма відіграє важливу роль не лише у забезпеченні конституційного права на свободу віросповідання, а й дозволяє розвивати взаємодію між релігійними організаціями та керівництвом СІЗО у справі надання соціально-психологічної допомоги та виправлення ув'язнених та засуджених.

Водночас нові «Правила внутрішнього розпорядку установ виконання покарань», затверджені Мін'юстом у серпні 2018 року, у значно меншому обсязі врегульовують питання забезпечення релігійних потреб засуджених і душпастирської діяльності пенітенціарних священнослужителів (капеланів), чому присвячено лише ч. 8 розділу XX Правил. Цей документ, окрім кількох відсилочних норм, містить лише дві новації відносно душпастирської діяльності священнослужителів в установах виконання покарань:

- «Пропаганда будь-яких релігійних учень серед засуджених здійснюється тільки за їх бажанням та згодою, а щодо неповнолітніх – за згодою їхніх батьків або осіб, які їх замінюють»;

- «У разі відсутності окремих приміщень для віруючих декількох релігійних конфесій обряди проводяться в одному приміщенні за графіком. У такому приміщенні передбачається можливість тимчасового розміщення предметів культу на період обряду» [108].

Перше положення, на нашу думку, сформульовано недостатньо коректно, адже душпастирська діяльність священнослужителя (капелана) не може бути відокремлена від проповіді відповідного релігійного вчення та заснованих на ньому релігійних обрядів. Натомість у цьому випадку доцільно порушити питання про заборону місіонерської діяльності за відсутності бажання та згоди засуджених, як це практикується в інших демократичних країнах (наприклад, Польщі, Австрії, Нідерландах). Використання побачень із ув'язненими та засудженими з метою навернення їх у свою віру чи до своєї конфесії проти їхнього бажання є неприпустимим. Саме тому доцільним є закріпити на законодавчому рівні принципи душпастирської діяльності, яких мають дотримуватися всі пенітенціарні священнослужителі (капелани) незалежно від їхньої конфесійної належності. Водночас залишається багато інших практичних питань функціонування пенітенціарних священнослужителів (капеланів) в установах виконання покарань, які потребують правової регламентації, – аналогічно до того, як вище було запропоновано стосовно душпастирської діяльності у слідчих ізоляторах.

Правила внутрішнього розпорядку установ виконання покарань, так само як і Правила внутрішнього розпорядку СІЗО, також містять детальний порядок доступу до установ виконання покарань представників релігійних організацій, умовою якого є отримання ними відповідного дозволу (ч.ч. 8–10 розділу XXXIV Правил). Надання дозволу представникам релігійних організацій на відвідування установи виконання покарань та взаємодію з ними здійснює Адміністрація ДКВС, керівництво міжрегіонального управління або установи виконання покарань на підставі заяви, яка подається не пізніше ніж за п'ять робочих днів до запланованого відвідування. Таку заяву розглядають упродовж

трьох робочих днів, після чого Адміністрація ДКВС (міжрегіональне управління) надає дозвіл на відвідування установи виконання покарань і повідомляє про це релігійну організацію. Підставою для відмови є лише відсутність у заяві інформації або копій документів, зазначених у ч. 8 розділу XXXIV Правил, про що релігійну організацію повідомляють письмово у триденний термін від дати реєстрації заяви. Також у випадках порушення вимог установленого режиму за рішенням адміністрації установи виконання покарань відвідування може бути припинено на будь-якій його стадії (ч. 12 розділу XXXIV Правил). При цьому представники релігійних організацій, які на постійній основі беруть участь у виправленні і ресоціалізації засуджених, проведенні соціально-виховної роботи, можуть відвідувати установи виконання покарань за спрощеною процедурою, яка полягає у видачі замість дозволу перепустки на певний період (місяць, квартал) та складання на цей період графіку візитів, який затверджує начальник установи виконання покарань.

Така чітка правова регламентація порядку доступу священнослужителів (капеланів) до установ виконання покарань є значним поступом для розвитку душпастирської опіки в установах пенітенціарної системи та взаємодії їхнього керівництва з релігійними організаціями. Саме за цим зразком 2019 року було врегульовано доступ пенітенціарних капеланів до слідчих ізоляторів, що допомагає уникнути свавілля в цій сфері, дискримінації релігійних організацій залежно від конфесійної належності та корупційних чинників.

Однак залишається брак правового регулювання тих взаємовідносин між керівництвом слідчих ізоляторів і установ виконання покарань, які виникають у разі необхідності запрошення священнослужителя (капелана) на прохання ув'язнених чи засуджених, а також у сфері душпастирської опіки персоналу цих установ пенітенціарної системи. Закордонний досвід у цій сфері, зокрема Великої Британії, Естонії, Латвії, Австрії, Нідерландів [148, с. 22-24], пропонує вирішувати питання задоволення релігійних потреб осіб, які перебувають в установах пенітенціарної системи, та їхнього персоналу шляхом включення священнослужителів (капеланів) до складу штатних працівників цих установ та

укладанням із ними трудових угод. Наприклад, у Польщі така угода визначає, зокрема, «поле діяльності капелана, правила його заміни іншою духовною особою, об'єм і правила залучення капеланом інших осіб для допомоги у наданні релігійних послуг, правила співробітництва з директором закладу та ситуації, в яких угода розривається» [24, с. 40].

У нинішніх реаліях Української держави така модель взаємовідносин ДКВС та релігійних організацій можлива у віддаленій перспективі, проте першочерговими, на нашу думку, є питання правової регламентації загальних принципів капеланської діяльності в установах пенітенціарної системи, її навчально-методичного забезпечення та розроблення відповідної уніфікованої навчальної програми для пенітенціарних капеланів різних конфесій, універсальних вимог до рівня професійної підготовки пенітенціарних капеланів, порядку відбору капеланів у разі включення відповідної посади до штату установ пенітенціарної системи, налагодження ефективної та системної взаємодії релігійних організацій із керівництвом Міністерства юстиції та ДКВС на партнерських засадах, насамперед у форматі Душпастирської ради з питань релігійної опіки у пенітенціарній системі України. Подібну проблематику виділяє також Н. С. Калашник, підтримуючи тезу про необхідність подальшого розвитку взаємодії між установами пенітенціарної системи та релігійними організаціями [69, с. 50-53]. С. І. Здіорук виокремлює й інші додаткові функції, здійснення яких покладається на пенітенціарних капеланів, окрім звершення релігійних обрядів і богослужінь Це, зокрема, «участь у роботі дисциплінарних рад, контроль листування в'язнів, співпраця з тюремними психологами, медиками та іншими працівниками в'язничних установ, навчання грамоті й основам зміцнення сім'ї, а також повідомлення ув'язненим підопічним про смерть їхніх родичів тощо» [66].

Підсумовуючи, можна дійти висновку, що законодавство України у сфері пенітенціарного капеланства – у стані формування, що пов'язано з дедалі більшим розвитком капеланського служіння релігійних організацій в установах пенітенціарної системи. Водночас досі залишається чимало практичних

проблем, які потребують правового регулювання задля ефективнішого забезпечення реалізації конституційного права на свободу світогляду та віросповідання ув'язнених і засуджених, а також осіб, які працюють у слідчих ізоляторах та установах виконання покарань. Запропоновані законодавчі зміни здебільшого мають сприяти тому, щоб було забезпечено право ув'язнених і засуджених на свободу світогляду та віросповідання, а виправна і соціально-виховна функції установ відбування покарань у поєднанні з потенціалом релігійних організацій щодо зцілення людської душі були спроможні до відновлення ціннісних орієнтирів ув'язнених і засуджених, їхнього духовного переродження, ресоціалізації та адаптації в суспільстві після звільнення на волю.

Медичне капеланство

Душпастирська опіка пацієнтів і персоналу медичних закладів є одним із різновидів капеланського служіння релігійних організацій, поряд із військовим і пенітенціарним капеланством, широко розповсюдженим і належним чином урегульованим на законодавчому рівні в розвинутих демократичних країнах. 1988 року ПАРЄ рекомендувала державам-учасницям Ради Європи вжити необхідних заходів для забезпечення «права вести душпастирську роботу без обмежень на будь-якій території, особливо в лікарнях, будинках для літніх осіб та в'язницях» [211]. У цій рекомендації правові можливості для функціонування пенітенціарного та медичного капеланства розглядаються як пріоритетніші, ніж душпастирська опіка військовослужбовців. І якщо в незалежній Україні військове та пенітенціарне капеланство активно розвиваються і структурно, і на рівні законодавчої регламентації, то душпастирська опіка у медичних закладах розвивається здебільшого за ініціативи самих релігійних спільнот попри відсутність належної правової регламентації.

Чинне законодавство України гарантує можливість проведення богослужінь і релігійних обрядів у лікарнях і шпиталях. Зокрема, відповідно до

ч. 2 ст. 287 Цивільного кодексу України, «фізична особа, яка перебуває на стаціонарному лікуванні у закладі охорони здоров'я, має право на допуск до неї священнослужителя для відправлення богослужіння та релігійного обряду» [192]. Це право пацієнта на доступ священнослужителя, визначене парламентом як складова права на охорону здоров'я, аналогічним чином закріплено в п. «к» абз. 1 ст. 6 Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я».

Водночас положення ч. 4 ст. 21 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», окрім декларування права пацієнта на задоволення своїх релігійних потреб, закладають певну основу для правового регулювання взаємодії між священнослужителями, пацієнтами та адміністрацією закладів охорони здоров'я. Встановлюється, по-перше, що богослужіння та релігійні обряди в лікарнях, шпиталях, будинках для престарілих та осіб з інвалідністю «проводяться на прохання громадян, які перебувають в них, або за ініціативою релігійних організацій». Отже, душпастирська опіка у закладах охорони здоров'я не обмежується лише волевиявленням пацієнтів чи персоналу, проте може здійснюватися з доброї волі самих медичних капеланів, уповноважених відповідними релігійними організаціями. По-друге, Закон визначає, що «адміністрація зазначених установ сприяє цьому, бере участь у визначенні часу та інших умов проведення богослужіння, обряду або церемонії» [59].

Однак при цьому цей Закон, як і згадані норми інших законодавчих актів, не дає визначення поняття медичного капеланства (душпастирства), не врегульовує питання функцій священнослужителів, які провадять цю діяльність, порядку спеціальної підготовки медичних капеланів, професійних вимог і етичних стандартів їхньої діяльності, порядку доступу медичних капеланів до закладів охорони здоров'я та надання їм повноважень на здійснення заходів душпастирської опіки, механізмів взаємодії між релігійними організаціями, органами державної опіки та закладами охорони здоров'я. Також доцільно законодавчо закріпити право на душпастирську опіку з боку медичних капеланів не лише для пацієнтів, а й для персоналу закладів охорони здоров'я,

які також потребують духовної підтримки, зокрема у стресових ситуаціях, перед складними операціями чи в разі безуспішного лікування пацієнта з летальним наслідком. Українські науковці, посилаючись на багаторічний світовий досвід медичного капеланства, наголошують, що «присутність священника (капелана) в лікарні сприятливо впливає на психоемоційний стан і процес одужання пацієнтів, а також суттєво покращує морально-психологічний клімат й етику поведінки в медичному колективі» [178, с. 34].

Першу спробу врегулювати означені питання на законодавчому рівні було здійснено 2016 року шляхом представлення на розгляд Верховної Ради проекту Закону № 4987 про внесення змін до Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» (щодо запровадження душпастирської опіки в сфері охорони здоров'я). Цей законопроект пропонував урегулювати діяльність медичних капеланів аналогічно до того, як нині регламентується організація душпастирської опіки засуджених відповідно до положень ст. 128-1 Кримінально-виконавчого кодексу України (далі – КВК), доповненої Законом України від 1 травня 2015 року № 419-VIII. Зокрема автори законодавчої ініціативи надали визначення поняттю «душпастирська опіка», яка полягає у «забезпеченні релігійних та духовних потреб пацієнтів, членів їх сімей, а також працівників закладів охорони здоров'я», та не обмежується лише проведенням богослужіння чи релігійного обряду. Також було запропоновано уточнення, що душпастирську опіку можуть здійснювати священнослужителі, делеговані зареєстрованими релігійними організаціями, що повторює аналогічну вимогу до пенітенціарних і військових капеланів. Також законопроект передбачав додати до Закону окрему ст. 24-2, присвячену душпастирській опіці в сфері охорони здоров'я, в якій було запропоновано закріпити обов'язок держави «сприяти забезпеченню свободи совісті і віросповідання, гармонізації державно-церковних відносин, координації міжконфесійної співпраці та розвитку душпастирської опіки» в закладах охорони здоров'я усіх форм власності та підпорядкування, визначаючи медичне капеланство «складовою комплексного підходу до охорони здоров'я» [132].

За прикладом Душпастирської ради з питань релігійної опіки у пенітенціарній системі України, яка діє нині при Міністерстві юстиції України, законопроект № 4987 пропонував створити при Міністерстві охорони здоров'я України (далі – МОЗ) дорадчий орган для координації заходів душпастирської опіки в сфері охорони здоров'я – Душпастирську раду, до складу якої увійдуть представники заінтересованих релігійних управлінь і центрів, зареєстрованих у встановленому законом порядку. Передбачалася також можливість включення медичних капеланів до складу комісій з питань біоетики, що діють при закладах охорони здоров'я, задля «ефективного об'єднання зусиль медичної та релігійної спільноти у справі гуманізації охорони здоров'я, медичної опіки, формування підходів до питань біоетики». Так само, як і КВК у ч. 3 ст. 128-1, законопроект визначав, що «порядок спеціальної підготовки і діяльності, права та обов'язки священнослужителів (капеланів), які здійснюють заходи душпастирської опіки в закладах охорони здоров'я, визначаються положенням про душпастирську опіку в сфері охорони здоров'я», яке затверджується МОЗ [132].

Новацією цього законопроекту була норма про те, що медичні капелани можуть здійснювати свою діяльність як на волонтерських або громадських засадах, так і як штатні працівники закладів охорони здоров'я за умови, якщо вони пройшли спеціальну підготовку, відбір і належним чином уповноважені релігійними організаціями. Ця пропозиція стала предметом дискусії під час розгляду даної законодавчої ініціативи у Верховній Раді, адже парламентарі, вочевидь, не знайомі зі світовим досвідом медичного капеланства, висловили занепокоєння щодо актуальності впровадження штатних посад медичних капеланів, переліку їхніх функціональних обов'язків, доцільності витрат бюджету на організацію душпастирської опіки. Можна дійти висновку, що саме ці питання стали причиною відхилення законопроекту № 4987, який набрав лише 165 голосів підтримки з 226 необхідних для ухвалення закону. На результативність голосування вплинула й відсутність багатьох парламентарів у сесійній залі того дня.

Проте в умовах нинішньої медичної реформи, яка передбачає реорганізацію наявних медичних закладів у комунальні некомерційні підприємства з автономним статусом, питання фінансування діяльності штатних медичних капеланів можна буде вирішити не через безпосередні витрати з державного чи місцевого бюджету, а в межах кошторису та штатного розпису конкретного медичного закладу [183]. Очевидно, що такий підхід потребуватиме широкої роз'яснювальної роботи серед керівництва та персоналу медичних закладів, багатьом із яких досі не відомий потенціал душпастирської опіки та взаємозв'язок духовного та фізичного здоров'я людини. Отже, проміжною ланкою до штатного капеланства може стати душпастирська діяльність священнослужителів на волонтерських чи громадських засадах.

Однак недоліком законопроекту № 4987, на відміну від згаданих статей 128 та 128-1 КВК, було те, що він не передбачав жодних норм, спрямованих на правове регулювання доступу медичних капеланів до закладів охорони здоров'я, окрім бланкетної норми, що відсилає до відомчого акту МОЗ – положення про душпастирську опіку в сфері охорони здоров'я. На нашу думку, певні базові принципи душпастирської діяльності у медичних закладах потребують саме законодавчого врегулювання. Зокрема доцільним є доповнення Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» положеннями про обов'язок медичних капеланів дотримуватися санітарних норм і правил, внутрішнього розпорядку закладів охорони здоров'я, узгоджувати свої візити до пацієнтів із їхніми лікарями, а зустрічі з персоналом та проведення богослужінь у закладах охорони здоров'я – з їхньою адміністрацією. Також важливо законодавчо закріпити не лише право пацієнтів і медичного персоналу на допуск до них священнослужителя, а й право на відмову від такої зустрічі та від участі в релігійних обрядах чи богослужіннях, що особливо актуально для осіб із обмеженими можливостями або у стані, який не дає їм змоги самостійно пересуватися. Такі положення допоможуть краще імплементувати в цій сфері положення ст. 35 Конституції України, яка гарантує

право особи «на свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої» [83]. Слід врахувати, що свобода світогляду та віросповідання базується на принципі вільного волевиявлення, коли до особи не можуть бути застосовані жодні заходи примусу до участі в богослужіннях, релігійних обрядах чи навчанні релігії.

Враховуючи брак правового регулювання капеланського служіння у медичних закладах, представники релігійних організацій зі складу Громадської ради при МОЗ з питань співпраці з Всеукраїнською Радою Церков і релігійних організацій (утвореної 2009 року) виявили ініціативу та розробили проєкт Положення про організацію душпастирської опіки у сфері охорони здоров'я. Цей документ у грудні 2018 року був представлений у МОЗ та взятий Громадською радою за основу для подальшого доопрацювання за участі юристів і профільних фахівців міністерства [176]. Проєкт Положення врегульовує багато зі згаданих вище питань у сфері медичного капеланства та пропонує механізм взаємодії між релігійною спільнотою, персоналом і керівництвом медичних закладів, а також МОЗ. Як зазначалося вище, подібний документ, який урегульовує діяльність військових капеланів, уже затвердили Міністерство оборони України та Міністерство внутрішніх справ України, що дало поштовх для подальшого розвитку взаємодії органів військового командування та релігійних організацій різних конфесій у сфері впровадження штатного військового капеланства в Україні. Врахування цього досвіду правового регулювання, а також практичної імплементації ухвалених нормативно-правових актів, буде корисним для сфери охорони здоров'я, оскільки медичне капеланство в Україні ще перебуває на етапі становлення.

Серед іншого, проєкт Положення про організацію душпастирської опіки у сфері охорони здоров'я передбачає, що капелани можуть здійснювати душпастирську діяльність в закладах охорони здоров'я як штатні працівники (професійні капелани) або на волонтерських чи громадських засадах. Капеланська служба, яка складається з групи медичних капеланів із різних конфесій, створюється та функціонує у медичних закладах на підставі угод про

співробітництво з релігійними організаціями, які здійснюють душпастирську опіку у цьому медичному закладі, а також відповідно до положення про організацію душпастирської опіки у закладі охорони здоров'я, що затверджується його керівником. Відповідно до своїх функціональних обов'язків капеланська служба відповідає за задоволення релігійних та духовних потреб пацієнтів, їхніх сімей, працівників медичного закладу, надає консультації керівництву медичного закладу щодо релігійної ситуації в ньому. При цьому, зі свого боку, керівництво і персонал закладів охорони здоров'я забезпечують неприпустимість дискримінації на расовому, мовному, релігійному чи будь-якому іншому ґрунті, зберігають принцип поваги до релігійних переконань та моральних засад осіб, а також створюють обстановку, в якій компетентні представники релігійних організацій могли б здійснювати душпастирську опіку на ефективній, регулярній та добровільній основі.

Крім цього, документ передбачає, що заклади охорони здоров'я мають право брати на роботу медичних капеланів (священнослужителів), включаючи відповідні посади до штатного розпису в межах фонду оплати праці та тарифних розрядів, визначених законодавством. При цьому для визначення потрібної кількості капеланів у закладі охорони здоров'я можуть використовуватися примірні нормативи, які розробляє Душпастирська рада, створена при МОЗ за участі представників релігійних центрів України, і погоджує МОЗ. Важливим уточненням у проєкті Положення є норма про те, що наявність у закладі охорони здоров'я штатних посад капеланів не має бути підставою для перешкоджання душпастирській діяльності у цьому закладі капеланів інших конфесій, які здійснюють свою діяльність на волонтерських або громадських засадах. Такий підхід є важливим для забезпечення конституційного права на свободу совісті та віросповідання, адже пацієнти та персонал медичних закладів не повинні обмежуватися можливістю отримувати душпастирську опіку від представника лише однієї конфесії.

Проєкт також передбачає анонімне опитування працівників і пацієнтів закладу охорони здоров'я стосовно визначення їхньої конфесійної належності,

результати якого оформлюються протоколом та враховуються під час прийняття рішення щодо визначення релігійної організації, яка делегуватиме кандидата на штатну посаду медичного капелана. Капеланам, які входять до складу капеланської служби, зі згоди керівництва медичного закладу дозволяється залучати до своєї діяльності інших працівників їхніх релігійних організацій (помічників капеланів, сестер милосердя тощо) для ефективнішої організації душпастирської опіки та соціальної і благодійної роботи.

Проект Положення також містить вимоги до медичних капеланів, яким може бути громадянин України з досвідом не менше як одного року душпастирського служіння, рекомендований релігійною організацією після проходження необхідної кваліфікаційної підготовки (з богословської та з клінічної душпастирської освіти). Документ окремо деталізує порядок підготовки та підвищення кваліфікації капеланів з клінічної душпастирської освіти, що відбуватиметься на циклах спеціалізації (початкового, базового, поглибленого рівнів тощо), циклах тематичного удосконалення, курсах інформації і стажування на базі закладів вищої освіти, закладів післядипломної освіти, закладів (установ) охорони здоров'я, профільних громадських організацій або інших організацій, уповноважених Душпастирською радою при МОЗ.

Важливою умовою для діяльності медичних капеланів є визнання і дотримання Етичного кодексу, затвердженого Душпастирською радою при МОЗ. Цей документ, подібний до Етичного кодексу для військових капеланів України (наказ Міноборони від 27 січня 2015 року № 40), визначатиме універсальні принципи діяльності медичних капеланів, незалежно від їх конфесійної належності, що має запобігати зловживанням у цій сфері, забезпечувати взаємоповагу між священнослужителями різних конфесій, повагу до будь-яких релігійних чи інших переконань пацієнтів і персоналу медичних закладів. Водночас проєкт Положення враховує свободу совісті та віросповідання самого капелана, захищаючи його право не здійснювати

душпастирську опіку за межами традицій, правил і переконань власної конфесії.

Також, подібно до діяльності військових капеланів в Україні, передбачається подвійне підпорядкування медичних капеланів. У питаннях організації та забезпечення душпастирської діяльності серед пацієнтів і працівників медичного закладу, користування культовими спорудами на землях МОЗ або інших органів влади кожен капелан повинен узгоджувати свою діяльність зі старшим капеланом у відповідному медичному закладі, який, у свою чергу, узгоджує діяльність усієї капеланської служби з керівництвом цього медичного закладу. При цьому в питаннях, що стосуються релігійного життя, духовних і богослужбових практик, проповідництва, церковного права, релігійної традиції та календаря, відносин із іншими релігійними організаціями, кожен капелан підпорядковується керівництву своєї релігійної організації.

Аналіз стану правового регулювання медичного капеланства в Україні дає змогу дійти висновку про те, що брак належного правового регулювання вповільнює процес інституалізації душпастирської опіки у закладах охорони здоров'я та перешкоджає подальшому розвитку медичного капеланства в Україні. Залишається актуальною необхідність уніфікації вимог до кваліфікації, рівня освіти та етичних стандартів діяльності медичних капеланів різних конфесій, визначення порядку їх доступу та діяльності в закладах охорони здоров'я, прав та функціональних обов'язків, механізмів взаємодії різних релігійних організацій між собою та з керівництвом закладів охорони здоров'я та МОЗ. Вирішенню цих завдань могло б сприяти затвердження МОЗ проекту Положення про організацію душпастирської опіки у сфері охорони здоров'я, розробленого Громадською радою при МОЗ з питань співпраці з Всеукраїнською Радою Церков і релігійних організацій, як це було впроваджено Міноборони та МВС з метою врегулювання діяльності військових капеланів.

Однак при цьому слід врахувати вимоги ч. 2 ст. 29 Конституції України, де зазначено, що «органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх

посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України» [83]. Тому рекомендується передусім доопрацювати та ухвалити зміни до законів України, спрямовані на забезпечення належної законодавчої основи для правового регулювання діяльності медичних капеланів, беручи до уваги згадані вище законодавчі зміни в сфері організації пенітенціарного душпастирства. Закріплення у законах України засад функціонування медичного капеланства відкриє можливості для подальшого розвитку необхідних підзаконних і відомчих актів, на підставі яких релігійні організації зможуть практично взаємодіяти з закладами охорони здоров'я та МОЗ у справі душпастирської опіки пацієнтів і медичних працівників. Розвиток законодавства в сфері медичного капеланства, в свою чергу, позитивно позначиться як на якості та ефективності надання медичних послуг, так і на кращому забезпеченні з боку держави права на свободу совісті та віросповідання в закладах охорони здоров'я.

2.3. Взаємодія держави і релігійних організацій у сфері освіти

Негативні наслідки тоталітарної політики колишнього Союзу РСР стосовно релігії та ролі церкви в суспільстві досі проявляються в окремих законодавчих актах України, адже за часів войовничого атеїзму систематично знищувалася уява про церкву як частину громадського суспільства, моральний орієнтир нації, авторитетного суб'єкта суспільних дискусій. Так само і сфера освіти досить довго залишалася ідеологічно ангажованою і надмірно секуляризованою, а тому навіть обережні спроби повернути релігійний компонент у освітній процес часто сприймалися на політичному й експертному рівні як зазіхання на конституційні засади державно-церковного відокремлення, адже освіта довгий час була обмежена державною монополією. Як зазначив О. М. Биков, «характерною рисою конституційно-правового регулювання відносин у сфері реалізації права на свободу віросповідання сучасного періоду, на відміну від радянського, ...є відсутність керівного впливу держави на релігійне виховання особистості» [2, с. 83].

Проблематику розвитку богословської освіти, викладання предметів духовно-морального спрямування в загальноосвітніх школах, функціонування конфесійних шкіл, світськості освіти досліджували українські вчені М. Бабій, Л. Владиченко, В. Єленський, В. Жуковський, М. Закович, А. Колодний, Н. Кочан, М. Палінчак, Ю. Решетніков, О. Романова, Т. Саннікова, Л. Филипович, О. Шевченко та інші. Водночас додаткових наукових розробок потребує питання конституційного-правового регулювання державно-церковної взаємодії в сфері освіти в контексті трансформації моделі державно-церковних відносин до більшої кооперації. Як зазначала Н. Кочан, «історична традиція взаємодії світської та духовної освіти в Україні була перервана безпрецедентним за тривалістю радянським експериментом з тоталітарного нищення релігії», що зі свого боку «ускладнило процес демократичних перетворень в українському суспільстві, у тому числі у сфері державно-церковних відносин на шляху переходу від державного тоталітаризму й

авторитаризму, войовничого атеїзму у ставленні до релігії і церкви, до рівноправних партнерських відносин» [90, с. 110]. Натомість, зауважує професор В. Д. Бондаренко, у цей час «дуже багато країн накопичили величезний досвід існування загальноосвітньої школи під церковним патронатом: церква засновує школи, а держава має змогу контролювати освітній стандарт». Практика функціонування таких шкіл «великою (якщо не найбільшою) мірою суголосна демократичним принципам» [8, с. 6].

Право на релігійне виховання батьками своїх дітей вже багато десятиліть гарантується на рівні міжнародних договорів, які ратифікувала Україна, та підтверджено рекомендаціями міжнародних організацій. Зокрема у ч. 3 ст. 13 Міжнародного пакту ООН про економічні, соціальні і культурні права зазначено, що держави «зобов'язуються поважати свободу батьків і у відповідних випадках законних опікунів обирати для своїх дітей не тільки запроваджені державною владою школи, а й інші школи, що відповідають тому мінімуму вимог щодо освіти, який може бути встановлено чи затверджено державою, і забезпечувати релігійне та моральне виховання своїх дітей відповідно до власних переконань» [100]. Цей підхід розширює Резолюція 36/55 Генеральної Асамблеї ООН «Декларація про ліквідацію всіх форм нетерпимості та дискримінації на основі релігії чи переконань», яка гарантує як право на релігійну освіту, так і право не зазнавати примушування до релігійного навчання: «Кожна дитина має право на доступ до освіти в області релігії або переконань відповідно до бажань її батьків чи, у певних випадках, законних опікунів і не примушується до навчання в сфері релігії чи переконань всупереч бажанням її батьків чи законних опікунів; при цьому керівним принципом є інтереси дитини» [25].

Це міжнародне зобов'язання знайшло відображення також у ст. 2 Першого Протоколу до Європейської Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, де зазначено, що «держава при виконанні будь-яких функцій, узятих нею на себе в галузі освіти і навчання, поважає право батьків забезпечувати таку освіту і навчання відповідно до їхніх релігійних і

світоглядних переконань» [79]. Парламентська Асамблея Ради Європи неодноразово підтверджувала важливість цієї гарантії, зокрема у п. 10.14 Рекомендації № 1086 (1988), ухваленої у часи глибокої кризи СРСР, яка передувала проголошенню державної незалежності України. Про право батьків на релігійне виховання своїх дітей у процесі здобуття освіти ПАРЄ додатково нагадала у Резолюції № 1904 (2012) «Право на свободу вибору в освіті в Європі» поряд із рекомендацією законодавчо забезпечити розвиток приватних закладів освіти. Питання вивчення релігій та етики в школах знайшло відображення в Рекомендації ПАРЄ № 1202 (1993) «Про релігійну терпимість у демократичному суспільстві», де міститься заклик ПАРЄ до держав-членів Ради Європи «в царині освіти і обміну ... забезпечити, щоб вивчення релігій і етики стало частиною навчальних програм загальноосвітніх шкіл», «передбачити забезпечення однакових умов для релігійних шкіл усіх визнаних релігій», а також «для досягнення ліпшого й глибшого розуміння різних релігій працювати над тим, щоб їх відображення було диференційованим і розважливим у шкільних підручниках (включаючи підручники з історії), а також у процесі викладання в класі» [142]. Також у Рекомендації ПАРЄ № 1556 (2002) «Релігія і зміни у Центральній та Східній Європі» урядам держав-членів запропоновано «співпрацювати з церковною владою в справі встановлення та розподілу відповідальності в таких сферах, як ... релігійне виховання, і сприяти проведенню спільних обговорень з основних питань соціальної сфери, моралі, етики і культури, які стоять перед сучасним суспільством» [143].

Однак на практиці українська влада довго не могла досягнути поступу в цій сфері, залишаючи релігійний вакуум у загальнообов'язковій середній освіті. Понад два десятиліття система освіти в Україні позбавляла віруючих батьків можливостей для релігійного та морального виховання дітей відповідно до власних переконань: релігійні організації були позбавлені права засновувати приватні заклади освіти з відповідним державним ліцензуванням, а в державних і комунальних школах не передбачалося викладання предметів духовно-морального спрямування, таких як «Християнська етика» чи подібних.

Лише в західних областях України, з огляду на високий рівень релігійності населення цього регіону, на підставі рішень відповідних обласних державних адміністрацій предмети духовно-морального спрямування почали викладати ще 1992 року, зокрема в Івано-Франківській, Львівській, Тернопільській областях, а в наступні роки – також у Волинській, Закарпатській, Рівненській та Чернівецьких областях [17, с. 274]. Окрім цього, «Богослів'я» довго не визнавали в Україні як окремий напрям знань і наукову дисципліну, і як наслідок – мало місце багаторічне зволікання з вирішенням питання щодо державної акредитації духовних навчальних закладів.

Одна з перших законодавчих ініціатив, спрямована на вирішення цієї ситуації, сягає 1999 року, коли народний депутат В. В. Костицький подав до Верховної Ради III скликання проект Закону «Про свободу віросповідання та релігійні організації» (реєстр. № 1178-1), у якому запропонував запровадити державне визнання документа про освіту духовного (релігійного) навчального закладу. Умовою для цього було дотримання двох вимог: програма такого закладу «повинна відповідати державним стандартам освіти та пройти ліцензування та акредитацію у Міністерстві освіти України в порядку, встановленому для державних освітніх закладів» [135]. Однак ця альтернативна редакція чинного Закону, як і всі інші, не знайшла підтримки парламентарів. Повторну спробу вирішити це питання В. В. Костицький здійснив 2001 року – подав окремий законопроект № 8229 щодо впровадження релігійної освіти в середніх та вищих закладах освіти, однак його заслухали і зняли з розгляду.

Близько десяти років поспіль парламентарі різних скликань не могли вирішити питання щодо надання релігійним організаціям права засновувати приватні заклади освіти, які видавали б документи про освіту державного зразка. Ще 2005 року народний депутат Верховної Ради IV скликання Ю. А. Бойко подав законопроект № 8002 про заснування релігійними організаціями загальноосвітніх шкіл, який не отримав схвалення. Наступною спробою 2006 року був законопроект № 2020 народного депутата В. М. Стретовича у Верховній Раді V скликання, який пропонував надати релігійним організаціям

право засновувати будь-які заклади освіти з відповідним державним ліцензуванням. Після відхилення парламентом і цієї ініціативи 2007 року В. М. Стретович із колегами з різних фракцій підготував доопрацьований законопроект № 3160, але він теж не мав успіху. 2008 року цей самий законопроект, уже за реєстраційним № 2729, був поданий на розгляд Верховної Ради VI скликання. Однак щоразу ці законодавчі ініціативи зустрічали спротив із боку профільного Комітету Верховної Ради з питань освіти і науки, який в ті часи очолювали здебільшого представники комуністичної та соціалістичної партій, що обумовлювало ідеологічне упередження щодо пропонованих реформ в освіті.

Показовими також були висновки Головного науково-експертного управління Верховної Ради (ГНЕУ), яке рекомендувало відхилити ці законодавчі ініціативи як такі, що не відповідають Конституції та законам України. Наприклад, у висновку на згаданий вище законопроект № 2729 фахівці ГНЕУ 2009 року зазначили: «Ідея надання релігійним організаціям ... права засновувати навчальні заклади не узгоджується із Конституцією та законами України. Йдеться, зокрема, про статтю 35 Конституції України, відповідно до якої «церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а школа від церкви». Аналогічні положення містять також стаття 9 Закону України «Про освіту» та стаття 6 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації»» [131]. Таким чином, на той час у політичному та експертному середовищі переважав суто радянський погляд на державно-церковні відносини в сфері освіти, незважаючи на багатоманіття юридичних підходів у демократичних країнах Європи, де поряд зі світськістю державної влади вільно розвивалися засновані релігійними організаціями заклади освіти різних форм і рівнів акредитації.

Такий багаторічний спротив процесу трансформації освітнього законодавства України в бік забезпечення вибору в освіті, плюралізму та врахування релігійних потреб учнів і їхніх батьків можна пояснити глибоко вкоріненим світоглядним несприйняттям віри та релігії як частини людської

сутності і суспільного життя та страху перед новим форматом взаємовідносин держави і церкви з питань освіти, оскільки засади правового регулювання в цій сфері залишилися у спадок від ідеологічно заангажованого радянського режиму. Через невідповідність правового регулювання суспільним потребам і запит батьків на виховання їхніх дітей на підставі релігійних засад і моральних цінностей в Україні набула поширення практика заснування дошкільних і загальноосвітніх закладів освіти з релігійно-визначеною системою виховання від імені окремих віруючих або громадських об'єднань і благодійних фондів, заснованих безпосередньо релігійними організаціями. У такий спосіб задовольнявся попит на дитсадки і школи релігійного спрямування та формально усувалася заборона на їх заснування релігійними організаціями. Однак очевидно, що така невідповідність правового регулювання реальному стану суспільних відносин у сфері освіти не могла тривати довго.

У свою чергу релігійні організації, як окремо, так і спільно у форматі міжконфесійних інституцій, постійно порушували перед керівництвом держави питання щодо забезпечення права вибору в освіті, аби задовольнити релігійні потреби віруючих батьків і їхніх дітей. Так, 18 квітня 2000 року був підписаний Меморандум «Про співпрацю Міністерства освіти і науки України, Державного комітету України у справах релігій та Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій», який передбачав взаємодію у напрямі «здійснення практичних заходів, спрямованих на поетапне впровадження знань з християнської етики в державних загальноосвітніх навчальних закладах» за відсутності при цьому релігійних обрядів, а також здійснення «заходів щодо запровадження до Переліку напрямів та спеціальностей, за якими здійснюється підготовка фахівців у вищих навчальних закладах, спеціальності «Теологія»» [20, с. 22-23]. Однак задля практичної реалізації цих намірів знадобилося багато років, зміна політичного керівництва країни та уряду.

У зверненні до новообраного Президента України В. А. Ющенко у квітні 2005 року Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій (ВРЦіРО) визначила декомунізацію в сфері освіти найпершим завданням у Переліку

перспективних та першочергових питань державно-церковних відносин, які потребують розв'язання. Зокрема ВРЦіРО запропонувала главі держави:

1) визнати релігійні організації суб'єктами права заснування дошкільних, загальноосвітніх і вищих навчальних закладів неприбуткового характеру шляхом внесення відповідних змін до чинного законодавства;

2) забезпечити в навчальному процесі реальний світоглядний плюралізм, тобто закріплений законодавством світський (а не атеїстичний) характер освіти: зокрема поруч із викладанням еволюційної теорії мають викладатися інші теорії виникнення світу і життя;

3) встановити державний освітній стандарт для спеціальності «Теологія», введеної у перелік спеціальностей, за якими надається вища освіта, щоб забезпечити можливість добровільної державної акредитації релігійних вищих навчальних закладів, визнання їхніх дипломів і наданих ними вчених ступенів та звань;

4) зрівняти викладачів (вчителів) і студентів (вихованців, учнів) релігійних дошкільних, загальноосвітніх і вищих навчальних закладів у соціальних правах і гарантіях із відповідними соціальними категоріями державних і приватних навчальних закладів [20, с. 31].

Завдяки консолідації зусиль релігійної спільноти, яка єдиним голосом виступила за зміни в системі освіти України, та налагодженню постійного діалогу між керівництвом держави та ВРЦіРО, за підтримки Президента України з 2005 року розпочалася системна робота в частині правового регулювання викладання предметів духовно-морального спрямування в загальноосвітніх закладах освіти, зокрема аби запобігти зловживанням у цій сфері. Викладання цих предметів мало забезпечуватися на факультативній основі або за вибором батьків замість обов'язкового предмету світської «Етики» і без супроводження релігійними обрядами. При цьому програми відповідних предметів розроблялися робочою групою при Міносвіти, яка включала представників різних конфесій задля забезпечення позаконфесійного викладення матеріалу.

На той час викладання предметів духовно-морального спрямування було чи не єдиною можливістю для учнів загальноосвітніх закладів освіти отримувати релігійне виховання під час навчального процесу. Однак залишалося актуальним питання усунення ще одного пережитку радянського режиму, який полягав у забороні релігійним організаціям бути засновниками приватних закладів освіти, ліцензованих і акредитованих державою. Історичне рішення 2 червня 2015 року прийняла Верховна Рада VIII скликання, яка підтримала законопроект № 1447 (автори – П. Унгурян, Л. Гриневич, В. Єленський), що відкрив для релігійних організацій можливість засновувати дошкільні, загальноосвітні, професійно-технічні та вищі заклади освіти на загальних підставах ліцензування, як і для інших юридичних осіб. При цьому вимога щодо світського характеру освіти та заборона втручання в освітній процес релігійних організацій обмежувалася лише державними та комунальними закладами освіти, що означало можливість релігійного виховання у будь-яких закладах освіти, заснованих релігійними організаціями [51].

Пізніше ці положення набули подальшого розвитку, коли у вересні 2017 року Верховна Рада ухвалила нову редакцію Закону України «Про освіту». Зокрема положення ч.ч. 1-2 ст. 31 Закону визначають: «Державні та комунальні заклади освіти відокремлені від церкви (релігійних організацій), мають світський характер». Таке формулювання точніше тлумачить конституційний принцип відокремлення школи від церкви, обмежуючи його дію лише державними та комунальними закладами освіти, а отже, усуває підґрунтя для двозначних інтерпретацій ч. 3 ст. 35 Конституції України та визнає можливість державно-церковної взаємодії в сфері освіти. З огляду на це, чинні положення ч. 1 ст. 6 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», де зазначається, що «державна система освіти в Україні відокремлена від церкви (релігійних організацій), має світський характер», потребують корекції та приведення їх у відповідність із нормою ч. 1 ст. 31 Закону України «Про освіту». Крім цього, у статті міститься положення про те, що «приватні заклади

освіти, зокрема засновані релігійними організаціями, мають право визначати релігійну спрямованість власної освітньої діяльності» [57]. Таке формулювання дає змогу легалізувати релігійно-визначену систему виховання в тих приватних закладах освіти, які до ухвалення цього Закону були засновані за ініціативи віруючих від імені громадських об'єднань, благодійних організацій, приватних осіб, зважаючи на відсутність такого права у релігійних організацій. Таке законодавче тлумачення конституційної норми про відокремлення школи від церкви вже давно було не на часі, адже заважало розвитку мережі конфесійних шкіл (заснованих релігійними організаціями) та однозначному розумінню принципу «світського характеру освіти». Ці положення Конституції України професор М. Закович пояснював так: «Церква не може встановлювати норми і правила для державної системи освіти, але церква може в свою систему освіти включити державні стандарти, засновувати приватні навчальні заклади і ліцензувати їх» [49, с. 105]. Однак знадобився не один рік, щоб парламент України зміг погодитися з таким підходом і здійснити довгоочікувану реформу освітнього законодавства на користь подальшого розвитку релігійної свободи.

Ще одним свідченням трансформації державно-церковних відносин у сфері освіти у бік більшої взаємодії з релігійними організаціями є запровадження можливості державного фінансування здобуття загальної середньої освіти у приватних закладах освіти, в тому числі заснованих релігійними організаціями. Положення п. 10 ст. 78 Закону «Про освіту» передбачають, що *«державна здійснює фінансування здобуття особою загальної середньої освіти у приватному або корпоративному закладі освіти, що має ліцензію на провадження освітньої діяльності у сфері загальної середньої освіти, за рахунок коштів державного та місцевих бюджетів шляхом передачі такому закладу освіти цільового обсягу коштів у розмірі фінансового нормативу (з урахуванням відповідних коригуючих коефіцієнтів) бюджетної забезпеченості одного учня, який здобуває повну загальну середню освіту»* [57]. Порядок такого державного фінансування здійснюється відповідно до Формули розподілу освітньої субвенції між місцевими

бюджетами, затвердженої урядом [124]. Однак слід зауважити, що на практиці це положення Закону не завжди виконується місцевою владою, оскільки фінансування з місцевих бюджетів майже не доходить до приватних закладів освіти, що обумовлює необхідність розроблення ефективніших правових механізмів розподілу освітньої субвенції з державного бюджету, враховуючи потреби кожного учня і кожного закладу освіти.

Останніми роками відбулися істотні зміни й у сфері вищої освіти. У липні 2014 року Верховна Рада VIII скликання ухвалила в новій редакції Закон України «Про вищу освіту», який передбачав виділення «Богослов'я» в окрему галузь знань. Як наслідок, «Богослов'я» як галузь знань і спеціальність було включено під кодом 041 до Переліку галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти [122]. Також Закон надав можливість вищим духовним навчальним закладам проходити процедури ліцензування та акредитації освітньої програми за спеціальністю «Богослов'я», створювати та організовувати діяльність аспірантури, докторантури, спеціалізованої вченої ради за галуззю знань «Богослов'я». Наслідком цих змін стало ухвалення Кабінетом Міністрів України постанови від 19 серпня 2015 року № 652 про затвердження Порядку державного визнання документів про вищу духовну освіту, наукові ступені та вчені звання, виданих вищими духовними навчальними закладами. З метою практичної реалізації цього урядового рішення Міністерство освіти і науки України (МОН) наказом від 08 квітня 2016 року № 381 затвердило Положення про Комісію з державного визнання документів про вищу духовну освіту та Положення про Комісію з державного визнання документів про наукові ступені та вчені звання. Згодом 15 липня 2016 року МОН видало накази № 829 та № 839, якими утворило Комісію з державного визнання документів про вищу духовну освіту та затвердило склад Комісії з державного визнання документів про наукові ступені та вчені звання. До роботи цих Комісій було запрошено представників різних церков і релігійних організацій, при яких діють вищі духовні навчальні заклади, з метою налагодження взаємодії у справі формування професійних і наукових кадрів із

галузі знань «Богослов'я». Створення цих комісій не залишилося формальністю, а досить швидко дало практичний результат: вже у вересні 2016 року Комісія МОН із державного визнання документів про вищу духовну освіту визнала дипломи 15 випускників православних, греко-католицьких і протестантських вищих духовних навчальних закладів [19]. За півроку роботи до Комісії з державного визнання документів про вищу духовну освіту надійшло 770 справ, із них розглянуто 538, і ще 232 справи залишалися на розгляді членів Комісії. Водночас до Комісії з державного визнання документів про наукові ступені та вчені звання надійшло 79 справ щодо визнання наукових ступенів та 16 стосовно визнання вчених звань, за результатами розгляду яких було ухвалено позитивні рішення щодо визнання 34 дипломів про присудження наукових ступенів та 11 документів про присвоєння вчених звань. Менш як за рік від початку роботи цих Комісій, 4 квітня 2017 року у МОН відбулася урочиста церемонія вручення свідоцтв про державне визнання документів про вищу духовну освіту, наукові ступені та вчені звання, виданих вищими духовними навчальними закладами, які отримали понад 200 осіб [15].

Наведений аналіз розвитку правового регулювання у сфері освіти дає підстави для висновку про те, що однією з причин тривалої неспроможності парламенту і уряду незалежної України поновити у правах релігійні організації у сфері освітньої діяльності була конституційна норма про відокремлення школи від церкви, яка без належного законодавчого тлумачення інертно сприймалася та реалізовувалася на практиці в розумінні тоталітарної радянської влади. З іншого боку, це обумовлювалося і присутністю у різні часи представників комуністичної та соціалістичної партій у керівництві Комітету Верховної Ради України з питань науки і освіти та Міністерства освіти і науки України, що певною мірою впливало на ідеологічну заангажованість рішень, пов'язаних із розширенням прав релігійних організацій у сфері освіти. Подальший відхід від радянських підходів розуміння ролі церкви в суспільстві загалом та в освітньому процесі зокрема обумовив можливість поступу в напрямку забезпечення вибору та плюралізму в освіті, усунення державної

монополії на виховання учнів і студентів, інтеграції закладів освіти з релігійним спрямуванням у систему освіти України. Сучасне тлумачення конституційного принципу відокремлення школи від церкви, наведене в новій редакції Закону України «Про освіту», зруйнувало стіну суворої сепарації між церквою та освітнім процесом, побудовану ще понад 100 років тому радянською владою, та відкрило можливості для більшої державно-церковної взаємодії, зберігаючи при цьому світський характер освіти в державних і комунальних закладах освіти. Така декомунізація освіти стала відповіддю на суспільні зміни, які відбулися в Україні з часу відновлення її незалежності 1991 року: підвищення рівня релігійності населення України та рівня довіри до церкви як суспільного інституту, зростання ролі церкви в громадському житті та попиту на релігійне виховання, що свідчить про трансформацію відносин між державою і церквою від суворої сепарації до коопераційної моделі.

Висновки до другого розділу

Наведений аналіз чинних законодавчих актів України дає підстави для висновку щодо наявності правових механізмів взаємодії релігійних організацій із органами державної влади, а також, у процесі формування та реалізації державної політики, – із іншими об'єднаннями громадян. Визнання релігійних організацій суб'єктами громадянського суспільства враховує, зокрема, високий рівень довіри населення України до церкви у порівнянні з іншими суспільними інститутами, що дає змогу залучити потенціал релігійної спільноти для вирішення багатьох суспільно-важливих проблем, із якими держава не може впоратися самотійно або не має для цього належного функціоналу.

Однак положення Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», які наділяють релігійні організації правом брати участь у громадському житті, досі не конкретизовані детальним переліком їхніх прав і обов'язків у цій сфері, які залишаються розпорошеними по різних законодавчих актах. Окрім цього, в деяких сферах залишаються прояви ворожої до церкви радянської релігійної політики, зокрема у сфері заснування та управління аудіовізуальними медіа та громадського контролю за діяльністю суспільного мовника – ПАТ «НСТУ», де залишаються законодавчі обмеження для релігійних організацій, на відміну від інших громадських об'єднань. Застарілість профільного Закону, ухваленого ще до набрання чинності Конституцією України 1996 року, на практиці ускладнює сприйняття релігійних організацій як суб'єктів взаємодії з державою та невід'ємної частини громадянського суспільства, оскільки досі залишаються прогалини у тлумаченні конституційних положень про державно-церковне відокремлення. Так, формулювання цього Закону та нової редакції Закону України «Про освіту» мають істотні відмінності щодо інтерпретації конституційної норми про відокремлення школи від церкви. З огляду на це, надзвичайно актуальною постає необхідність ухвалення Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» у новій редакції, спрямованій на консолідацію в одному

законі різних законодавчих положень, які визначають правовий статус релігійних організацій, а також задля чіткішого окреслення нової моделі державно-церковних відносин в Україні шляхом визначення сутності відповідних конституційних положень.

Релігійні організації публічно обстоюють своє право на участь у громадському житті та проявляють ініціативу для налагодження постійного діалогу та практичної взаємодії з органами державної влади. Багатоконфесійна релігійна спільнота України не лише усвідомлює себе частиною громадянського суспільства, а й активно користується наданими законом можливостями здійснювати своє духовне, морально-виховне і соціальне служіння в різних сферах суспільного життя. Ініціатива релігійних організацій проявляється в активній участі священнослужителів-капеланів, переважно на волонтерських засадах, у наданні душпастирської опіки особам, які перебувають у закладах із особливим режимом функціонування: Збройних Силах України та інших військових формуваннях, закладах пенітенціарної системи та охорони здоров'я. До того ж саме з релігійного середовища вийшли пропозиції щодо зміни законодавства України, спрямовані на впровадження штатного військового капеланства з відповідним фінансовим забезпеченням і соціальним захистом із боку держави, визначення статусу і порядку діяльності пенітенціарних і медичних капеланів.

В умовах бойових дій на сході України та ризиків, із якими стикнулися військові капелани бойових частин української армії, неможливо вирішити усі питання функціонування військового капеланства лише за допомогою підзаконних актів чи розрізнених змін до окремих законів. Питання статусу військових капеланів, їхнього підпорядкування, навчання, методичного, фінансового та соціального забезпечення, а також укладання двосторонніх договорів між органами державної влади та релігійними організаціями, які будуть покладені в основу їхньої взаємодії, мають стати предметом регулювання окремого закону, проєкт якого доцільно остаточно узгодити за участі релігійної спільноти України шляхом проведення відповідних

консультацій і належного громадського обговорення. У свою чергу, подальшого розвитку потребує правове регулювання діяльності пенітенціарних і медичних капеланів, особливо в умовах нових викликів і посиленних протиепідемічних заходів, пов'язаних зі спалахом у всьому світі пандемії коронавірусної інфекції COVID-19. Причому питання задоволення релігійних потреб і душпастирської опіки пацієнтів медичних закладів є особливо актуальним, з огляду на відсутність належної правової регламентації медичного капеланства як на рівні спеціальних законів, так і на рівні підзаконних актів чи наказів МОЗ.

Поступ у подоланні негативних наслідків тоталітарної політики радянського режиму був би неможливим за відсутності державно-церковної взаємодії, адже діалог релігійних організацій із державою та узгодження шляхів реформування законодавства найчастіше відбувалися саме у форматі консультативно-дорадчих рад і робочих груп, утворених при центральних органах виконавчої влади із залученням представників різних конфесій, та завдяки визнанню релігійних організацій суб'єктами громадянського суспільства.

Аналіз аргументів різних сторін суспільної дискусії під час законотворчої діяльності у сфері вироблення засад державної релігійної політики свідчить про недостатність наявного конституційно-правового регулювання сфери державно-церковних відносин, що ставало перепоною для подальшого розвитку законодавства України в напрямку відновлення ролі церкви як суспільного інституту, можливостей релігійного виховання дітей під час здобуття ними освіти, доступу релігійних організацій до засобів масової інформації та інших інструментів участі у громадському житті. Негативний досвід законотворчості та заперечення деякими громадськими і політичними діячами права релігійних організацій на громадську активність, що посилюється окремими залишками радянської репресивної моделі державно-церковних відносин, дають підстави для висновку: необхідно розширити положення ч. 3 ст. 35 Конституції України, доповнивши принцип відокремлення церкви від держави, а школи – від церкви,

положеннями про право участі церкви у громадському житті та про можливість державно-церковної взаємодії на партнерських засадах.

РОЗДІЛ 3

ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВЗАЄМОДІЇ ДЕРЖАВИ І РЕЛІГІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В УКРАЇНІ

3.1. Міжнародно-правові стандарти в сфері відносин держави і релігійних організацій у контексті України

Відносини держави і релігійних організацій ґрунтуються на повазі до фундаментального права людини на свободу совісті та релігії, закріпленого багатьма глобальними і регіональними міжнародними документами, до яких приєдналася Україна. Найважливішими серед них є документи ООН – Загальна декларація прав людини 1948 року, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 року, Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права 1966 року, Декларація про ліквідацію всіх форм нетерпимості і дискримінації на основі релігії або переконань 1981 року, а також міжнародний документ Ради Європи – Європейська Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року (ЄКПЛ), в яких закладено базові стандарти забезпечення свободи релігії чи переконань. Говорячи про освітню складову цього права, важливо згадати також про Конвенцію ЮНЕСКО про боротьбу з дискримінацією в галузі освіти 1960 року, яка містить норми про заснування окремих освітніх систем із релігійною основою навчання та положення про права батьків на релігійне виховання своїх дітей. Окрім цього, Резолюція № 47/135 від 18 грудня 1992 року Генеральної Асамблеї ООН «Декларація про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин» розвинула зміст положень, закріплених у ст. 27 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права щодо права членів етнічних, релігійних та мовних меншин користуватися своєю культурою, сповідувати свою релігію і виконувати обряди, а також користуватися рідною мовою. Враховуючи процес інтеграції України до Європейського Союзу, важливо також відзначити Хартію

основних прав Європейського Союзу 2000 року. Окремо також можна згадати про гарантії свободи релігії чи переконань у міжнародному гуманітарному праві, консолідованому в Женевських конвенціях 1949 року та Додаткових протоколах до них від 1977 року.

Зазначені міжнародні документи закріплюють мінімальний стандарт забезпечення права на свободу релігії чи переконань, який включає в це право «свободу змінювати свою релігію або переконання і свободу сповідувати свою релігію або переконання як одноособово, так і разом з іншими, прилюдним або приватним порядком в ученні, богослужінні і виконанні релігійних та ритуальних обрядів», як це зазначено у ст. 18 Загальної декларації прав людини [46]. Аналогічні за суттю формулювання містять положення ч. 1 ст. 9 ЄКПЛ та ст. 10 Хартії основних прав Європейського Союзу. Водночас положення ч.ч. 1 і 2 ст. 18 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права (МПГПП) вирізняють свободу мати чи приймати релігію або переконання на свій вибір, наголошуючи при цьому, що ніхто не повинен зазнавати примусу, що принижує цю свободу [99].

Важливо зазначити, що свобода релігії та переконань у згаданих положеннях міжнародних документів охоплює також свободу думки, а окремими положеннями міжнародно-правовий захист надається праву на свободу вираження поглядів, яке «включає свободу дотримуватися своїх поглядів, одержувати і передавати інформацію та ідеї без втручання органів державної влади і незалежно від кордонів», як це визначено у ст. 10 ЄКПЛ та подібним чином у ст. 19 Загальної декларації прав людини, і в більш розширеному вигляді – у ст. 19 МПГПП. Зв'язок свободи релігії та свободи вираження поглядів особливо виразно проявляється у формах публічного сповідання віри та під час релігійної діяльності, спрямованої на поширення віри серед невіруючих чи представників інших віросповідань, а також у процесі участі віруючих і релігійних організацій у громадському житті, зокрема шляхом реалізації права на мирні зібрання з метою публічного вираження своїх поглядів та шляхом використання медіаресурсів. Згідно з Віденським

документом 1989 року (п. 16.11), держави-учасниці ОБСЄ взяли на себе зобов'язання «доброзичливо розглядати зацікавленість релігійних об'єднань в участі у суспільному діалозі, в тому числі за допомогою засобів масової інформації» [109, с. 122]. У свою чергу ПАРЄ в окремій резолюції відзначила важливий внесок релігій у демократичне і плюралістичне суспільство, закликала держави-учасниці Ради Європи забезпечити християнам можливість повною мірою брати участь у суспільному житті, а також «відстоювати фундаментальне право на свободу вираження своєї думки шляхом забезпечення того, щоб національне законодавство надмірно не обмежувало релігійно-мотивовані промови» [215].

Невід'ємною складовою забезпечення прав людини, зокрема й на свободу релігії чи переконань, є заборона дискримінації за релігійною ознакою, про що окремо вказується у всіх згаданих міжнародних документах. Особливо на цьому наголошується в Декларації про ліквідацію всіх форм нетерпимості й дискримінації на основі релігії або переконань 1981 року, де у ст. 3 зазначено: «Дискримінація людей на основі релігії або переконань є образою гідності людської особистості та запереченням принципів Статуту Організації Об'єднаних Націй і засуджується як порушення прав людини і основних свобод, проголошених у Загальній декларації прав людини і детально викладених в Міжнародних пактах про права людини, і як перешкода для дружніх і мирних відносин між державами» [25]. Водночас ЄКПЛ окремою ст. 14 забороняє будь-яку дискримінацію, наголошуючи: «Користування правами та свободами, визнаними в цій Конвенції, має бути забезпечене без дискримінації за будь-якою ознакою – статі, раси, кольору шкіри, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, належності до національних меншин, майнового стану, народження, або за іншою ознакою» [79].

У юридичній науці прийнято характеризувати право на свободу релігії чи переконань у двох формах його реалізації – внутрішній (*forum internum*) і зовнішній (*forum externum*). Свобода, що охоплюється доктриною *forum*

internum, – це свобода мати, приймати та змінювати релігію чи переконання, що виходить із природи людини або, інакше кажучи, надана Творцем кожному, а отже, є абсолютною, не обмежуваною та за жодних обставин не може підлягати державному втручання. За словами К. Дюрема, політичні режими, які допускали лише внутрішню релігійну свободу або свободу домашнього вогнища, залишилися у минулому, «коли релігійна свобода обмежувалася у жахливі та неприпустимі способи» [38, с. 157]. При цьому зовнішній прояв свободи релігії чи переконань (*forum externum*) можна охарактеризувати як свободу сповідання, маніфестації релігійних поглядів чи переконань, яка за певних обставин може зазнавати обмежень із боку держави. Як зазначав дослідник Паул М. Тейлор, «архітектура всіх основних положень стосовно свободи віросповідання ставить таку ж неминучу та незмінну відмінність між необмеженим *forum internum* і правом на зовнішній прояв, а тому саме з цієї причини важливо точно знати, де слід провести кордони кожного» [217, с. 19].

Виходячи з такого засадничого підходу, згадані міжнародні документи у сфері забезпечення прав людини окремо закріпили гарантії захисту як внутрішнього прояву свободи совісті та релігії, так і свободи сповідання – маніфестації людиною своїх релігійних поглядів чи переконань. І якщо Загальна декларація прав людини не містить конкретних положень, за яких обставин і якою мірою право на свободу совісті та релігії може зазнати обмежень із боку держави, то в ухвалених згодом ЄКПЛ та МПГПП містяться окремі норми, які розрізняють *forum internum* та *forum externum*, а також конкретизують підстави можливої державної інтервенції в реалізацію свободи сповідувати релігію чи переконання. Так, положення ч. 2 ст. 9 ЄКПЛ визначають, що «свобода сповідувати свою релігію або переконання підлягає лише таким обмеженням, що встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах громадської безпеки, для охорони публічного порядку, здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб». Подібним чином положення ч. 3 ст. 18 МПГПП встановлюють, що «свобода сповідувати релігію або переконання підлягає лише обмеженням, які

встановлено законом і які є необхідними для охорони суспільної безпеки, порядку, здоров'я і моралі, так само як і основних прав та свобод інших осіб». Отже, свобода сповідувати релігію або переконання підлягає обмеженню у разі задоволення усіх наступних критеріїв:

- 1) обмеження встановлено законом;
- 2) метою обмеження є охорона громадської безпеки, публічного порядку, здоров'я чи моралі, захист основних прав і свобод інших осіб;
- 3) обмеження є необхідним для досягнення однієї з цих цілей та пропорційним їй, тобто є необхідним у демократичному суспільстві;
- 4) обмеження не використовується з метою дискримінації або у дискримінаційний спосіб.

Відмінностями між МПГПП та ЄКПЛ у даному випадку є те, що остання прямо вказує таку додаткову умову для можливого обмеження свободи сповідувати релігію або переконання, як необхідність такого державного втручання у демократичному суспільстві. Водночас це положення міститься у Сіракузьких принципах тлумачення обмежень і відхилень від положень МПГПП, ухвалених Економічною і соціальною радою ООН 1984 року [167, с. 19-21]. Відповідно до доктрини Європейського суду, демократичне суспільство – це суспільство, засноване на гарантії плюралізму та верховенства права, тобто правові та політичні цінності якого відповідають ЄКПЛ [209, с. 598]. Водночас у Зауваженнях загального порядку до ст. 18 МПГПП Комітет ООН з прав людини виклав додаткове тлумачення міжнародних гарантій права на свободу релігії та переконань, зауваживши: «Обмеження можуть встановлюватися лише для тих цілей, для яких вони призначені, і повинні бути прямо пов'язані з конкретною метою, досягнення якої ними переслідується, і відповідати їй» [63, п. 8].

Практична ефективність таких критеріїв оцінки законності та доцільності втручання держави у реалізацію основоположних прав людини підтверджується практикою Європейського суду з прав людини, створеного для забезпечення дотримання договірними сторонами їхніх зобов'язань за ЄКПЛ та

протоколами до неї. Враховуючи те, що Україна з 1995 року стала членом Ради Європи, а 1997 року ратифікувала ЄКПЛ, приєднавшись до міжнародної системи забезпечення прав людини шляхом визнання юрисдикції ЄСПЛ, на сьогодні прецедентна практика суду стала джерелом права для українського судочинства. Положення ст. 46 ЄКПЛ визначають: «Високі Договірні Сторони зобов'язуються виконувати остаточні рішення Суду в будь-яких справах, у яких вони є сторонами» [79]. З метою імплементації цього зобов'язання Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» у ст. 2 встановлює, що рішення Європейського суду з прав людини є обов'язковим для виконання Україною, а в ст. 17 визначено, що суди застосовують при розгляді справ Конвенцію та практику ЄСПЛ як джерело права [50]. Враховуючи застосування Європейським судом з прав людини прецедентного права, українські суди все частіше використовують для обґрунтування своїх рішень практику суду щодо релевантних питань, незалежно від того, якою в цій справі є країна-відповідач. При цьому до обов'язкових для застосування рішень Закон відносить остаточні рішення Європейського суду з прав людини у справах проти України, якими визнано порушення Конвенції, визначено справедливу сатисфакцію щодо дружнього врегулювання, а також схвалено умови односторонньої декларації.

Європейський суд з прав людини у рішеннях щодо ст. 9 ЄКПЛ надає тлумачення різноманітних внутрішніх і зовнішніх аспектів забезпечення права на свободу совісті та релігії, що дає змогу дослідити засади та тенденції розвитку міжнародно-правових стандартів у сфері відносин держави і релігійних організацій, дотримуватися яких взяли на себе зобов'язання держави – учасниці Ради Європи, в тому числі й Україна. Прецедентні рішення Європейського суду з прав людини демонструють його намагання віднайти баланс у випадках перетину різних прав людини, конфліктів між особистою свободою та суспільними інтересами, а також провести межу допустимого і виправданого втручання держави в реалізацію особистих і колективних прав і свобод. Подальша імплементація рішень суду і його тлумачення ст. 9 та

суміжних положень Європейської Конвенції в національному законодавстві та судовій практиці країн-учасниць Ради Європи формує конструкцію міжнародно-правових стандартів у сфері відносин держави і релігійних організацій. Аналіз прецедентних рішень Європейського суду з прав людини, який буде запропоновано нижче, дасть змогу дійти висновків щодо особливостей релігійної організації як суб'єкта взаємодії з державою та засадничих принципів, на яких можливий розвиток взаємодії держави і релігійних організацій в окремих сферах суспільних відносин в Україні.

Важливо зазначити, що свобода релігії чи переконань не обмежується лише сферою індивідуальної свободи кожної людини, а завжди пов'язана з можливістю проявляти свою віру чи переконання колективно, об'єднуючись із іншими. У всіх цитованих вище міжнародних документах закріплено право людини сповідувати свою релігію чи переконання «як одноосібно, так і спільно з іншими», а також «як прилюдно, так і приватно». Це може стосуватися спільної участі у проведенні богослужінь, навчанні, виконанні та дотриманні релігійної практики і ритуальних обрядів, а також реалізації інших основоположних прав людини – на свободу зібрань та на свободу об'єднання (асоціацій). Ці суміжні права гарантовані положеннями ст. 20 Загальної декларації прав людини, ст. 11 ЄКПЛ, ст.ст. 21 і 22 МПГПП, ст. 12 Хартії основних прав ЄС. З огляду на це, релігійні організації є тими суб'єктами суспільних відносин, за допомогою яких віруючі у колективний спосіб реалізують своє право на свободу релігії, користуючись при цьому правом на свободу асоціацій. Об'єднуючись за віросповідними, доктринальними, територіальними чи іншими ознаками, віруючі мають право створювати релігійні організації, зокрема й зі статусом юридичної особи приватного права, за допомогою яких вступають у взаємовідносини з державою як інституції громадянського суспільства. У своїй прецедентній практиці Європейський суд підтвердив таке тлумачення колективного виміру релігійних прав, зазначивши, що «хоча релігійна свобода в першу чергу залежить від індивідуальної свідомості, вона також передбачає, зокрема, свободу сповідувати свою релігію

одноособово та приватно, або спільно з іншими людьми, публічно та в межах кола тих, хто поділяє цю віру». При цьому Суд наголосив, що «участь у житті громади є сповіданням своєї релігії, що захищається ст. 9 Конвенції» [207, п. 73].

Ключовим елементом міжнародних стандартів, які визначають питання діяльності релігійних організацій, є можливість отримання ними правосуб'єктності, яка пов'язана з набуттям статусу юридичної особи. У рішенні у справі «Кімля та інші проти Росії» Європейський суд з прав людини визначив: «Можливість утворювати юридичну особу для того, щоб діяти колективно у сфері спільних інтересів, є одним з найважливіших аспектів права на свободу об'єднання, без якого це право було б позбавлене будь-якого сенсу» [201, п. 84]. Говорячи про організацію релігійної громади, Європейський суд з прав людини послідовно у своїй прецедентній практиці, зокрема у справі «Свідки Іегови Москви та інші проти Росії» зауважує, що відмова держави надати статус юридичної особи об'єднанню громадян, заснованому на релігії або переконаннях, є втручанням у реалізацію права на свободу релігії чи переконань у контексті права на свободу об'єднань, а також визнається втручанням у реалізацію права як самої релігійної громади, так і її керівництва, засновників і окремих членів на свободу релігії відповідно до ст. 9 ЄКПЛ [198, п. 101]. Отже, Європейський суд визнав, що релігійні організації як такі можуть реалізовувати від імені своїх членів свободу віросповідання і сповідувати свою релігію.

Розглядаючи справи, пов'язані з колективним проявом сповідання релігії чи переконань, Європейський суд з прав людини тлумачить статтю 9 ЄКПЛ, враховуючи захист, який надається на підставі ст. 11 щодо свободи об'єднання. Суд визначив за необхідне у демократичному суспільстві, щоб держава поважала автономію релігійних організацій, вбачаючи в такого роду відокремленості держави і релігійних організацій саму суть гарантій свободи релігії чи переконань. Такий міжнародно-правовий стандарт суд закріпив у прецедентному рішенні у справі «Митрополія Бессарабії проти Молдови», де

зазначено: «Оскільки релігійні громади традиційно існують у формі організованих структур, стаття 9 ЄКПЛ повинна тлумачитися в світлі статті 11 ЄКПЛ, яка гарантує свободу асоціативного життя від необґрунтованого державного втручання. Розглянуте в такій перспективі право віруючих на свободу віросповідання, яка включає право сповідувати релігію спільно з іншими, містить у собі очікування того, що віруючим буде дозволено вільно збиратися, без довільного втручання держави. Дійсно, автономне існування релігійних громад важливе для плюралізму в демократичному суспільстві і, таким чином, є питанням самої суті захисту, що надається ст. 9 ЄКПЛ» [203, п. 118]. Право на свободу віросповідання також виключає будь-яку свободу дій з боку держави щодо визначення легітимності релігійних переконань або засобів їх вираження, зокрема державним органам рекомендується уникати змістовної оцінки статутів та сутності доктрин релігійних організацій під час їх реєстрації [141, с. 31]. У справі «Свято-Михайлівська парафія проти України» Європейський суд зауважив: «Будь-які повноваження держави оцінювати легітимність релігійних поглядів є несумісними з її обов'язком, визначеним у практиці суду, бути нейтральною та безсторонньою» [170, п. 113].

Крім цього, Європейський суд пов'язує отримання релігійною громадою правосуб'єктності юридичної особи з можливістю реалізації нею права на справедливий судовий захист, що гарантується ст. 6 ЄКПЛ. Це пов'язано з тим, що в багатьох державах саме статус юридичної особи є передумовою для захисту спільнотою віруючих своїх інтересів у суді, наприклад, майнових прав і прав членів релігійної громади. Європейський суд неодноразово зауважував, що «одним із засобів користування правом сповідувати певну релігію, особливо для релігійної громади в її колективному вимірі, є можливість забезпечити судовий захист громади, її членів та її майна» [170, п. 117]. Отже, ст. 9 ЄКПЛ має розглядатися не лише в світлі ст. 11, а й у контексті ст. 6 Конвенції. Водночас сприяння в отриманні релігійними спільнотами правосуб'єктності є частиною зобов'язань, узятих на себе державами-учасницями ОБСЄ згідно з

Підсумковим документом Мадридської зустрічі 1980 року та Віденського документу 1989 року [109, с. 121].

З іншого боку, дозвіл із боку держави чи інший різновид державного визнання, як реєстрація зі статусом юридичної особи, не повинні бути умовою для реалізації права на свободу релігії та переконань. Відсутність правосуб'єктності релігійної громади не має бути перешкодою для реалізації релігійних прав її членів. Як наголошує Бюро з демократичних інститутів і прав людини ОБСЄ, «свобода релігії та переконань, яка реалізується індивідуально або спільно з іншими, у публічний або приватний спосіб, не може вимагати обов'язкової попередньої реєстрації або інших подібних процедур, оскільки вона належить людям і громадам як носіям прав та не залежить від наявності чи відсутності офіційного дозволу». Це також означає, що юридична заборона та застосування покарань щодо незареєстрованих видів релігійної діяльності є несумісними з міжнародними стандартами [141, с. 12].

Виконуючи свій обов'язок щодо надання статусу юридичної особи, держава зобов'язана поважати незалежність і автономність релігійних організацій, що включає можливість самим вирішувати питання щодо власного керівництва та процедури призначення священнослужителів, структури громади та її органів управління, вирішення дисциплінарних питань і функціонування церковних судів, внутрішніх настанов та сутнісного змісту своїх релігійних доктрин і переконань, а також самостійно визначати свою назву та релігійні символи. Показовим у цьому аспекті є рішення Великої Палати Європейського суду у справі «Каролі Нагі проти Угорщини», в якому суд дійшов висновку щодо відсутності підстав для втручання національних судів Угорщини у розгляд суперечки між Реформатською Церквою Угорщини та заявником, відстороненим пастором цієї Церкви, оскільки питання дисциплінарної відповідальності священнослужителів належало до компетенції церковних судів та регулювалося церковним правом. Європейський суд також відмовив заявнику у розгляді його скарги, вважаючи її неприйнятною, і таким чином захистив автономію та інституційну свободу релігійних організацій та

їхнє право самостійно вирішувати свої внутрішні справи без втручання органів державної влади [204]. Подібну позицію зайняв Комітет ООН з прав людини, розглядаючи справу «Уільям Едуардо Дельгадо Паес проти Колумбії» (Повідомлення № 195/1985), та визначив, що не буде порушенням ст. 18 МПГПП, коли національне законодавство дозволяє керівникам церкви самостійно вирішувати, хто саме здійснюватиме певні посадові обов'язки та в який спосіб [128, с. 261]. Зобов'язання ОБСЄ, згідно з Віденським документом 1989 року передбачають, що держави-учасниці поважатимуть право релігійних об'єднань «організовуватися у відповідності до своєї власної ієрархічної та інституціональної структури; обирати, призначати та замінювати свій персонал згідно зі своїми відповідними вимогами та стандартами, а також будь-якими вільно досягнутими домовленостями між ними та державою» [109, с. 121]. Останнє положення може, наприклад, стосуватися угод про взаємодію держави і релігійних організацій щодо підготовки, відбору та призначення на місце служіння священників-капеланів у військових формуваннях, пенітенціарних установах, медичних та освітніх закладах.

Водночас можуть мати місце ситуації, коли є виправданим активне втручання держави у внутрішні справи релігійної громади з метою врегулювання конфлікту між її членами, якщо йдеться про виконання позитивного зобов'язання, пов'язаного зі ст. 9 ЄКПЛ. У прецедентній практиці Європейського суду міститься ідея «позитивних зобов'язань», тобто зобов'язань держави здійснювати певні дії з метою захисту прав окремих осіб. Її суть полягає в тому, що головне зобов'язання держави – забезпечувати кожному права і свободи, як це визначено у ст. 1 ЄКПЛ – не обмежується вимогою того, щоб держави утримувалися від незаконного та невиправданого втручання в захищені Конвенцією права, однак це може також накладати на державу зобов'язання вживати активних заходів. У справі «Вища духовна рада мусульманської громади проти Болгарії» Європейський суд постановив, що виконання державою своїх позитивних зобов'язань не означатиме втручання в права, згідно зі ст. 9 ЄКПЛ, коли йдеться про суто «нейтральне посередництво»

у суперечках між різними конкуруючими релігійними групами. Суттєвою обставиною є також, щоб таке посередництво держави у врегулюванні спорів всередині певної релігійної громади не виходило за межі ролі неупередженого арбітра, не призводило до нав'язування певного рішення, яке б враховувало інтереси однієї частини віруючих за рахунок ігнорування позиції решти громади. Європейський суд у своїх рішеннях ретельно зважує сам характер такого втручання, оскільки дії, що виходять за рамки суто «нейтрального посередництва», кваліфікуються ним як втручання в права, захищені ст. 9 Конвенції.

Отже, зважуючи аргументи сторін у цій справі, Європейський суд мав намір визначити, чи втручання держави у внутрішні справи релігійної громади, спрямоване на умиротворення ситуації в мусульманській спільноті, відповідає критерію необхідності у демократичному суспільстві. У відповідь на звинувачення заявника уряд Болгарії заявляв, що державні органи здійснювали лише посередництво між ворогуючими групами і сприяли процесу об'єднання, як це вимагається від них на підставі конституційного обов'язку забезпечувати релігійну толерантність і мирні відносини між групами віруючих. Європейський суд погодився з тим, що держави мають такий обов'язок і його виконання може вимагати участі в посередництві: «Нейтральне посередництво між групами віруючих в принципі не становить втручання держави в право віруючих, передбачене ст. 9 Конвенції, хоча державна влада повинна бути обережною цій особливо чутливій сфері» [207, п. 80]. Однак, з іншого боку, Європейський суд установив, що державна влада Болгарії активно сприяла об'єднанню розділеної релігійної громади, вдаючись до заходів із нав'язування єдиного керівництва всупереч волі однієї з двох конкуруючих груп лідерів. У результаті одній з груп лідерів було надано перевагу, а іншу – виключено й позбавлено можливості продовжувати самостійно керувати справами та активами тієї частини релігійної громади, яка її підтримувала.

З огляду на це, на думку Суду, таке втручання держави вийшло за межі «нейтрального посередництва», а отже, означало втручання в релігійні права,

що охороняються ст. 9 ЄКПЛ. Зрештою, Європейський суд постановив, що дії уряду Болгарії не відповідали критерію необхідності в демократичному суспільстві: «Суд повторює, що автономне існування релігійних громад є необхідним для плюралізму в демократичному суспільстві. І хоча для держави може бути необхідним здійснювати дії щодо примирення інтересів різних релігій і релігійних груп, які співіснують в демократичному суспільстві, держава зобов'язана залишатися нейтральною і неупередженою під час здійснення своїх регулюючих повноважень та в своїх відносинах з різними релігіями, конфесіями і вірами. В даному випадку на кін поставлено збереження плюралізму і належного функціонування демократії – одна з головних характеристик якої полягає в тому, що це дає можливість вирішувати проблеми країни через діалог, навіть коли це втомлює» [207, п. 93].

В іншій подібній справі «Гасан і Чауш проти Болгарії» Європейський суд звернув увагу на інший критерій допустимості державного втручання у внутрішні справи релігійної громади – воно повинно мати законодавчі підстави. Суд наголосив на тому, що вирази «встановлені законом» і «згідно із законом» у ст.ст. 8-11 ЄКПЛ не тільки вимагають наявності певної підстави у національному законодавстві для оскаржуваного заходу, вжитого урядом, а й вказують на якість законодавства. У зв'язку з цим суд зауважив: «Національне законодавство має передбачати правовий засіб захисту від свавільного втручання органів державної влади у права, гарантовані Конвенцією. У питаннях, які впливають на основні права, дане законодавство суперечило б верховенству права – одному з передбачених Конвенцією основних принципів демократичного суспільства, якщо під правом діяти на власний розсуд, наданим органам виконавчої влади, мається на увазі необмежена влада. Тому межі наданих компетентним органам дискреційних повноважень мають бути абсолютно чітко визначені в законодавстві». І хоча національне законодавство не може передбачити кожного конкретного випадку, воно має бути максимально точним у частині можливих повноважень органів державних влади, обмежуючи рівень дискреції посадових осіб у питаннях, пов'язаних із

діяльністю релігійних організацій та втручанням у їхні внутрішні справи. У цій справі Європейський суд зазначив, що відповідне законодавство не передбачало чітких критеріїв щодо реєстрації релігійних конфесій та їхнього керівництва в ситуаціях їх внутрішнього розколу та появи конфліктних претензій щодо легітимності, а також не існувало жодних процедурних гарантій – таких, як змагальність у незалежному органі, які б захищали віруючих і релігійні громади від свавільного використання посадовими особами їхніх дискреційних повноважень [199, п. 84-85]. Отже, суд дійшов висновку, що втручання уряду у внутрішню організацію мусульманської громади та у право заявників на свободу віросповідання не було «встановлене законом», оскільки було свавільним, і в його основу було покладено положення законодавства, які передбачали для органу виконавчої влади необмежені можливості діяти на власний розсуд і не відповідали вимогам чіткості і прогнозованості.

Важливо зазначити, що на підставі ст. 1 ЄКПЛ держави беруть на себе зобов'язання забезпечувати кожному, хто перебуває під їхньою юрисдикцією, права і свободи, визначені в Конвенції та у протоколах до неї. З огляду на це, держава, передусім, має негативне зобов'язання утримуватися від втручання в права, які захищаються міжнародними договорами. Однак це не виключає наявності позитивних зобов'язань держави у тих випадках, де нейтральне посередництво здатне сприяти розв'язанню суперечок всередині релігійної громади та зрештою забезпечити реалізацію прав і свобод її членів.

Такий принцип щодо взаємовідносин держави і релігійних організацій підтримала і Парламентська Асамблея Ради Європи, яка у своїх документах наголосила на важливості «виключення будь-яких можливостей державного втручання в питання догми, церковного будівництва та канонічного права», рекомендувала державам-учасницям Ради Європи «гарантувати всім церквам, релігійним організаціям, центрам та об'єднанням статус юридичної особи в тому випадку, якщо їх діяльність не порушує права людини або міжнародне право», а також виступила з ініціативою щодо національних урядів «запропонувати посередництво у врегулюванні конфліктів і суперечок між

сторонами за їх згодою при ретельному виконанні вимоги про невторчання державних органів в питання догми чи інші внутрішні релігійні суперечки» [210].

Повертаючись до питання про нейтральне посередництво держави у вирішенні конфліктів у релігійних організаціях, доцільно приділити увагу особливій ролі діалогу. Такий діалог може відбуватися між державою та релігійними організаціями як окремими суспільними інституціями, а також між представниками різних релігійних конфесій чи різних груп у межах однієї конфесії, як за сприяння держави, так і за їх власної ініціативи. Забезпечення можливості контактів, зустрічей і обміну інформацією між представниками різних релігійних організацій є зобов'язанням держав-учасниць ОБСЄ відповідно до Гельсінського Заключного акту 1975 року, а в Підсумковому документі Мадридської зустрічі 1980 року держави-учасниці погодилися «проводити консультації в усіх випадках, коли це необхідно, з релігійними культурами, закладами та організаціями, які діють в конституційних рамках своїх країн». Згідно з Віденським документом 1989 року у рамках ОБСЄ було встановлено зобов'язання «вступати в консультації з релігійними культурами, установами та організаціями з метою досягнення кращого розуміння потреб релігійних свобод». Пізніше Рада міністрів ОБСЄ окремо підкреслила «важливість продовження та зміцнення міжконфесійного і міжкультурного діалогу в інтересах більшої толерантності, взаємної поваги та взаєморозуміння» (Рішення № 4/03 від 2 грудня 2003 року, Маастрихт) [109, с. 120-121], а згодом визначила зобов'язанням для держав-учасниць ОБСЄ «заохочувати і полегшувати відкритий і транспарентний міжконфесійний та міжрелігійний діалог і партнерські зв'язки» [147].

У цьому контексті ПАРЕ зазначила, що світська держава не повинна нав'язувати своїм громадянам жодних релігійних зобов'язань і водночас має «сприяти повазі до всіх визнаних релігійних громад і полегшувати їхні стосунки із суспільством загалом». Окрім просвітницьких і освітніх заходів, а також вільного доступу релігійних організацій до засобів масової інформації,

Парламентська Асамблея рекомендувала державам-учасницям Ради Європи «сприяти міжрелігійним зустрічам і організаціям, які працюють заради ліпшого взаєморозуміння між релігіями та, відповідно, задля миру й поваги прав людини» [142]. У наступних своїх документах ПАРЄ відзначала важливість міжрелігійного діалогу, наголошуючи: «Не лише бажано, проте й необхідно, щоб представники різних церков та релігійних громад – зокрема християни, іудеї та мусульмани – визнавали право одне одного на свободу релігії та переконань. Крім того, необхідно, щоб всі вони брали участь в активізації діалогу на основі загального ствердження рівності гідності кожного та прихильності принципам демократії і прав людини, оскільки саме це і є ключовими умовами для розвитку культури спільного існування». Тому ПАРЄ закликає релігійні організації та церкви продовжувати ведення діалогу та спільну роботу для збереження цих цінностей у Європі та в усьому світі [144, п. 8]. Отже, важливою передумовою міжконфесійного діалогу є усвідомлення кожним із його суб'єктів того засадничого принципу, що свобода релігії та переконань є однаково цінним і однаково приналежним правом для кожної релігійної спільноти.

У свою чергу, діалог держави та релігійних організацій не обмежується лише сферою нейтрального посередництва у вирішенні релігійних конфліктів, але також може стосуватися взаємодії та кооперації залежно від моделі державно-церковних відносин, притаманної тому чи іншому суспільству. У Європейському співтоваристві немає універсальної моделі відносин держави і релігійних організацій, оскільки з огляду на історичні обставини, культурну та релігійну самобутність кожній країні притаманні свої особливості побудови взаємовідносин між цими суспільними інституціями. Український дослідник Д. О. Вовк за критерієм правового статусу релігійних організацій у державі визначає такі моделі державно-церковних відносин: примат церкви над державою, підпорядкування церкви державі, державно-церковне протистояння та автономія держави і церкви [18, с. 176]. Хоча остання модель загалом набула більшого поширення в сучасних демократичних суспільствах, водночас у її

межах виокремлюють сепараційну та коопераційну форми взаємовідносин держави і релігійних організацій, які за своєю суттю значно різняться [88, с. 79]. У справі «Лейла Аахін проти Туреччини», що розглядалася Великою Палатою, Європейський суд так визначив таке багатоманіття підходів до правового врегулювання державно-церковних відносин: «Неможливо виявити в масштабах всієї Європи єдиної концепції значення релігії в суспільстві, при цьому значення і вплив публічного вираження релігійної віри змінюється з часом і зі зміною умов. Отже, правила в цій сфері будуть різними в кожній окремій країні, відповідно до національних традицій і вимог, що зумовлені необхідністю захищати права і свободи інших людей і підтримувати громадський порядок. Відповідним чином, вибір сфери дії і форми такого регулювання має неминуче віддаватися на розсуд зацікавленої держави, оскільки це залежатиме від відповідної ситуації в країні» [205, п. 109]. Отже, хоча ст. 9 ЄКПЛ спрямована на забезпечення адекватної гарантії права на свободу релігії та переконань, проте вона не має на меті створити єдиний критерій у сфері державно-церковних відносин для всіх країн-членів Ради Європи, а ще меншою мірою вона прагне нав'язати обов'язковий секуляризм (*laïcité*) [95, с. 211]. Такий підхід обумовлений тим, що питання конкретної моделі взаємовідносин держави і релігійних організацій належать до сфери суверенітету кожної країни, а на їх правове регулювання впливають історичні та культурні традиції, національна та релігійна самобутність кожного суспільства.

Міжнародне право та прецедентна практика Європейського суду в сфері свободи релігії та переконань чітко визначають, що будь-яка релігійна спільнота має право на релігійну свободу без жодної дискримінації незалежно від того, чи ця конфесія є «традиційною» релігією більшості, а чи новим релігійним рухом. Усі релігійні організації будь-якої конфесії повинні мати свободу діяльності та необхідну правосуб'єктність у будь-якій країні та не можуть бути об'єктами несправедливих і безпідставних обмежень чи переслідувань, навіть якщо вони є релігійною меншиною та навіть якщо

проповідувані ними доктрини й моральні цінності якимось чином не відповідають цінностям, розповсюдженим і прийнятим у суспільстві [95, с. 210]. У справі «Коккінакіс проти Греції», в якій Європейський суд уперше дав оцінку в такій чутливій сфері, як релігійна свобода, визначається, що захист ст. 9 ЄКПЛ охоплює також і прозелітизм, незважаючи навіть на існування в державі «традиційної» чи державної Церкви, адже свобода сповідувати релігію «включає в принципі право намагатися переконати свого ближнього, наприклад, через ‘навчання’, без чого ‘свобода змінювати [свою] релігію або переконання’, закріплена в ст. 9, залишилася б мертвою буквою». Пояснюючи це твердження, суддя Л.-Е. Петтіті в окремій думці до рішення у цій справі зауважив: «Прозелітизм пов’язаний зі свободою віросповідання. Віруючий повинен мати змогу поширювати свою віру та переконання як у релігійній сфері, так і у філософській сфері. Свобода віросповідання та совісті є фундаментальним правом, і ця свобода повинна бути реалізована на користь усіх релігій, а не на користь лише однієї Церкви, навіть якщо це традиційно встановлена Церква або ‘домінуюча релігія’. Свобода віросповідання та совісті, безумовно, тягне за собою прийняття прозелітизму, навіть якщо це є ‘не шанованим’. Віруючі та агностичні філософи мають право роз’яснювати свої переконання, щоб спробувати залучити інших людей до їх поширення та навіть спробувати навернути тих, до кого вони звертаються» [202, п. 31]. Можна погодитися з його думкою про те, що єдиними обмеженнями на здійснення цього права, які продиктовані повагою до прав інших людей, може бути реагування держави на випадки, коли мають місце спроба примусити людину до згоди або використання маніпулятивних методів. Інші види неприйнятної поведінки, такі як промивання мізків, порушення трудового законодавства, загроза здоров’ю населення та підбурювання до аморальності, які виявляються в практиці певних псевдорелігійних груп, мають бути покарані в позитивному законодавстві як звичайні злочини.

Водночас у межах згаданої коопераційної форми відносин за взаємної автономії держави та церкви можливе затвердження спеціальних угод між

державою і деякими релігійними організаціями, що створює особливий правовий режим для останніх. Така взаємодія на договірних засадах може полягати у визнанні державою релігійних шлюбів, укладених священнослужителями, стягненні податковими органами держави з віруючих громадян церковного податку, релігійна освіта у державних навчальних закладах, пряме фінансування державою соціальних проєктів релігійних організацій та співпраця у сфері утримання та охорони культових споруд, що мають культурну та історичну цінність [88, с. 83-84]. Прикладами таких угод є конкордати, укладені між Католицькою Церквою та урядами окремих держав (Польща, Хорватія, Естонія, Італія, Литва, Іспанія, Словенія, Боснія та Герцеговина), та договірні взаємовідносини в державах, де церква має державний чи офіційний статус (Англія, окремі Скандинавські країни), а також взаємодія з окремими церквами в умовах прихованої конфесійності держави (Греція). Серед питань, які зазвичай врегульовуються конкордатами, є такі: автономія Католицької Церкви, функціонування інституту капеланства в державних установах, охорона інститутів сім'ї та шлюбу, сфера освіти та науки, сфера культури та майнового права [3, с. 238].

Переважає співробітництво держави з окремими релігійними організаціями, які об'єднують більшість віруючих країни, та укладання таких угод із ними саме по собі не суперечить ст.ст. 9 та 14 ЄКПЛ за умови наявності об'єктивного і розумного пояснення того, чому вони вимагають до себе особливого ставлення. Ба більше, Європейська Комісія з прав людини, яка до 1998 року розглядала заяви до Європейського Суду на предмет їх прийнятності, чітко встановила, що сама по собі концепція державної церкви не є порушенням ст. 9 ЄКПЛ, зокрема й можливість держави збирати податки на її утримання, якщо при цьому немає вимоги щодо обов'язкового членства в державній (чи офіційній) церкві [197]. Комісія також визнала такими, що не суперечать ЄКПЛ, інші різноманітні форми взаємодії держави і релігійних організацій, які виходять за межі принципу рівності. Серед них: можливість держави надавати фінансову підтримку окремим релігійним організаціям у

формі звільнення від податків та право судового переслідування тих членів церкви, які ухиляються від сплати обов'язкового церковного податку. Комісія також вбачає можливою співпрацю у сфері викладання християнського вчення державною (офіційною) церквою в державних школах, якщо при цьому дотримується плюралістичний і об'єктивний підхід, а така взаємодія з державною владою не має побічних наслідків у вигляді ідеологічного тиску [196].

Стосовно релігійного навчання в державних закладах освіти в Зауваженні загального порядку до ст. 18 МПГПП знайшла своє відображення позиція Комітету ООН з прав людини, висловлена ним раніше у справі «Хартікайнен та інші проти Фінляндії» (Повідомлення № 40/1978), згідно з якою «допускається викладання в державних школах курсу загальної історії релігії та етики, якщо таке викладання ведеться неупереджено та об'єктивно». При цьому державна освіта, яка включає навчання в області будь-якої конкретної релігії чи вірування, є «несумісною з положеннями п. 4 ст. 18 МПГПП, якщо не передбачено виключення, що не мають дискримінаційного характеру, та альтернативні варіанти, що враховують побажання батьків чи опікунів» [128, с. 262]. Такий підхід Комітету виходить із тих положень міжнародного права, які передбачають зобов'язання держави «поважати свободу батьків і у відповідних випадках – законних опікунів забезпечувати релігійне і моральне виховання своїх дітей відповідно до своїх власних переконань», як це передбачено у п. 4 ст. 18 МПГПП та у п. 16.7 Віденського документу ОБСЄ 1989 року, а також подібним чином у п. 3 ст. 14 Хартії основних прав ЄС та п. 2 ст. 5 Декларації ООН про ліквідацію всіх форм нетерпимості і дискримінації на основі релігії або переконань. При цьому ПАРЄ наголошує, що «принцип державного нейтралітету поширюється на релігійну освіту в школі і, згідно з прецедентним правом Європейського суду з прав людини, національна влада має звертати пильну увагу на те, щоб релігійні та нерелігійні переконання батьків не утискалися» [144, п. 14].

Водночас взаємодія держави і релігійних організацій може відбуватися у сфері організації конфесійних шкіл, заснованих релігійними організаціями відповідно до державних стандартів освіти, в яких освітній процес поєднується з моральним вихованням на основі релігійних цінностей та супроводжується релігійним навчанням конкретного віросповідання. Можливість організації релігійно спрямованих навчальних закладів як альтернативи державній системі освіти в умовах загальнообов'язкової середньої освіти відповідає положенням п. 3 ст. 13 Міжнародного пакту ООН про економічні, соціальні і культурні права, де зазначено: «Держави, які беруть участь у цьому Пакті, зобов'язуються поважати свободу батьків і у відповідних випадках – законних опікунів обирати для своїх дітей не тільки запроваджені державною владою, а й інші школи, що відповідають тому мінімуму вимог щодо освіти, який може бути встановлено чи затверджено державою, і забезпечувати релігійне та моральне виховання своїх дітей відповідно до власних переконань» [100]. Аналогічні положення містяться у пункті 1(b) ст. 5 Конвенції ЮНЕСКО про боротьбу з дискримінацією в галузі освіти, а у ст. 2 Конвенції зазначено, що не розглядається як дискримінація наявність роздільних систем освіти або навчальних закладів за мотивами релігійного характеру, що дають освіту, яка відповідає вибору батьків або законних опікунів учнів, у тих випадках, коли включення в ці системи або вступ до цих закладів є добровільним і якщо ними дається освіта, що відповідає державному стандарту [78].

Говорячи про встановлення особливих відносин між державою та окремими церквами, варто зазначити, що у згаданій раніше справі «Коккінакіс проти Греції» Європейський суд не порушив питання про те, чи є тісне співробітництво уряду та Грецької Православної Церкви легітимним політичним вибором. Однак суд визначає необхідною умовою за такого роду взаємодії відсутність дискримінації інших релігійних організацій у здійсненні будь-яких прав, гарантованих законом, що включає можливість укладання таких угод і для релігійних меншин, якщо у них виникне таке бажання. Водночас у ситуаціях, коли держава відмовляє окремим релігійним

організаціям в укладанні угод про взаємодію, як у справі «Альянс церков «Слово Життя» та інші проти Хорватії», Європейський суд вважає важливим з'ясувати, чи мала різниця у ставленні «об'єктивне і розумне обґрунтування», тобто чи переслідувалася в цьому випадку «законна мета», і чи мала місце «розумна співмірність» між застосованими засобами та переслідуваною метою [206, п. 85-86]. Суд визначає, що є певна «межа визнання» стосовно тих засад, на підставі яких держава будує відносини з релігійними об'єднаннями. Держава має суворо слідувати принципу рівності, що випливає зі ст. 14 ЄКПЛ, щодо багатьох сфер відносин із релігійними організаціями з метою забезпечення релігійної свободи. Свої застереження щодо особливого правового режиму державних церков висловив також і Комітет ООН із прав людини: «Той факт, що та чи інша релігія визнана державною чи проголошена офіційною або традиційною, або що її прихильники становлять більшість населення, не має ні завдавати шкоди здійсненню будь-якого з прав, закріплених в МПГПП, зокрема у ст.ст. 18 і 27, ні призводити до дискримінації щодо прихильників інших релігій або осіб, які не сповідують жодної релігії. Зокрема деякі заходи, які є дискримінаційними щодо останніх, такі, як обмеження кола осіб, які мають доступ до державної служби, прихильниками домінуючої релігії, або надання їм економічних привілеїв, або встановлення спеціальних обмежень на сповідання інших переконань, які суперечать положенням, що забороняє дискримінацію на підставі релігії або переконань, і гарантії рівного захисту» [63, п. 9].

Водночас Європейський суд визнає можливими деякі відхилення від принципу рівності у процесі взаємодії з релігійними організаціями за наявності обґрунтованих підстав для цього, зокрема коли йдеться про співробітництво, обумовлене історичними традиціями та особливостями суспільного розвитку конкретної країни, яке не звужує обсяг прав релігійних меншин. Одним із прикладів такого відступу від принципу рівності є можливість запровадження державою пільгового оподаткування чи звільнення від деяких податків для окремих церков, які мають історичну значущість чи відіграють особливу роль

у розвитку суспільства, зокрема на підставі укладених із ними конкордатів чи угод про взаємодію. У справі «Баптистська Церква «Ель Сальвадор» та Ортега Моратілла проти Іспанії» Європейська Комісія з прав людини наголосила, що положення ст. 14 ЄКПЛ про неприпустимість дискримінації «не забороняють будь-яких відмінностей у ставленні під час здійснення визнаних прав та свобод, а порушення рівності мають місце лише тоді, коли різниця в ставленні не має об'єктивного та розумного обґрунтування». Закон Іспанії про свободу віросповідання передбачав можливість укладення угод між державою та різними церквами чи релігійними об'єднаннями відповідно до кількості їхніх послідовників і переконань більшості іспанських громадян. Європейська Комісія зауважила, що податкові пільги, якими користується Католицька Церква в Іспанії, передбачені угодами, укладеними між Іспанією та Святим Престолом 1979 року, які встановлюють взаємні зобов'язання обох сторін. Зокрема Католицька Церква взяла на себе зобов'язання поставити свою історичну, мистецьку та документальну спадщину на службу іспанському народу (ст. XV Угоди про освіту та культурні питання), а з іншого боку, її місця для богослужінь були звільнені від сплати податків (ст. IV Угоди про господарські справи). Оскільки церква-заявник не уклала такого конкордату з Іспанською державою та, як випливало з поданих матеріалів, не прагнула це зробити, то Європейська Комісія констатувала відсутність взаємних зобов'язань між державою і заявником і відхилила скаргу останнього як необґрунтовану [200]. Отже, навіть різний режим оподаткування для релігійних організацій може бути виправданий за наявності достатньо вагомих для цього підстав, які ґрунтуються на різній мірі взаємодії держави з тими чи іншими релігійними організаціями, а відмінне правове регулювання в цьому випадку не вважатиметься Європейським Судом порушенням ст. 14 ЄКПЛ.

Іншою сферою взаємодії держави і релігійних організацій може бути співробітництво у сфері надання душпастирської опіки та задоволення релігійних потреб осіб, які перебувають в установах із особливим режимом, наприклад, у збройних силах та інших військових формуваннях, установах

пенітенціарної системи, а також у медичних закладах. Особливості перебування у цих закладах пов'язані з обмеженими можливостями для реалізації віруючими їхнього права на свободу віросповідання, що актуалізує доцільність взаємодії держави з релігійними організаціями у сфері запровадження капеланської служби.

У пов'язаних між собою справах «Полторацький проти України» та «Кузнєцов проти України» Європейський суд розглядав скаргу ув'язнених, засуджених до смертної кари, яким не дозволяли індивідуальні зустрічі зі священником та участь у церковних богослужіннях, доступних для інших в'язнів. Заявники виграли ці справи на підставі того, що це обмеження не відповідало закону, оскільки наявні на той час в'язничні інструкції не мали сили закону в значенні ЄКПЛ. Тим не менше, відповідно до мотивації суду, від пенітенціарної адміністрації очікується, що вона визнаватиме релігійні потреби людей, позбавлених свободи, у міру можливостей дозволятиме ув'язненим здійснювати релігійні обряди та дотримуватися вимог їхньої релігії. Обов'язки держави можуть полягати у створенні умов ув'язненим віруючим для звершення ними регулярних молитов, сповіді священнику відповідної конфесії, дотримання певного режиму харчування, доступу до релігійної літератури. З іншого боку, підтримка порядку й інтереси безпеки в пенітенціарних установах зазвичай визнаються законними інтересами держави, для забезпечення чого владі надається досить широка свобода розсуду в частині запровадження можливих обмежень [171, п. 163-171].

Зобов'язання держави у сфері забезпечення релігійних прав ув'язнених на підставі ЄКПЛ та прецедентної практики Європейського суду знайшли відображення також у Європейських пенітенціарних правилах, які прямо вказують на необхідність адміністрації пенітенціарних установ взаємодіяти з релігійними організаціями і священниками-капеланами, адже без залучення останніх держава неспроможна самотійно забезпечити задоволення релігійних потреб ув'язнених. «Внутрішній режим, наскільки це можливо, мусить бути організований таким чином, щоб надавати ув'язненим можливість сповідувати

свою релігію та віру, відвідувати служби або зібрання, які проводять представники таких релігій або вірувань, які отримали відповідний дозвіл; такі представники релігій або вірувань повинні мати можливість відвідувати ув'язнених і спілкуватися з ними в конфіденційній обстановці; ув'язненим треба дозволяти мати у себе книги та літературу, які стосуються їхньої релігії та вірувань». Окрім цього, ці Правила закріплюють обов'язок поважати свободу думки, совісті та релігії ув'язнених, що, крім можливостей для сповідання релігії віруючими, включає гарантію непримушування до сповідання певної релігії або віри, відвідання релігійних служб та зібрань, участі у релігійних обрядах, а також отримання недобровільної згоди на відвідування представниками будь-яких релігій або вірувань [68, п. 29.2]. І хоча ці Правила мають рекомендаційний характер, вони встановлюють мінімальні стандарти для держав-учасниць Ради Європи, аби створити ув'язненим такі матеріальні й моральні умови, які б забезпечували збереження їхньої гідності та недискримінаційне поводження, що, зокрема, передбачає повагу до релігійних переконань і спрямоване на підтримку здоров'я та самоповаги людини.

Такий підхід до реалізації релігійних прав ув'язнених закріплено також у Мінімальних стандартних правилах поводження з в'язнями, затверджених Конгресом ООН з профілактики злочинності і поводження з в'язнями, де зазначено: «У заклади, де є досить велика кількість в'язнів, що належать до однієї конфесії, слід призначати кваліфікованого служителя даного культу або дозволяти йому відправляти там відповідні обряди. Якщо є можливість, а кількість таких в'язнів значна, такого служителя треба призначати на певний час. Кваліфікований служитель культу, який призначається або допускається в заклад, повинен мати можливість регулярно проводити релігійні обряди та у відведений для цього час періодично відвідувати наодинці в'язнів, які належать до його конфесії, для бесід на релігійні теми. В'язнів не можна позбавляти можливості доступу до кваліфікованих представників будь-якої конфесії. З іншого боку, якщо в'язень протестує проти відвідування його служителями культу, до його побажань треба ставитися з повною повагою» [102, п. 41].

Наведений нами аналіз прецедентної практики Європейського Суду з прав людини та Комітету ООН з прав людини, зобов'язань ОБСЄ в сфері людського виміру, рекомендацій Парламентської Асамблеї Ради Європи та Бюро з демократичних інститутів і прав людини ОБСЄ дає змогу виокремити базові міжнародні стандарти у сфері взаємодії держави і релігійних організацій. До них можна віднести обов'язок держави забезпечити право релігійних спільнот на об'єднання шляхом надання належного обсягу правосуб'єктності, зокрема за їхнім бажанням надавати статус юридичної особи, але водночас не вимагати обов'язкової реєстрації як умови для реалізації права на свободу совісті та переконань; визнання державою релігійних організацій як суб'єктів громадянського суспільства з належним їм правом на свободу вираження думки та публічного вираження своїх поглядів, зокрема за допомогою засобів масової інформації; повага держави до автономії та незалежності релігійних організацій, що передбачає їхню самоврядність у питаннях внутрішньої організації їхньої діяльності; можливість для держави сприяти міжконфесійному діалогу та бути нейтральним посередником у вирішенні внутрішніх суперечок у релігійних організаціях, що виключає підтримку лише однієї сторони конфлікту, заради забезпечення релігійних прав їх членів, формування толерантних відносин між представниками різних конфесій та збереження суспільного миру; дотримання державою принципу рівності усіх релігійних організацій перед законом і недопущення дискримінації за релігійною ознакою; врахування історичної значущості, впливу на розвиток культури та національної самобутності «традиційних» церков і релігійних організацій, що дає змогу державі встановлювати для них особливий правовий режим через механізм укладання угод про взаємодію (конкордатів) та/або законодавчого визначення їх державного чи офіційного статусу; необхідності взаємодії держави і релігійних організацій у забезпеченні релігійних прав осіб, які проходять військову службу, відбувають покарання в установах пенітенціарної системи, знаходяться у медичних закладах, що унеможливорює чи ускладнює для них вільний доступ до священнослужителів їхнього

віросповідання та конфесії, здатних задовольнити їхні релігійні потреби. Як зауважив Спеціальний доповідач Підкомісії ООН у справах запобігання дискримінації й захисту меншин Аркот Крішнасвами, «навіть тоді, коли держава завжди дотримується нейтралітету у ставленні до різних вір, це ще не обов'язково виключає можливість нерівності у ставленні до них», оскільки «різні релігії мають різні потреби, і закон, перешкоджаючи виконанню одних дій і схвалюючи інші, може позбавити якусь релігійну групу права здійснити важливий обряд чи дотриматися якоїсь традиції і водночас взагалі не впливати на життя іншої групи» [92, с. 265-266]

Отже, відповідно до історичних традицій, релігійної ситуації та особливостей суспільного розвитку кожної країни, кожна держава по-своєму імплементує міжнародні стандарти у сфері взаємодії держави та релігійних організацій, чи то вдаючись до принципів суворої сепарації з усіма проявами релігії, чи то розвиваючи кооперацію з різними церквами і релігійними організаціями залежно від їхнього історичного внеску у формування суспільства, культури, традицій та насущних релігійних потреб віруючих різних конфесій, що також втілюється у різні моделі державно-церковних відносин.

3.2. Розвиток конституційно-правових засад взаємодії держави і релігійних організацій в незалежній Україні

Вжиті міжнародними організаціями заходи, спрямовані на гарантування свободи релігії чи переконань, певним чином вплинули на національне законодавство. Як відзначав професор Натан Лернер, міжнародно-правові засади «охоплюють питання: 1) природи, діапазону та інших аспектів свободи релігії чи переконань, внутрішніх і зовнішніх релігійних свобод, вираження і прояву свободи релігії чи переконань, допустимих обмежень і відступів від даної свободи, а також перетину або взаємодії свободи релігії чи переконань з іншими індивідуальними і колективними правами; 2) процесуальних аспектів, доступних для захисту основного права на свободу релігії чи переконань людини, включно зі свободою від релігії» [93, с. 135]. Отже, базові міжнародно-правові стандарти у сфері свободи релігії чи переконань було закріплено в Конституції та інших законодавчих актах України задля їх імплементації на національному рівні.

Положення ст. 35 Конституції України гарантують кожному право на свободу світогляду і віросповідання, яке «включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культи і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність». Формулювання зазначених положень є дещо вужчими у порівнянні зі згаданими міжнародними документами, зокрема не містять згадки про можливість сповідання релігії або переконань у публічному чи приватному порядку, а також шляхом навчання інших, хоча і використовують ширше поняття «релігійної діяльності». Водночас ст. 24 Конституції України гарантує громадянам «рівні конституційні права і свободи та рівність перед законом», що закріплюється положеннями, які забороняють дискримінацію за будь-якою ознакою: «Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та

соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками» [83].

Питання конституційних засад взаємодії держави і релігійних організацій безпосередньо пов'язане з тим, яке тлумачення надається положенням ч. 3 ст. 35 Конституції України про відокремлення церкви та релігійних організацій від держави, а школи – від церкви, від чого залежить практичне застосування тієї чи іншої моделі державно-церковних відносин, розроблених на теоретичному рівні. Ця проблематика не один рік є предметом дискусії для українських вчених. Зокрема Г.Л. Сергієнко робить висновок щодо наявності в Україні *«моделі світської держави»*, виходячи з конституційних положень про відокремлення церкви від держави [166, с. 56]. Водночас Д. О. Вовк характеризує вітчизняну модель державно-церковних відносин як *«автономну, помірно сепараційну»* та *«в цілому прийнятну для вітчизняних реалій сьогодення»* [18, с. 180]. Дослідження в цій сфері проводили також О. В. Білаш, В. Є. Єленський, Г. М. Котляревська, О. С. Мелихова, І. В. Міма, М. М. Палінчак, А. Ю. Радченко, Ю. Є. Решетніков, Л. О. Филипович, С. А. Шаправський, однак ця проблематика залишається актуальною і зараз, оскільки релігійне життя в Україні продовжує розвиватися, відбуваються трансформації всередині окремих конфесій (як-от створення єдиної помісної Православної Церкви України), розширюється міжконфесійне співробітництво, посилюється державно-церковна взаємодія. Ці процеси обумовлюють необхідність переосмислення моделі державно-церковних відносин в Україні та її конституційно-правових засад.

При цьому не можна погодитися з Г. С. Єрмаковою, яка пропонує *«на конституційному рівні закріпити автокефальний статус Української помісної православної церкви»*. Пропоновані нею доповнення до ст. 35 Конституції України щодо того, що *«в Україні проголошується Українська помісна православна церква, яка є автокефальною та управляється Священним Синодом архієреїв, які перебувають на церковній службі»* [45, с. 344], містять ознаки втручання держави у внутрішні справи релігійних організацій, оскільки

проголошення церкви, визначення структури і порядку її управління не належить до функцій держави та до сфери конституційно-правового регулювання. Такий підхід містить ризики втрати високого рівня релігійної свободи в Україні, підґрунтям якого є світськість Української держави, рівність усіх релігій і релігійних організацій перед законом, відсутність державної церкви, релігійний плюралізм.

Зміна підходу до тлумачення конституційного принципу відокремлення держави і релігійних організацій

Як бачимо з аналізу законотворчої діяльності Верховної Ради України II скликання, про що йшлося у першому розділі, метою закріплення в Конституції України 1996 року положення про державно-церковне відокремлення було не продовжити політику атеїстичного радянського режиму, а забезпечити церкви і релігійні організації від свавільного втручання держави у їхні внутрішні справи та, з іншого боку, закріпити світський характер державної влади, унеможливлуючи участь релігійних організацій у політичній агітації, виборчому процесі та запобігаючи втраті ними своєї автономності через афіліацію з державним апаратом. Водночас у сучасному демократичному плюралістичному українському суспільстві конституційне положення про відокремлення держави і церкви не повинно тлумачитися як перепона для участі релігійних організацій у публічній сфері, формуванні та реалізації державної політики, адже «релігійні організації мають право брати участь у громадському житті, а також використовувати нарівні з громадськими об'єднаннями засоби масової інформації», що закріплено у ч. 7 ст. 5 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» [59]. Це та інші положення цього Закону дають змогу окреслити правові рамки допустимого тлумачення ст. 35 Конституції України в частині можливих моделей державно-церковних відносин.

Зміст і практичне застосування конституційного принципу відокремлення церкви (релігійних організацій) від держави на сьогодні деталізується

положеннями однойменної ст. 5 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації». З одного боку, відповідно до ч.ч. 3-5 ст. 5 Закону, органи державної влади повинні:

- захищати права і законні інтереси релігійних організацій;
- сприяти встановленню відносин взаємної релігійної і світоглядної терпимості й поваги між громадянами, незалежно від їхнього віросповідання;
- брати до відома і поважати традиції та внутрішні настанови релігійних організацій, якщо вони не суперечать законодавству;
- не втручатися у здійснювану в межах закону діяльність релігійних організацій;
- не фінансувати діяльність будь-яких організацій, створених за ознакою ставлення до релігії;
- забезпечити рівність усіх релігій, віросповідань та релігійних організацій перед законом;
- не допускати будь-яких переваг або обмежень однієї релігії, віросповідання чи релігійної організації щодо інших.

І з іншого боку, відповідно до ч.ч. 6-10 ст. 5 Закону, релігійні організації зобов'язані:

- не виконувати функцій держави;
- не брати участі у діяльності політичних партій і не надавати політичним партіям фінансової підтримки;
- не висувати кандидатів до органів державної влади, не вести агітації або фінансування виборчих кампаній кандидатів до цих органів (однак священнослужителі мають право на участь у політичному житті нарівні з усіма громадянами);
- не втручатися в діяльність інших релігійних організацій;
- не проповідувати в будь-якій формі ворожнечу, нетерпимість до невіруючих і віруючих інших віросповідань;
- дотримуватися вимог законодавства та правопорядку [59].

Таке законодавче тлумачення положень ч. 3 ст. 35 Конституції України свідчить про те, що конституційну норму про відокремлення церкви від держави не можна інтерпретувати на користь моделі суворого відокремлення держави і церкви, яка зводить до мінімуму можливості взаємодії органів державної влади з релігійними організаціями (як це існує, наприклад, у Франції) [96, с. 156-157]. Натомість нинішня модель державно-церковних відносин в Україні, закріплена на рівні законів, підзаконних і відомчих актів, передбачає не лише співіснування держави та церкви як соціальних інститутів, які мають різні цілі та функції, а й взаємодію між ними на партнерських засадах задля вирішення багатьох питань духовного, гуманітарного, соціального, екологічного та іншого характеру. Отже, на сьогодні немає правових підстав для того, щоб тлумачити положення ч. 3 ст. 35 Конституції України з позиції радянського режиму, заперечуючи право релігійних організацій брати участь у громадському житті та розвивати взаємодію з урядовими структурами та місцевою владою. Професор П. М. Рабінович дотримується схожої позиції, вважаючи, що «розглядуване відокремлення не означає відсутності будь-яких контактів, зв'язків між державою та церквою». Він пропонує таке тлумачення ч. 3 ст. 35 Конституції України: «Як одне із громадських об'єднань церква входить до складу політичної системи (організації) суспільства і через своїх офіційних представників може брати участь у політичному житті у тих самих формах, які припустимі для будь-яких звичайних (нерелігійних) громадських об'єднань, організацій. Не може викликати заперечень також добровільне 'взаємовигідне' співробітництво (паралельні чи спільні дії) держави і церкви у гуманітарній, соціально-культурній сфері або з інших питань (наприклад, здійснення ними заходів для збереження пам'яток історії і культури, пропаганда загальнолюдських принципів моралі, допомога хворим, нужденним, соціально незахищеним громадянам)» [84, с. 256].

Цей висновок підтверджується також за допомогою порівняльного аналізу, оскільки принципи взаємного відокремлення та автономності закріплені законом не виключно для релігійних організацій, а також визначені серед засад

взаємодії держави і громадських об'єднань. Зокрема положення ст. 22 Закону України «Про громадські об'єднання» не допускають (окрім випадків, передбачених законом) втручання органів державної влади, органів влади АР Крим, органів місцевого самоврядування, їхніх посадових та службових осіб у діяльність громадських об'єднань, так само як і втручання громадських об'єднань у діяльність органів державної влади, органів влади АР Крим, органів місцевого самоврядування, їхніх посадових та службових осіб. Цей підхід тотожний згаданим положенням ст. 5 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», які тлумачать суть конституційного принципу про відокремлення церкви (релігійних організацій) від держави. Водночас у ст. 22 Закону України «Про громадські об'єднання», окрім принципу взаємного відокремлення держави і громадських об'єднань, визначаються широкі можливості для взаємодії громадських об'єднань із органами державної влади, органами влади АР Крим, органами місцевого самоврядування, зокрема шляхом проведення консультацій, спільної участі у законотворчій роботі у форматі консультативних, дорадчих та інших допоміжних органів при органах влади. Отже, за аналогією можна дійти висновку, що положення ст. 35 Конституції України про відокремлення церкви від держави не обмежують релігійні організації у можливості взаємодіяти з органами державної влади та органами місцевого самоврядування, здійснювати публічні заходи громадського характеру. Крім цього, релігійні організації як суб'єкти громадянського суспільства можуть користуватися більшістю прав, якими наділені громадські об'єднання, що детальніше буде розглянуто в наступному розділі.

Трансформація моделі державно-церковних відносин в Україні у напрямку посилення взаємодії почалася з часу відновлення незалежності Української держави. Ще у листопаді 1991 року ідею створення в Україні міжконфесійного консультативного органу вперше озвучили глави низки церков під час зустрічі у форматі «круглого столу» за участю представників влади. Вже у середині 1990-х керівництво держави усвідомлювало, що лише шляхом діалогу та

сприйняття церкви (релігійних організацій) як партнера у відносинах дасть змогу зупинити ескалацію суспільного протистояння на релігійному ґрунті, яке виникло через майнові суперечки між релігійними громадами різних конфесій, та побудувати в Україні довготривалий міжконфесійний мир. Зокрема в Програмі діяльності Кабінету Міністрів України, затвердженій Верховною Радою 15 жовтня 1996 року, відзначалося, що ухвалення Конституції України має сприяти тому, щоб стосунки між державою і церквою стали більш гармонійними. При цьому Кабінет Міністрів України констатував, що «релігійна ситуація в державі залишається складною», а тому найпершим заходом у сфері державної релігійної політики визначив необхідність «здійснити заходи, спрямовані на створення Всеукраїнської ради церков і релігій». Крім цього, тодішній уряд поставив собі завдання «розробити проект Концепції відносин між державою і церквою згідно з вимогами Конституції України», а також внести відповідні доповнення до Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» [118].

Це розуміння втілювалося у таку практичну ініціативу, як створення міжконфесійного консультативно-дорадчого органу, яким наприкінці 1996 року стала Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій (ВРЦіРО). Перші дев'ять років свого існування Рада Церков діяла завдяки організаційній підтримці Державного комітету у справах релігій, а з 2005 року ВРЦіРО вийшла з-під опіки урядових структур і трансформувалася у самоврядний міжконфесійний орган з власним секретаріатом і фінансуванням [12, с. 8-9]. Протягом наступних років ВРЦіРО стала авторитетним суб'єктом громадянського суспільства та партнером у взаємодії з багатьма урядовими структурами, що знаходило відображення в регулярних зустрічах релігійних діячів із керівництвом держави і профільних міністерств на найвищому рівні, двосторонніх угодах про співробітництво, утворенні при центральних органах виконавчої влади спеціалізованих консультативно-дорадчих громадських рад та робочих груп із представників різних конфесій.

Незважаючи на конституційне положення про відокремлення церкви від держави в Конституції України та загальноприйняте наукове розуміння державно-церковної сепарації, на практиці в Україні вже багато років поспіль функціонує сутнісно інша модель державно-церковних відносин, яка характеризується значним рівнем державно-церковної взаємодії та потребує закріплення на конституційному рівні. В умовах релігійного плюралізму та відсутності державної церкви існують широкі можливості для взаємодії органів державної влади та місцевого самоврядування з релігійними організаціями. Така взаємодія спрямована на вирішення багатьох соціальних проблем, які держава не може подолати самотужки (звільнення і ресоціалізація людей із наркотичною, алкогольною та іншими видами залежностей, зміцнення сімей і популяризація відповідального батьківства, зменшення кількості сиріт і розвиток сімейних форм виховання дітей без батьківської опіки, матеріальна допомога внутрішньо переміщеним особам, постраждалим від війни й іншим нужденним верствам населення, духовно-моральне виховання дітей і молоді тощо) та якнайкраще забезпечення свободи віросповідання віруючих різних конфесій, зокрема в армії, освіті, пенітенціарних закладах, медичній сфері, що буде докладно розглянуто в наступному розділі.

Такий підхід також домінує в українській релігієзнавчій науці. Зокрема професор Л. О. Филипович наголошує, що «суб'єкти державно-церковних відносин можуть досягти обопільного успіху, лише будучи партнерами». При цьому державно-церковне відокремлення має зберегтися, але в розумінні взаємного невтручання в справи одне одного, коли, з одного боку, «держава не чинить (без причини) жодних перешкод щодо присутності церкви в суспільстві, а церква працює на духовну і соціальну інтеграцію українського суспільства, посилено бере участь у суспільно значущих акціях (зокрема боротьба проти СНІДу, наркоманії, екологічних і техногенних катастроф, проти війни, соціального протистояння і конфліктів)» [188].

Досвід країн Європи також підтверджує, що принцип державно-церковного відокремлення не є перешкодою для налагодження взаємодії між

державою і церквою як окремими і незалежними суспільними інститутами, а також укладенню між ними угод, які свідчать про партнерський характер відносин між ними. Наприклад, ст. 25 Конституції Польської Республіки проголошує, що «відносини між державою та церквами і іншими релігійними організаціями повинні ґрунтуватися на принципі поваги їхньої самостійності і незалежності кожного у своїй власній сфері, а також на принципі взаємодії з метою досягнення індивідуального та загального блага» [159, с. 453]. Подібним чином, але з підкресленням історичної та суспільно-формуючої ролі Католицької Церкви, у ст. 7 Конституції Італії зазначено, що «Держава і Католицька церква незалежні та суверенні у своїх сферах діяльності. Їх відносини регулюються ... угодами» [186, с. 262]. Особливо прикметним є досвід Словаччини, яка подібно до України зазнала руйнівного впливу радянської влади та пододала шлях реформування релігійного законодавства та моделі державно-церковних відносин. Ст. 24 Конституції Словацької Республіки встановлює, що «церкви і релігійні громади є самоврядними, зокрема вони встановлюють власні органи управління, призначають духовенство, забезпечують викладання релігії та створюють релігійні та інші церковні установи незалежно від державних органів» [218]. Цей конституційний принцип незалежності церкви від державних органів дозволяє їй виступати у ролі суб'єкта громадянського суспільства та взаємодіяти з державою на засадах партнерства. Таке розуміння державно-церковного відокремлення зробило можливим укладання 2000 року Основної угоди між Словацькою Республікою та Святим Престолом – міжнародного документу найвищого рівня, який став основою для чотирьох інших окремих угод, які врегульовували відносини Словацького уряду та Католицької Церкви, насамперед у сфері діяльності військових священників-капеланів [103, с. 515]. У Грузії згідно зі ст. 8 Конституції «державна визнає особливу роль Грузинської Апостольської Автокефальної Православної церкви в історії Грузії і її незалежність від держави» [80]. Однак така відокремленість не заважає їм тісно співпрацювати на підставі конституційної угоди, яка регламентує

відносини держави і Грузинської Православної Церкви [65, с. 47]. Як зазначає М. Палінчак: «У сучасному світі відокремлення держави і церкви стало юридично закріпленим у більшості країн світу. Також у великій кількості країн законодавчо врегульовано сферу взаємодії держави і церкви» [112, с. 74].

Концепція державно-конфесійних відносин в Україні

Прагнення уряду розширити розуміння положень Конституції України 1996 року шляхом ухвалення концепції державно-конфесійних (державно-церковних) відносин також не залишилося лише декларацією на папері. Однак розроблений Кабінетом Міністрів України проєкт концепції не знайшов широкої суспільної підтримки та згодом був відкликаний. Після того до парламенту було внесено проєкт народного депутата В. В. Костицького, але і цей документ не дійшов до розгляду у сесійній залі Верховної Ради. Пізніше підтримку в релігійних та експертних колах здобув проєкт Концепції державно-конфесійних відносин, який з'явився 2004 року як результат спільної роботи Центру Разумкова, представників церков і релігійних організацій, парламентарів та експертів. Цей проєкт досі є основним документом, на ухваленні якого як закону наполягають глави церков і релігійних організацій, експерти та науковці, розуміючи важливість наповнення ст. 35 Конституції України більш конкретним змістом задля уникнення двозначності, маніпуляцій і, натомість, чіткого визначення нової моделі державно-церковних відносин і засад практичної взаємодії між органами влади та релігійними організаціями.

Важливим у проєкті Концепції є тлумачення конституційних положень про відокремлення церкви від держави і школи – від церкви, а також обґрунтування необхідності законодавчого і суспільного визнання наявних фактично партнерських державно-церковних відносин. Замість трактування цього принципу по суті як заборони участі релігійних організацій у суспільному житті, що випливало з ототожнення в тоталітарній державі держави і суспільства, Концепція закріплює протилежний підхід. Він характеризується широко підтримуваною релігійною спільнотою України в останні п'ятнадцять

років тезою про те, що «відокремлення церкви від держави жодним чином не означає відокремлення церкви від суспільства, заборони її участі в суспільному житті» [85].

Виходячи з такої системи координат у сучасних державно-церковних відносинах, Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій як найбільш представницький і авторитетний міжконфесійний орган часто наголошує на найвищому рівні, як в Україні, так і під час своїх іноземних візитів і зустрічей із високопосадовцями інших держав, на тому, що по своїй суті є інститутом громадянського суспільства та об'єднаним голосом релігійної громадськості. Церкви і релігійні організації України вже давно почуваються невід'ємною частиною громадянського суспільства, захищаючи при цьому не тільки вузько-конфесійні інтереси своєї спільноти, а й реагуючи на зловоденні виклики, що постають перед усім українським народом у духовній, моральній, соціальній, гуманітарній та інших сферах суспільного життя. Зазначений у ст. 35 Конституції України принцип відокремлення церкви від держави у сучасному розумінні, яке знайшло відображення і в проєкті Концепції, і в Законі України «Про свободу совісті та релігійні організації», не ізолює віруючих громадян та релігійних діячів від повноти суспільного життя, участі у суспільно-політичному дискурсі та можливостей громадського впливу на державну владу, проте сприймається як взаємний обов'язок невтручання у справи одне одного. Згідно з проєктом Концепції, «цей принцип не означає заборони (неможливості) співпраці церкви (релігійних організацій) і держави; неможливості присутності церкви в державних структурах, включаючи освітні заклади; неможливості фінансування державою суспільно корисних програм за ініціативи та/або участі церкви (релігійних організацій)». Отже, актуальним є переосмислення багатьох положень чинних законів, зокрема щодо фактичної заборони фінансування державою соціальних проєктів релігійних організацій, що ставить їх у дискриміноване положення порівняно з громадськими об'єднаннями та благодійними організаціями. У цьому відношенні Концепція дає більш об'єктивну та повну характеристику принципу відокремлення

держави і церкви, ніж згадана ст. 5 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», яка потребує істотного розширення, з огляду на інтенсивний розвиток державно-церковної взаємодії протягом останніх років.

Трансформація моделі державно-церковних відносин в Україні

Як зауважив Д. О. Вовк, «саме розуміння церкви як інституту громадянського суспільства, з одного боку, дає змогу обґрунтувати її незалежність, автономність від політичної влади, а з другого – відкриває шлях до усвідомлення можливості співпраці держави і церкви у сферах, в яких їх діяльність спрямовано на виконання аналогічних завдань (соціальна, освітня та ін.)» [18, с. 182]. На сьогодні державно-церковна взаємодія на договірних засадах розвивається відповідно до положень ч. 3 ст. 9 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», де зазначено: «Не регламентовані законом відносини держави з релігійними управліннями і центрами, в тому числі й тими, що знаходяться за межами України, регулюються відповідно до домовленостей між ними і державними органами» [59].

Так, 17 лютого 1998 року Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій (ВРЦіРО), Мінінформ та Держкомрелігій підписали «Меморандум щодо висвітлення засобами масової інформації проблем релігійно-церковного життя» [20, с. 19-21]. Згодом на державному телеканалі УТ-1 почала виходити телепрограма з короткими промовами релігійних діячів різних конфесій, що входять до складу ВРЦіРО.

Пізніше, 11 лютого 2000 року, МВС та ВРЦіРО підписали Заяву про наміри співпраці. Документ визначив пріоритетом співпрацю в галузі душпастирства в правоохоронних органах, надання їм релігійної літератури та інших матеріалів релігійно-просвітницького змісту, підвищення обізнаності про роль релігії у вихованні працівників, відвідування духовенством органів і підрозділів внутрішніх справ для проведення релігійних обрядів, богослужінь, індивідуальних бесід із віруючими працівниками та членами їхніх сімей. Дотепер час від часу відбуваються зустрічі керівництва МВС та релігійних

діячів задля розвитку державно-церковного діалогу з практичних питань взаємодії, що підтверджують результати зустрічі Міністра внутрішніх справ України із Всеукраїнською Радою Церков і релігійних організацій у вересні 2019 року [22].

Також 18 квітня 2000 року було підписано Меморандум про співпрацю між Міністерством освіти і науки, Державним комітетом з питань релігій та ВРЦіРО щодо запровадження курсів християнської етики у державних школах та впровадження теології як академічної спеціалізації [20, с. 20-23]. Вже за іншого уряду, з 2006 року, предмети духовно-морального спрямування, які не передбачали здійснення релігійних обрядів, почали викладати в загальноосвітніх навчальних закладах у форматі факультативу або предмету на вибір як альтернативний варіант світському курсу етики. Крім цього, з грудня 2008 року Громадська рада з питань співпраці з церквами і релігійними організаціями плідно працює при Міністерстві освіти і науки України, результатом чого стало державне визнання 2011 року богословської освіти в Україні. Пізніше, 2015 року, згідно з новим законом духовні навчальні заклади отримали право на державну акредитацію і ліцензування за спеціальністю «Богослів'я», а релігійні організації були зрівняні в правах з громадськими об'єднаннями щодо створення власних дитячих садків, шкіл та вищих навчальних закладів, ліцензованих державою. З 2019 року школи, зокрема й засновані релігійними організаціями, отримали право на державні субвенції на забезпечення світської частини навчальної програми.

10 листопада 2008 року Міноборони підписало Меморандум «Про співпрацю у справах душпастирської опіки військовослужбовців Збройних Сил України» із сімома релігійними об'єднаннями різних віросповідань [98]. На підставі цього Меморандуму міністерство створило Раду у справах душпастирської опіки та видало наказ, який розпочав процес запровадження штатних військових священників (капеланів) у Збройних Силах України. Крім того, Міноборони підписало додаткові двосторонні угоди про співпрацю з

низкою церков щодо діяльності військових капеланів, у яких детально описано різні аспекти їх взаємодії в армії.

Підписання угод із окремими церквами (релігійними об'єднаннями) практикували й інші міністерства. Зокрема 14 лютого 2007 року була підписана Спільна угода про взаємодію Української Православної Церкви (в єдності з Московським Патріархатом) та Міністерства України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи, яка передбачала низку просвітницьких заходів релігійного характеру та надання душпастирської опіки віруючим з числа рядового і начальницького складу, працівників міністерства і членів їхніх сімей, а також створення спільної робочої групи з представників міністерства та церкви [169]. Пізніше, 14 травня 2010 року, МВС підписало з цією церквою Угоду про співробітництво, яка передбачала взаємодію щодо загальних питань «відродження духовності» та «зниження рівня злочинності», а також «створення Координаційної Ради під спільним головуванням голови комісії по взаємодії з МВС, архіреєм, призначеним Священним Синодом, та уповноваженої особи, призначеної наказом Міністра внутрішніх справ України» [175]. Протягом 2009 року Міністерство охорони здоров'я України підписало угоди про співробітництво з низкою церков, які виявили зацікавленість у налагодженні взаємодії, серед них – Українська Православна Церква (Московського Патріархату), Українська Греко-Католицька Церква та Українська Християнська Євангельська Церква [182].

Продовження отримала практика укладання договорів урядових структур про взаємодію з міжконфесійними інституціями. 16 грудня 2008 року МОЗ України та ВРЦіРО підписали Угоду про співробітництво. Відповідно до цієї Угоди, міністерство створило спеціальну Громадську раду з питань співпраці з ВРЦіРО, до складу якої переважно входять представники церков і релігійних організацій. У вересні 2010 року Громадська рада організувала академічний симпозіум на тему «Морально-етичні аспекти штучного переривання вагітності: правові аспекти захисту права на життя» під час 4-го Національного

конгресу з біоетики, що супроводжувалося резонансом у ЗМІ. Протягом 2018 – 2019 років ця Громадська рада розробила проєкт наказу МОЗ про організацію душпастирства в медичних закладах, сприяючи подальшому правовому розвитку та посиленню медичного капеланства в Україні.

Подібні результати у сфері пенітенціарного капеланства демонструє Душпастирська рада з питань релігійної опіки у пенітенціарній системі України, яка з липня 2017 року діє при Міністерстві юстиції, а доти функціонувала при нині ліквідованій Державній пенітенціарній службі України. Упродовж останніх п'яти років Душпастирська рада організувала низку академічних конференцій за участі капеланів та посадових осіб пенітенціарних закладів, опублікувала низку збірок наукових статей із цієї проблематики. Постійна робота Душпастирської ради супроводжується підготовкою рекомендацій уряду щодо вдосконалення законодавства про душпастирську опіку в установах попереднього утримання та виконання покарань.

У квітні 2015 року МЗС України створило Громадську раду з питань взаємодії з релігійними організаціями, яка об'єднує зусилля релігійних діячів та дипломатів у вирішенні актуальних питань на міжнародному рівні, таких як: підтримка мігрантів, розвиток відносин із українською діаспорою, захист релігійної свободи та боротьба з релігійними переслідуваннями на окупованих Росією українських територіях Криму та Донбасу. Практичні результати співпраці демонструє Робоча група Мін'юсту, сформована у 2017 року за участю представників ВРЦіРО та спеціалістів міністерства з метою розробки законодавчих змін у сфері свободи релігії та діяльності релігійних організацій.

Державно-церковна взаємодія має також місцевий вимір, про що свідчить діяльність спеціальних консультативних рад при більшості обласних державних адміністрацій та деяких органів місцевого самоврядування, які розвивають партнерство з релігійними організаціями у вирішенні соціальних викликів місцевого рівня. Поширення державно-церковного діалогу на обласний рівень було ініційовано ще 2005 року 3-м Президентом України Віктором Ющенком після зустрічі з ВРЦіРО, що знайшло своє продовження і зараз.

Ознаки коопераційної моделі державно-церковних відносин проявляються й у фінансовій сфері. Хоча держава не фінансує релігійні організації безпосередньо, вона заохочує духовну і соціальну діяльність релігійних організацій через звільнення від оподаткування пожертв, земельних ділянок і нерухомого майна релігійних організацій; встановлення знижених цін за користування електроенергією, природним газом та іншими комунальними послугами; бюджетне фінансування робіт з реконструкції історично значущої релігійної архітектури, підтверджуючи таким чином важливу роль церкви як соціального інституту.

Крім цього, професор О. Н. Саган не лише наводить приклади позитивних плодів соціального партнерства держави та релігійних організацій, зокрема у вирішенні низки суспільних проблем, а й вбачає в ньому потенціал для значного зниження рівня конфліктогенності в самому українському релігійному середовищі. За його словами, це буде можливо «завдяки вдосконаленню існуючої моделі державно-церковних відносин, а саме зміни успадкованої від радянського тоталітаризму і дещо модифікованої у пострадянські часи моделі ‘відокремлення церкви від держави’ на ‘партнерські відносини’ (‘соціальне партнерство’)» [164, с. 52-53]. Отже, демократичний розвиток українського суспільства обумовлює запит на удосконалення конституційно-правових засад взаємодії держави і церкви (релігійних організацій) шляхом визнання їх окремими незалежними суспільними інститутами, які можуть взаємодіяти на засадах партнерства, що у підсумку має однозначно засвідчити перехід від антагоністичної сепарації до коопераційної моделі державно-церковних відносин. Можна погодитися з Ю. Є. Решетніковим, який зазначає, що «формування партнерських відносин між державою і церквою ... передбачає участь церков в освітньому та виховному процесі дітей та молоді, забезпечення можливостей душпастирської роботи у Збройних Силах та інших військових формуваннях України, спільну реалізацію соціальних проєктів, всебічне забезпечення свободи совісті, реалізацію принципу рівноправності релігійних організацій в Україні» [150, с. 116].

Слід зауважити, що коопераційна модель державно-церковних відносин не виключає ризики зловживань, як із боку держави, так і з боку церкви, які так само можливі в умовах моделі суворої сепарації. Протягом останніх років, всупереч конституційній нормі про державно-церковне відокремлення, мали місце непоодинокі факти «явного втручання держави через своїх посадових осіб у релігійне життя» [23, с. 277]. Не новою також є проблема «спроб партій, рухів та інших формувань використовувати релігійно-інституційні структури під час виборчих кампаній» [163, с. 70]. З огляду на це, принцип обопільної незалежності держави і церкви як окремих суспільних інститутів повинен бути чітко зафіксований у Конституції України та всіляко підтримуватися на практиці, зокрема й за допомогою судової гілки влади.

В українській юридичній науці є теоретичні та практичні напрацювання, спрямовані на вдосконалення конституційно-правових засад взаємовідносин держави і релігійних організацій. У проєкті нової редакції Конституції України, розробленої професором В. В. Костицьким, закріплюється правовий статус релігійних організацій як «добровільних об'єднань громадян», а на заміну радянській нормі про відокремлення церкви і релігійних організацій від держави запропоновані більш вдалі положення, які краще розкривають суть сучасної моделі державно-церковних відносин в Україні:

«Церкви і релігійні організації в Україні незалежні від держави, не підпорядковуються державі.

Церква не втручається у державні справи та діяльність органів державної влади і місцевого самоврядування.

Держава не втручається у діяльність церков та релігійних організацій. Порушення цього положення є підставою для притягнення винних працівників органів державної влади та місцевого самоврядування до кримінальної відповідальності» [86, с. 145].

Ідею розширення конституційно-правових засад державно-церковної взаємодії та відображення в них коопераційної моделі відносин підтримує також Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій, яка під час

конституційного процесу в липні 2015 року сформулювала свої пропозиції до Конституції України, які, серед іншого, передбачали розширення чинної редакції ч. 3 ст. 35 такими положеннями:

«Церкви і релігійні організації в Україні незалежні від держави, не підпорядковуються державі. Церкви і релігійні організації не втручаються у державні справи і діяльність органів державної влади та місцевого самоврядування. Держава не втручається у діяльність церков і релігійних організацій.

Відокремлення церков і релігійних організацій від держави жодним чином не означає обмеження або заборону їхньої участі в суспільному житті. Взаємовідносини між державою та церквами й релігійними організаціями базуються на засадах партнерства та спільної діяльності на благо людини. Церкви та релігійні організації і держава взаємно поважають та визнають компетенції одне одного у їхніх специфічних сферах.

Органи державної влади і місцевого самоврядування сприяють суспільно-корисній діяльності церков і релігійних організацій.

Церкви та релігійні організації вправі засновувати дошкільні, загальноосвітні, позашкільні, професійно-технічні та вищі навчальні заклади зі світською, або конфесійно визначеною системою освіти, за умови їх відповідності державним стандартам освіти» [136].

У цих пропозиціях виразно засвідчується прагнення релігійної спільноти остаточно перегорнути сторінку радянського минулого з його репресивною політикою стосовно церкви, яка провадилася під гаслом відокремлення церкви і релігійних організацій від держави і, як наслідок, викривила в українському суспільстві зміст цього принципу із секулярної (нейтральної) сепарації на войовничий атеїзм. Натомість ВРЦіРО пропонує безпосередньо в Конституції України надати тлумачення принципу державно-церковного відокремлення, під яким розуміється взаємне невтручання у справи одне одного, що не виключає права релігійних організацій брати участь у суспільному житті. Крім цього, ВРЦіРО виступила з ініціативою прямо визначити партнерські засади

державно-церковних відносин і можливість спільної діяльності в інтересах народу України. На нашу думку, пропонуваний варіант удосконалення конституційно-правових засад взаємодії держави і релігійних організацій краще відповідає сучасній коопераційній моделі державно-церковних відносин.

Однак, на нашу думку, враховуючи принципи нормопроекування в конституційному процесі, нову редакцію п. 3 ст. 35 Конституції України доцільно викласти у більш скороченому вигляді, ніж у процитованих вище варіантах. Детальніше зміст конституційно-правових норм, які регулюють взаємовідносини держави і релігійних організацій, доцільно витлумачити у новій редакції спеціального Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації».

Висновки до третього розділу

Міжнародні договори, згода на обов'язковість яких дала Україна, визначають свободу думки, совісті та релігії як основоположне право людини, з яким безпосередньо пов'язана низка інших суміжних прав – на свободу об'єднання, мирних зібрань, висловлення поглядів, а також на захист від дискримінації. При цьому колективний прояв релігійної свободи виражається в багатьох аспектах і може включати в себе спільне звершення релігійних обрядів, навчання, поширення віри. В інституційному плані міжнародні гарантії у сфері свободи релігії передбачають необхідність забезпечення безперешкодної реєстрації релігійних організацій зі статусом юридичної особи, що має відкривати їм можливості для набуття, володіння, розпорядження майном та доступу до судового захисту своїх прав і інтересів. Як зазначає Е. Сівелл, прецедентна практика ЄСПЛ встановлює, що Європейська Конвенція з прав людини охоплює своїм захистом право на державну реєстрацію релігійних організацій, а отже, повноваження держави відмовити у державній реєстрації небажаним релігійним групам чітко обмежені [216, с. 206].

Міжнародні зобов'язання України, взяті у зв'язку з її членством в ООН, ОБСЄ та Раді Європи, передбачають відмову держави від втручання у внутрішні справи релігійних організацій і повагу до їхньої автономії та самоврядності, що не виключає можливості посередництва держави у врегулюванні міжконфесійних суперечок за згодою сторін за умови дотримання вимоги про невтручання урядовців у доктрини чи інші внутрішні настанови релігійних організацій. З іншого боку, протиправна діяльність релігійних організацій не допускається, адже свобода не є тотожним свавіллям.

Прецедентні рішення Європейського суду з прав людини свідчать про повагу до суверенітету держави у питанні визначення конкретної моделі державно-церковних відносин, різновиди яких у країнах Європи представлені багатоманіттям від державної церкви до суворої сепарації та підкресленого секуляризму в публічній сфері. Не викликає у ЄСПЛ заперечень і практика

укладання угод між державою й окремими церквами (релігійними організаціями), зокрема враховуючи їхнє особливе історичне і культурне значення для суспільства, однак за умови, що при цьому права віруючих інших конфесій не зазнають обмежень. Державно-церковна взаємодія та активна участь релігійних організацій у громадському житті країни цілком відповідає міжнародним зобов'язанням України та тією чи іншою мірою забезпечуються в багатьох країнах Європи.

В Україні взаємна відокремленість держави і церкви характеризується, з одного боку, невтручанням держави у внутрішні справи релігійних організацій за винятком правопорушень з їхнього боку, а, з іншого – відстороненістю церкви від виконання державних функцій, як зазначає І. В. Міма [101, с. 65]. При цьому, на думку О. Бучми, проявами державно-церковного відокремлення в Україні є «відсутність правових форм союзу держави і церкви, представництва релігійних організацій у державних органах, права законодавчої ініціативи релігійних організацій, невтручання в систему правосуддя» [10, с. 68]. Аналіз сутності конституційних засад взаємовідносин держави і релігійних організацій та спеціальних законодавчих актів, де наведено тлумачення норми ч. 3 ст. 35 Конституції України про державно-церковне відокремлення, свідчить, що ці конституційні положення не можна застосовувати як підставу для обмеження релігійних організацій у праві брати повноцінну участь у громадському житті та виступати суб'єктом взаємодії з державою.

Незважаючи на конституційне положення про відокремлення церкви від держави, а школи – від церкви, та загальноприйняте наукове розуміння державно-церковної сепарації, на практиці в Україні вже багато років поспіль функціонує сутнісно інша модель державно-церковних відносин, яка характеризується значним рівнем взаємодії між державою і релігійними організаціями, пристосуванням до потреб віруючих і ознаками посилення державно-церковної кооперації. Основою для розвитку державно-церковної взаємодії стали двосторонні угоди, укладені центральними органами

виконавчої влади із Всеукраїнською Радою Церков і релігійних організацій, а також із окремими церквами (релігійними об'єднаннями). Також ефективність у налагодженні діалогу між урядом і релігійними організаціями продемонстрували спеціалізовані громадські ради та інші консультативно-дорадчі органи, утворені за участі релігійних діячів різних конфесій при центральних органах виконавчої влади та при обласних і місцевих державних адміністраціях. При цьому, згідно зі спостереженнями науковців, найбільш плідною є діяльність тих міжконфесійних рад, які створені при органах державної влади не за дорученням їхнього керівництва, а за ініціативи самих церков і релігійних організацій та зі сформованим ними самими порядком денним [74, с. 142].

Водночас невідповідність між буквальним тлумаченням положень ч. 3 ст. 35 Конституції України та фактичною моделлю відносин між державою і церквою, впровадженою на практиці та закріпленою у розрізних нормах багатьох законодавчих актів, призводить до правової невизначеності та створює підґрунтя для соціальних суперечностей, непорозумінь, ризиків ексклюзії та маргіналізації релігійних організацій, використовується окремими політиками і світськими громадськими активістами для закликів до деградації сучасних державно-церковних відносин в Україні до зразка часів репресивного радянського режиму. Усунути цю правову невизначеність та мінімізувати згадані ризики може нова редакція ч. 3 ст. 35 Конституції України, яка має закласти конституційно-правові засади для подальшого розвитку державно-церковної взаємодії та чітко окреслити контури сучасної моделі взаємовідносин держави і церкви в Україні.

Не лише думка громадськості змінилася стосовно церкви, а й органи державної влади України також визнали церкву невід'ємною частиною громадянського суспільства, ухваливши законодавство, що створює можливості для ширшої взаємодії між урядовими структурами та релігійними організаціями, якому натомість бракує системності та правової визначеності. На сьогодні релігійні організації отримали на законодавчому рівні значну

частину прав щодо участі у громадському житті, якими володіють громадські об'єднання. Однак ці положення є розрізненими, розпорошеними по різних законодавчих актах, і це необхідно виправити, ухваливши нову редакцію Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації».

Положення про ідеологічний та культурний плюралізм увійшли до конституцій пострадянських країн як реакція на репресивну практику тоталітарних режимів [172, с. 197]. Необхідність включення до Конституції України нових положень про громадянське суспільство та норми про державний нейтралітет відносно релігійних уподобань людей або окремих спільнот, В. В. Речицький аргументував так: «Щоб не захворіти на диктатуру повторно, суспільство має створити відповідні профілактичні механізми» [146, с. 58]. Подібним чином положення ч. 3 ст. 35 Конституції України слід викласти в новій редакції, відмовившись від радянських формулювань щодо державно-церковного відокремлення та замінивши їх положеннями про партнерські засади взаємодії держави і релігійних організацій. При цьому доцільно зберегти принцип взаємного невтручання держави і церкви у справи одне одного, що для держави означатиме світський характер державної влади, а для церкви – автономність у вирішенні своїх внутрішніх питань, включаючи самостійність у розбудові власної ієрархії та положень про організаційне підпорядкування всередині релігійного об'єднання, призначення керівних осіб та визначення власних доктрин і внутрішніх настанов.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження дозволило вперше у юридичній науці України проаналізувати конституційно-правові засади взаємодії держави і релігійних організацій із врахуванням історичних передумов та сучасних міжнародно-правових стандартів у сфері забезпечення свободи віросповідання. У підсумку результати дослідження дозволяють зробити наступні висновки і практичні пропозиції щодо подальшого розвитку конституційного-правового регулювання державно-церковної взаємодії в Україні:

1. Виходячи з результатів аналізу міжнародно-правових стандартів у сфері державно-церковних відносин, історико-правового контексту, чинного законодавства України та угод між урядовими органами і релігійними організаціями, можна зробити висновок, що діюча модель державно-церковних відносин в Україні не є суто сепараційною, що обумовлюється відсутністю *“стіни між державою та релігійними об'єднаннями”*, згідно характеристик Г.Моран [113, с. 43]. Натомість сучасна модель державно-церковних відносин в Україні може бути охарактеризована як коопераційна згідно класифікації К. Дюрема та Б. Шарфса, зі збереженням світських засад державної влади і державної освіти [208, с. 127]. Коопераційна модель взаємодії держави і релігійних організацій проявляється в: укладені двосторонніх угод між органами влади і окремими релігійними організаціями різних конфесій у сфері організації капеланського служіння у військових формуваннях, пенітенціарних і медичних закладах; значно більшому пристосуванні (акомодації) держави до релігійних потреб у сфері освіти; особливому сприятливому режимі оподаткування для всіх релігійних організацій (неприбутковий статус, звільнення від земельного податку, звільнення від оподаткування імпорту богослужбової літератури і предметів релігійного культу, тощо); спеціальних знижених цінах за користування електроенергією, природним газом, іншими комунальними послугами; створенні при урядових структурах спеціальних громадських рад по співпраці з релігійними організаціями; проведенні

регулярних консультацій під час законотворчого процесу з лідерами церков і релігійних організацій з важливих суспільних питань або взяття до уваги їхніх публічних звернень за відсутності громадського обговорення. При цьому європейський досвід конституціоналізму та практика Європейського Суду з прав людини свідчать про різноманіття підходів до конституційно-правового регулювання державно-церковних відносин: від суворої сепарації на засадах світськості (французький принцип “laïcité”) до країн, де глава держави очолює церкву (як приклад, у Великобританії). Таким чином, за Українською державою залишається суверенне право самостійно визначити правові засади державно-церковної взаємодії, враховуючи власний історичний досвід і культурні особливості.

2. Положення ч.3 статті 35 Конституції України не можна тлумачити як підґрунтя для побудови суворої сепараційної моделі взаємовідносин держави і церкви в Україні, незважаючи на їх тотожність нормам ленінського декрету 1918 року про державно-церковне відокремлення. З проголошенням державної незалежності України в 1991 році політика держави по відношенню до релігійних організацій змінилася з репресивної на сприятливу, що знайшло відображення у різноманітних законодавчих актах України, на підставі яких релігійні організації отримали право та практичні можливості участі у громадському житті, взаємодії з органами державної влади та місцевого самоврядування, розвитку військового, пенітенціарного та медичного капеланства, створення власних закладів освіти з відповідним державним ліцензуванням і акредитацією. Таким чином, конституційний принцип відокремлення церкви від держави, а школи – від церкви, на теперішній час здобув зовсім інше змістове наповнення, ніж у нього вкладав тоталітарний радянський режим упродовж 70 років свого панування на теренах України.

3. Невідповідність між проголошеною в Конституції України сепараційною моделлю державно-церковних відносин та реальним правовим становищем релігійних організацій, їх постійною взаємодією з державою та активною участю у громадському житті країни, час від часу, стає причиною

суспільної напруги, конфліктних ситуацій і непорозуміння під час законотворчого процесу. З огляду на це та враховуючи принцип правової визначеності, можна зробити висновок про необхідність доповнення ч. 3 статті 35 Конституції України положеннями, які мають закріпити право релігійних організацій на участь у громадському житті та взаємодію з органами влади на партнерських засадах з метою приведення конституційних засад у відповідність до сучасної моделі державних-церковних відносин в Україні, яка вже запроваджена на практичному рівні та закріплена різноманітними законодавчими актами. Такі конституційні зміни актуальні у зв'язку з відмовою українського суспільства від ідеології войовничого атеїзму, яку насаджував радянський тоталітарний режим, на користь свободи віросповідання, релігійного та ідеологічного плюралізму, повернення релігійних організацій до участі в громадському житті та визнання їх суб'єктами взаємодії з державою.

4. Потребує корекції понятіно-термінологічний апарат, який використовується у ч. 3 статті 35 Конституції України, оскільки одночасне використання термінів “церква” і “релігійні організації” в одних положеннях і використання лише терміну “церква” в інших створює підґрунтя для неоднозначного тлумачення конституційного принципу відокремлення церкви і релігійних організацій від держави, а школи від церкви. Крім цього, термін “церква” залишається не визначеним і на рівні інших законодавчих актів України, що на практиці призводить до неоднозначного застосування конституційних положень під час реєстрації релігійних організацій зі статусом юридичної особи. З огляду на це, у конституційно-правовому регулюванні відносин держави і релігійних організацій доцільно використовувати комбінований термін – “церква (релігійні організації)”, що дозволить не лише врахувати роль церкви як окремого і незалежного суспільного інституту в країні з тисячолітньою християнською спадщиною, але й водночас підкреслити, що конституційні положення про державно-церковну взаємодію охоплюють усі релігійні організації, незалежно від їхньої конфесійної приналежності.

5. Враховуючи зазначене, пропонуються викласти ч. 3 статті 35 Конституції України у наступній редакції:

«Держава і церква (релігійні організації) в Україні є окремими незалежними суспільними інститутами, які взаємодіють на засадах партнерства заради служіння суспільству. Релігійні організації є частиною громадянського суспільства України та мають право брати участь у громадському житті, засновувати і використовувати нарівні з громадськими об'єднаннями засоби масової інформації (медіа), засновувати заклади освіти з релігійно-визначеною системою виховання. Жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова.»

6. Міжнародні зобов'язання України, взяті у зв'язку з членством в ООН, ОБСЄ та Раді Європи, передбачають необхідність поважати автономність релігійних організацій, їхнє право на самостійне визначення своєї ієрархічної структури, підзвітності, обрання чи призначення керівних осіб, доктрин і інших внутрішніх настанов. Однак законодавство України не дозволяє у повній мірі забезпечити дотримання принципу автономності по відношенню до релігійних об'єднань, оскільки практика центрального і місцевих державних органів у справах релігій і подекуди протилежні за аргументацією рішення судів у аналогічних справах частіше стають на захист автономності і незалежності релігійних громад, незважаючи на їхнє членство в релігійному об'єднанні та статутні вимоги щодо підпорядкування релігійному центру, делегування йому частини управлінських повноважень.

7. Задля усунення термінологічних обмежень у діяльності релігійних організацій та підґрунтя для порушення автономності релігійних об'єднань пропонується в Законі України «Про свободу совісті та релігійні організації» відмовитися від чинного поділу релігійних організацій на види (релігійні громади, управління і центри, монастирі, релігійні братства, місіонерські товариства, духовні навчальні заклади та релігійні об'єднання), оскільки таке правове регулювання є надмірним і невиправданим втручанням держави у внутрішні справи релігійних організацій. Наявна класифікація релігійних

організацій призводить до штучного звуження їх різновидів, наділяє особливим правовим захистом автономність релігійних громад і не передбачає можливості їх заснування за ініціативи релігійного центру, що в підсумку не забезпечує повною мірою можливості розвитку ієрархічних церков (релігійних об'єднань) і є джерелом міжконфесійних конфліктів, майнових суперечок під час зміни релігійною громадою канонічного чи організаційного підпорядкування іншому релігійному центру. Натомість у Законі України «Про свободу совісті та релігійні організації» пропонується використати термінологію статті 83 Цивільного кодексу України, адаптувавши її до особливостей діяльності релігійних організацій, та законодавчо закріпити наступні види: релігійне товариство (засновується за ініціативи фізичних осіб), релігійна установа (засновується іншою юридичною особою), релігійне об'єднання (складається з релігійних товариств і релігійних установ). Ця новація дозволить релігійним об'єднанням мати свободу в розбудові управлінської вертикалі, в тому числі через заснування релігійних установ на місцевому рівні – нинішніх релігійних громад, зберігаючи над ними канонічне і організаційне підпорядкування. З іншого боку, релігійні товариства зможуть і надалі користуватися правом автономності та самоврядності, в тому числі самостійно обирати і змінювати підлеглість у канонічних та організаційних питаннях будь-яким діючим в Україні та за її межами релігійним центрам (управлінням). Пропоновані зміни дозволять врахувати зауваження, висловлені в Рекомендації ПАРЄ № 1722 (2005) та у п. 145 Європейського Суду з прав людини у справі «Свято-Михайлівська парафія проти України».

8. Питання надання релігійним об'єднанням статусу юридичної особи пропонується розглядати за умови досягнення консенсусу щодо цих змін у багатоконфесійній релігійній спільноті України, зокрема у взаємодії з Всеукраїнською Радою Церков і релігійних організацій. Слід додатково проаналізувати, які юридичні та практичні наслідки ці суттєві зміни у правовому статусі релігійних об'єднань можуть спричинити в діяльності ієрархічних релігійних організацій, у відносинах між релігійним центром і

місцевими релігійними громадами, а також у державно-церковній взаємодії на національному та місцевому рівнях.

9. Повноцінна участь релігійних організацій у громадському житті країни обумовлює необхідність прийняття нової редакції Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» з метою консолідованого закріплення в одному законі їхніх прав і обов'язків у сфері громадської діяльності, принципів і підстав взаємодії з державою. На підставі розрізнених норм різних законодавчих актів релігійні організації нині фактично користуються значним обсягом прав у сфері участі в громадському житті подібно до того, який мають громадські організації відповідно до статті 21 Закону України «Про громадські об'єднання». Однак релігійні організації, на відміну від громадських об'єднань, не мають право засновувати та управляти аудіовізуальними медіа, бути виконавцями державного замовлення, здійснювати підприємницьку діяльність безпосередньо. За виключенням останнього обмеження, пропонується розширити доступ релігійних організацій до засобів масової інформації, насамперед засновувати і управляти телерадіокомпаніями, а також законодавчо закріпити можливість державного фінансування душпастирської діяльності релігійних організацій у військових формуваннях, пенітенціарних і медичних закладах, зокрема шляхом укладання трудових контрактів та договорів цивільно-правового характеру з відповідними священнослужителям-капеланами або через механізм державного замовлення з укладанням спеціальних угод з релігійними центрами (управліннями) різних конфесій.

10. Остаточне впровадження інституту військового капеланства у Збройних Силах України та інших військових формуваннях можливе шляхом прийняття спеціального Закону України «Про військове капеланство», спрямованого на комплексне вирішення означеної проблематики. Подальшого розвитку потребує також законодавство, спрямоване на забезпечення діяльності пенітенціарних капеланів, діяльність яких на сьогодні обмежується волонтерськими засадами і не достатньо врегульована на рівні підзаконних і відомчих актів. При цьому особливий брак правового регулювання залишається

у сфері душпастирської опіки пацієнтів і працівників медичних закладів. З цією метою пропонується доповнити Закон України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» положеннями про засади діяльності медичних капеланів у закладах охорони здоров'я, а Міністерству охорони здоров'я України – доопрацювати у взаємодії з релігійними організаціями та затвердити Положення про організацію душпастирської опіки у сфері охорони здоров'я, розроблене Громадською радою при МОЗ з питань співпраці з Всеукраїнською Радою Церков і релігійних організацій.

11. Трансформація моделі державно-церковних відносин у бік більшої кооперації не оминула сферу освіти, яка довгий час залишалася під впливом спадщини радянського ідеологічно ангажованого режиму. Розвиток освітнього законодавства України протягом останніх років засвідчив, що церква стала суб'єктом освітнього процесу шляхом інтеграції приватних закладів освіти релігійного спрямування в систему освіти України. У зв'язку з цим зростає необхідність подальшого розвитку державно-церковної взаємодії в сфері освіти, в тому числі з метою подальшого інституційного розвитку богословської освіти і науки в Україні.

12. Враховуючи те, що право батьків виховувати своїх дітей відповідно до своїх релігійних чи інших переконань гарантується на рівні міжнародних договорів, які ратифікувала Україна, держава має своїм обов'язком забезпечити вибір і плюралізм в освіті, створити можливості для діяльності закладів освіти з релігійною спрямованістю, в тому числі заснованих релігійними організаціями. Це завдання може бути виконано шляхом сприяння розвитку мережі приватних закладів освіти, заснованих релігійними організаціями, зокрема через поширення на них принципу “гроші за дитиною” відповідно до п. 10 статті 78 Закону України «Про освіту», оскільки державне фінансування освітнього компоненту до цього часу не охоплює всі приватні заклади освіти з релігійно визначеною системою виховання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бадеван-Годмэ, Б. Государство и церковь во Франции / Брижит Бадеван-Годмэ // Государства и религии в Европейском Союзе (опыт государственно-конфессиональных отношений). Сост.: Г. Робберс. Под ред.: М. А. Воскресенского, А. А. Красикова (отв. ред.), Р. Н. Лункина, Р. А. Подопригоры, Л. С. Симкина и И. А. Шалобиной. – Москва: Институт Европы РАН, 2009. – С.593-630.
2. Биков, О. М. Конституційні гарантії правового регулювання відносин у сфері реалізації права на свободу віросповідання // Теорія і практика інтелектуальної власності. – 2011. – № 1. – С.79-84.
3. Білаш, О. В. Конкордат як різновид міжнародної угоди та регулятор державно-конфесійних відносин / О. В. Білаш. // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». – 2014. – №29. – Том 2.– С. 236–240.
4. Білаш, О. В. Правове регулювання державного фінансування церков та релігійних організацій у Чеській Республіці // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки». – 2013. – Випуск 4. – Том 2. – С. 9-12.
5. Бондаренко, В. Д., Андрусишин, Б. І. Модель державно-церковних відносин початкового етапу комуністичного будівництва (1917 – 1921 рр.) / В. Д. Бондаренко, Б. І. Андрусишин // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 18: Економіка і право. – 2015. – Вип. 27. – С. 160-165.
6. Бондаренко, В. До питання про необхідність удосконалення Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» / Віктор Дмитрович Бондаренко // Релігія і закон: проблеми правового врегулювання державно-церковних відносин. Збірник матеріалів / редакційна колегія: В. Д. Бондаренко – головний редактор та ін. – К.: «ВіП», 2002. – С.5-16.

7. Бондаренко, В. Д., Котлярова, Т. О. Релігійно-церковне життя в Україні: особливості відродження та розвитку // Пріоритети державної політики в галузі свободи совісті: шляхи реалізації. Збірка наук. матеріалів. – К.: «Світ Знань», 2007. – С.13-41.
8. Бондаренко, В. Д. Україна: особливості релігійного відродження / Науковий щорічник «Релігійна свобода». Релігія і церква в Україні: уроки минулого і проблеми сьогодення – К., 2003. - № 7. – С.5-7.
9. Боцюрків, Б. Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939-1950) / Богдан Боцюрків // Пер. з англ. Н. Кочан ; за ред. О. Турія. – Львів: Вид-во Укр. Католиц. Ун-ту, 2005. – 265 с.
10. Бучма, О. Держава, релігія і право в контексті творення громадянського суспільства в Україні / Олег Васильович Бучма // Державно-церковна політика в Україні як фактор формування громадянського суспільства. За ред. А. Колодного та О. Сагана. – К.: Світ Знань, 2008. – С.68-70.
11. Ван Бийсбервельд, С. Свобода релігії в Нідерландах / Софі ван Бийсбервельд // Модели церковно-государственных отношений стран Западной Европы и США: Сб. научных трудов. Под общей редакцией А. Колодного, отв. редактор В. Еленский. – К.: Отделение религиоведения Института философии НАН Украины, 1996. – С.100-102.
12. Васін, М. С. Україна – промоутер міжрелігійного порозуміння на міжнародній арені // Часопис «Патріярхат». – 2012. – № 1 (428). – С.8-9.
13. В УГКЦ сподіваються на ухвалення закону про капеланство до літа [Електронний ресурс]. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2363188-v-ugkc-spodivautsa-na-uhvalenna-zakonu-pro-kapelanstvo-do-lita.html>.
14. Висновок № 190 (1995) Парламентської Асамблеї Ради Європи щодо заявки України на вступ до Ради Європи від 26.09.1995 р. [Електронний ресурс]. – 1995. – Режим доступу до ресурсу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_590.

15. Відбулося вручення свідоцтв про державне визнання документів про вищу духовну освіту [Електронний ресурс]. – Вебсайт Міністерства освіти і науки України: 04.04.2017. – Режим доступу до ресурсу: <https://mon.gov.ua/ua/news/usi-novivni-povidomlennya-2017-04-04-u-mon-vidbulosya-vruchennya-svidocztv-pro-derzhavne-viznannya-dokumentiv-pro-vishhu-duhovnu-osvitu>.
16. Владиченко, Л. Д. Досвід упровадження військового священства (капеланства) у Збройних силах України / Л. Д. Владиченко // Схід. – 2014. – № 1 (127). – С. 180-185.
17. Владиченко, Л. Д. Україна та Польща: компаративний аналіз відносин між державними і релігійними інституціями: монографія / Лариса Дмитрівна Владиченко. – Канів: Родень, 2014. – 368 с.
18. Вовк, Д. О. Право і релігія: загальнотеоретичні проблеми співвідношення: монографія / Дмитро Олександрович Вовк. – Харків: Право, 2009. – 224 с.
19. Вперше в історії Міносвіти визнало 15 дипломів українських богословів [Електронний ресурс]. – Інститут релігійної свободи: 2015. – Режим доступу до ресурсу: <https://bit.ly/2SrGX43>.
20. Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій. Збірник офіційних документів 1996 – 2007. – Київ: ВРЦіРО, 2007. – 104 с.
21. Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій: 15 років діяльності. Збірник офіційних документів 1996 – 2011. – Київ: ВРЦіРО, 2011. – 199 с.
22. Всеукраїнська Рада Церков та МВС домовилися про співпрацю. // Київ: Інститут релігійної свободи [Електронний ресурс]. – 2019. – Режим доступу до ресурсу: <https://irs.in.ua/ua/2019-09-uccro-mia-arsen-avakov-meeting>.
23. Гаврілова, Н. Політична влада в сучасній Україні: між тенденціями сакралізації та секуляризації / Наталія Гаврілова // Релігійна свобода: науковий щорічник. Відділення релігієзнавства Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України. Збірник наукових статей з теми «Свобода

- релігії і демократія – старі і нові виклики». За загальною редакцією А. М. Колодного. – К.: УАР, 2010. – № 15. – С.276-278.
24. Гжегож Д., Ніколаєв Є. Правила виконання релігійного служіння в місцях позбавлення волі в європейському законодавстві на прикладі Польщі / Гжегож Драус, Ніколаєв Єжего // Сучасність і перспективи пенітенціарної душпастирської опіки : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. – К.: Ін-т крим.-викон. служби, 2016. – С.38-41.
 25. Декларація про ліквідацію всіх форм нетерпимості і дискримінації на основі релігії або переконань, прийнята і проголошена Резолюцією 36/55 Генеральної Асамблеї ООН від 25.11.1981 р. [Електронний ресурс]. – 1981. – Режим доступу до ресурсу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_284.
 26. Декрет Тимчасового робітничо-селянського уряду України «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» від 19.01.1919 р. // Київ: Архів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ, 2005. – 1/2(24/25). – С. 41-42.
 27. Дерем, В. К. мол. Перспективи щодо релігійної свободи: порівняльна структура // Релігійна свобода і права людини: Правничі аспекти. У 2 т. – Т. 2. – Львів: Свічадо, 2001. – С. 23-76.
 28. Директива Міністра оборони України «Про впорядкування питань задоволення релігійних потреб військовослужбовців Збройних Сил України» від 21.04.2006 року № Д-25 [Електронний ресурс]. – 2006. – Режим доступу до ресурсу: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v-025322-06>.
 29. Дібрівна, Е. Участь церков і релігійних організацій у суспільному мовленні різних країн [Електронний ресурс]. – 16 вересня 2016. – Режим доступу до ресурсу: <http://novomedia.ua/node/1926>.
 30. До парламенту внесено новий проєкт Закону про військове капеланство // Київ: Інститут релігійної свободи [Електронний ресурс]. – 2020. – Режим доступу до ресурсу: <https://irs.in.ua/ua/draft-law-4148-on-military-chaplaincy>.

31. Дослідження соціологічної служби Центру Разумкова з 4 по 9 жовтня 2019 року «Релігія і церква в українському суспільстві: соціологічне дослідження» // Держава і церква в Україні – 2019: підсумки року і перспективи розвитку відносин. Інформаційні матеріали. – Київ: Центр Разумкова, 2019. – 70 с.
32. Дослідження соціологічної служби Центру Разумкова з 21 по 26 березня 2019 року «Рівень довіри до суспільних інститутів та електоральні орієнтації громадян України» [Електронний ресурс]. – 2019. – Режим доступу до ресурсу: <https://bit.ly/2JGLqO5>.
33. Друзенко, Г. В. Інститут свободи совісті: міжнародні стандарти та законодавство України // Київ: Український центр правничих студій, 2000. – 185 с.
34. Друзенко, Г. Марні сподівання: післямова до рішення Європейського Суду з прав людини у справі Свято-Михайлівська парафія проти України [Електронний ресурс]. – 2010. – Режим доступу до ресурсу: https://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/analytic/37011/.
35. Друзенко, Г. Про статус юридичної особи для релігійних об'єднань (церков) і фобії Київського Патріархату [Електронний ресурс]. – 2011. – Режим доступу до ресурсу: https://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/comments/42138/.
36. Друзенко, Г. Релігійна свобода vs. право належати до релігійної більшості [Електронний ресурс]. – 2011. – Режим доступу до ресурсу: https://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/analytic/42503/.
37. Дурэм, К. Роль законодательства о религиозных объединениях в обеспечении свободы религии и убеждений // Свобода религии и убеждений: основные принципы. Под ред.: Т.Линдхольма, К.Дурэма, Б.Тахзиб-Ли. / Х. Мартинес-Торрон, Р. Вальс. – Москва: НИЧУ «Институт религии и права», 2010. – С.287-414.
38. Дюрэм, К. Археология международных норм религиозной свободы // Релігійна свобода: науковий щорічник. Відділення релігієзнавства

- Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України. Збірник наукових статей з теми «Свобода релігії і демократія – старі і нові виклики». За загальною редакцією А. М. Колодного. – К.: УАР, 2010. – № 15. – С. 154-161.
39. Еленский, В. Модели церковно-государственных отношений США и Западной Европы и проблемы посткоммунистических обществ // Модели церковно-государственных отношений стран Западной Европы и США: Сб. научных трудов. Под общей редакцией А. Колодного, отв. редактор В. Еленский. – К.: Отделение религиоведения Института философии НАН Украины, 1996. – С.4-9.
 40. Євстіфєєв, М. І. До питання правового регулювання свободи совісті та діяльності релігійних організацій в Україні періоду становлення радянської влади // «Молодий вчений». – 2015. – № 3 (18). – С.136-141.
 41. Єленський, В. Є. Державно-церковні відносини, релігійна свобода і безпека в Україні // 25-річчя Української незалежності як історія релігійних свобод і світоглядного плюралізму: державні інституції та релігійні організації у пошуку моделей партнерства / Збірник наукових матеріалів. – К.: Дух і Літера, 2017. – С.33-43.
 42. Єленський, В. Є. Релігійна свобода: українська реальність і світовий досвід // Релігійна свобода і права людини: Правничі аспекти. У 2 т. – Т. 2. – Львів: Свічадо, 2001. – С. 7-22.
 43. Єленський, В. Є. Релігійно-суспільні зміни в процесі посткомуністичних трансформацій: Україна в центрально-східноєвропейському контексті // Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософських наук. – К.: Інститут філософії імені Г. С. Сковороди Національної академії наук України, 2003. – 434 с.
 44. Єленський, В. Є. Релігія та формування модерної української нації // Релігія і нація в суспільному житті України і світу. Ред. колегія: А. М. Колодний, Л. О. Филипович, П. Л. Яроцький. – К.: «Наукова думка», 2006. – С.242-262.

45. Єрмакова, Г. С. Конституційно-правове забезпечення міжконфесійних відносин в Україні: питання теорії та практики. / Ганна Станіславівна Єрмакова // Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук. – К.: Інститут законодавства Верховної Ради України, 2019. – С. 344.
46. Загальна декларація прав людини. Прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10.12.1948 року [Електронний ресурс]. – 1948. – Режим доступу до ресурсу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_015.
47. Заєць, О. В. Актуальні питання розвитку законодавства України про свободу совісті і віросповідань / Науковий щорічник «Релігійна свобода». Свобода релігії і міжрелігійний діалог: глобальні виміри й локальні вияви. – К., 2011. – № 16. – С.276-279.
48. Заєць, О.В. Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій та її позиція відносно законодавчих ініціатив у релігійній сфері [Електронний ресурс]. – 2008. – Режим доступу до ресурсу: <https://bit.ly/37XAbri>.
49. Закович, М. Проблеми релігійної освіти в контексті міжконфесійних відносин / Микола Михайлович Закович // Державно-церковна політика в Україні як фактор формування громадянського суспільства. За ред. А. Колодного та О. Сагана. – К.: Світ Знань, 2008. – С.102-105.
50. Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23.02.2006 року № 3477-IV. // «Офіційний вісник України». – 2006. – №12. – С. 16.
51. Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо заснування релігійними організаціями навчальних закладів» від 02.06.2015 р. № 498-VIII [Електронний ресурс]. – 2015. – Режим доступу до ресурсу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/498-VIII>.
52. Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо підлеглості релігійних організацій та процедури державної реєстрації

- релігійних організацій зі статусом юридичної особи» від 17.01.2019 року № 2673-VIII. // «Голос України» від 30.01.2019. – 2019. – № 19.
53. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо регулювання діяльності священнослужителів (капеланів) в органах та установах, що належать до сфери управління Державної пенітенціарної служби України» від 14 травня 2015 р. № 419-VIII // «Голос України» від 10.06.2015 р. – 2015. – № 101.
54. Закон України «Про громадські об'єднання» 22.03.2012 р. № 4572-VI // «Голос України» від 18.04.2012. – 2012. – № 70.
55. Закон України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України» від 23 червня 2005 року № 2713-IV // «Голос України» від 26.07.2005 р. – 2005. – № 135.
56. Закон України «Про місцеві державні адміністрації» від 09.04.1999 року № 586-XIV // «Офіційний вісник України» від 21.05.1999. – 1999. – № 18. – С. 3.
57. Закон України «Про освіту» від 05.09.2017 р. № 2145-VIII [Електронний ресурс]. – 2015. – Режим доступу до ресурсу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>.
58. Закон України «Про попереднє ув'язнення» від 30 червня 1993 р. № 3352-XII // «Відомості Верховної Ради України» від 31.08.1993 р. – 1993. – №35. – Стаття 360.
59. Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» від 23.04.1991 року № 987-XII. // «Відомості Верховної Ради України». – 1991. – № 25.
60. Закон України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» від 20.12.1991 року № 2011-XII. // «Відомості Верховної Ради України» від 14.04.1992. – 1992. – № 15.
61. Закон України «Про телебачення і радіомовлення» від 21.12.1993 року № 3759-XII // «Голос України» від 22.02.1994 р. – 1994.

62. Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки «Про внесення змін і доповнень до Конституції (Основного Закону) Української РСР» від 19.06.1991 року № 1213а-ХІІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1213%D0%B0-12/ed19951210>.
63. Замечания общего порядка № 22 (Статья 18: Свобода мысли, совести и религии). Комитет ООН по правам человека, Сорок восьмая сессия (1993 год). UN Doc. HRI/gen/1/rev.5 [Електронний ресурс] // Международные договоры по правам человека. – Секретариат ООН, 2001. – Режим доступу до ресурсу: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G01/414/70/PDF/G0141470.pdf>.
64. Звернення ВРЦіРО щодо становлення справедливості в Україні [Електронний ресурс]. – 2016. – Режим доступу : <https://bit.ly/2VOR6K7>.
65. Здіорук, С. Державно-церковні відносини як чинник зміцнення національної ідентичності: досвід постсоціалістичних держав для України // Релігія і церква в сучасних українських реаліях. Збірник матеріалів науково-практичної конференції / Науковий журнал «Українське релігієзнавство». – № 44/2007. – К.: «Світ Знань», 2007. – С.44-49.
66. Здіорук, С. І. До законодавчого забезпечення капеланської служби в медичній і пенітенціарній системах України. Аналітична записка [Електронний ресурс] // Національний інститут стратегічних досліджень. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.niss.gov.ua/articles/2844/>.
67. Здіорук, С. І. Політико-правові проблеми організації Служби військових капеланів України / С. І. Здіорук. // Суспільно-політичні процеси. – 2016. – Вип. 4. – С. 211-221.
68. Європейські пенітенціарні правила. Рекомендація № R (2006)2 Комітету Міністрів Ради Європи від 11 січня 2006 р. [Електронний ресурс]. – 2006. – Режим доступу до ресурсу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_032/
69. Калашник, Н. С. Механізми взаємодії інституцій душпастирської опіки з органами та установами виконання покарань // Сучасність і перспективи

- пенітенціарної душпастирської опіки : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. – К.: Ін-т крим.-викон. служби, 2016. – С.48-53.
70. Калениченко, Т. А. Релігійна складова суспільно-політичного конфлікту кінця 2013-2017 рр. в Україні / Тетяна Андріївна Калениченко // Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук. – К.: Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, 2018. – 210 с.
71. Канигін, Ю. М. Початок і кінець часів: Новітній погляд на історію / Ю. М. Канигін // К.: А.С.К., 2005. – 448 с.
72. Капеланство в Україні. Як держава й церква забезпечують право на свободу совісті наших військовослужбовців [Електронний ресурс]. – 12 грудня 2017. – Режим доступу до ресурсу: <https://goo.gl/pvDWQa>.
73. Кисельов, С., Бурковський, П. Порівняльний аналіз рівня анонімної довіри громадян України та громадян ЄС до соціальних інститутів і органів влади [Електронний ресурс]. – 2007. – Режим доступу до ресурсу: <http://old.niss.gov.ua/Monitor/may/004.htm>.
74. Кисельов, О. Тенденції розвитку екуменічних відносин в Україні // Релігія і церква в сучасних українських реаліях. Збірник матеріалів науково-практичної конференції / Науковий журнал «Українське релігієзнавство». – № 44/2007. – К.: «Світ Знань», 2007. – С.138-145.
75. Кияк, С. Релігійно-церковний чинник в становленні громадянського суспільства: український католицький аспект / Святослав Романович Кияк // Державно-церковна політика в Україні як фактор формування громадянського суспільства. За ред. А. Колодного та О. Сагана. – К.: Світ Знань, 2008. – С.130-134.
76. Климов, В. Особливості української моделі державно-церковних відносин / Валерій Климов // Релігійна свобода: гуманізм і демократизм законодавчих ініціатив в сфері свободи совісті (міжнародний і український контекст) / За ред. А. Колодного і О. Сагана. – К., 2000. – 111 с.

77. Коваль І. В. Функціональний аналіз ролі церкви та релігії в системі інститутів громадянського суспільства / І. В. Коваль. // Прикарпатський юридичний вісник. – 2013. – №1(3). – С. 54–65.
78. Конвенция о борьбе с дискриминацией в области образования. Принята 14 декабря 1960 года Генеральной конференцией ООН по вопросам образования, науки и культуры на её одиннадцатой сессии [Електронний ресурс]. – 1960. – Режим доступу до ресурсу:
http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/educat.shtml.
79. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. Міжнародний документ Ради Європи від 04.11.1950 року, ратифікований Законом України № 475/97-ВР від 17.07.1997 року [Електронний ресурс]. – 1950. – Режим доступу до ресурсу:
http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_004.
80. Конституция Грузии. Конституционный Закон Республики Грузия от 24.08.1995 г. [Електронний ресурс]. – 1995. – Режим доступу до ресурсу:
<https://matsne.gov.ge/ru/document/view/30346?publication=36>.
81. Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки, затверджена постановою Надзвичайного XIV Українського З'їзду Рад від 30.01.1937 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<http://gska2.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1937.html>.
82. Конституція (Основний Закон) УРСР, прийнята позачерговою сьомою сесією Верховної Ради Української РСР дев'ятого скликання 20.04.1978 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/888-09/ed19780420>.
83. Конституція України. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – №30.
84. Конституція України. Науково-практичний коментар / редкол.: В. Я. Тацій (голова редкол.), О. В. Петришин (відп. секретар), Ю. Г. Барабаш та ін.; Нац. акад. прав. наук України. – 2-ге вид., переробл. і допов. – Х.: Право, 2011. – 1128 с.

85. Концепція державно-конфесійних відносин в Україні // Центр Разумкова. – Журнал «Національна безпека і оборона». – № 1, – К., 2013. – С. 50-57.
86. Костицький, В. Конституція України (проект нової редакції) / Василь Васильович Костицький. // Науково-практичний журнал «Соціологія права». – 2015. – № 1-2 (12-13). – С. 136-187.
87. Костицький, В. Релігія і церква в Україні: політико-правові проблеми / Василь Васильович Костицький // Релігія і закон: проблеми правового врегулювання державно-церковних відносин. Збірник матеріалів / редакційна колегія: В. Д. Бондаренко – головний редактор та ін. – К.: «ВіП», 2002. – С.26-28.
88. Котляревська, Г.М. Моделі нормативного регулювання взаємин між державою та церквою / Г. М. Котляревська // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 10/2003. – №10. – С.78-85.
89. Коханчук Р. М. Душпастирська опіка військових. Видання 2-е розширене та доповнене / Руслан Миколайович Коханчук. – Київ, 2004. – 220 с.
90. Кочан, Н. І. Системи світської та релігійної освіти в Україні: питання взаємодії та розмежування сфери компетенції // Пріоритети державної політики в галузі свободи совісті: шляхи реалізації. Збірка наук. матеріалів. – К.: «Світ Знань», 2007. – С.110-116.
91. Кримінально-виконавчий кодекс України від 11 липня 2003 р. № 1129-IV // «Голос України» від 29 серпня 2003 р. – № 161.
92. Крішнасвами, А. Дослідження фактів дискримінації у сфері релігійних прав і звичаїв (Фрагмент звіту Спеціального доповідача Підкомісії ООН у справах запобігання дискримінації й захисту меншин) / Аркот Крішнасвами // Релігійна свобода і права людини: Правничі аспекти. У 2 т. – Т. 2. – Львів: Свічадо, 2001. – С.208-287.
93. Лернер, Н. Природа и минимальные стандарты свободы религии и убеждений / Натан Лернер // Свобода религии и убеждений: основные принципы. Под ред.: Т.Линдхольма, К.Дурэма, Б.Тахзиб-Ли. / Натан

- Лернер. – Москва: НИЧУ «Институт религии и права», 2010. – С. 135-164.
94. Лысенко, С. П. Опыт и перспективы христианской душпастирской опеки в православной традиции в Вооруженных Силах Украины // Соціальні аспекти капеланства: світ і Україна. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 14-15 травня 2013 року). – Всеукраїнське міжконфесійне релігійне християнсько-військове братство. – К., 2013. – С.118-123.
95. Мартинес-Торрон, Х. Защита религиозной свободы в системе Совета Европы / Х. Мартинес-Торрон, Р. Вальс // Свобода религии и убеждений: основные принципы. Под ред.: Т.Линдхольма, К.Дурэма, Б.Тахзиб-Ли. / Х. Мартинес-Торрон, Р. Вальс. – Москва: НИЧУ «Институт религии и права», 2010. – С. 205–244.
96. Мелехова, О. С. Європейські моделі державно-церковних відносин та їх адаптації в Україні. / Оксана Сергіївна Мелехова // Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук. – К.: Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, 2019. – 210 с.
97. Мельник, Р. С. Право на свободу мирних зібрань. Теорія і практика. – К.: Видавництво «ВАІТЕ», 2015. – 168 с.
98. Меморандум «Про співпрацю у справах душпастирської опіки військовослужбовців Збройних Сил України» від 10.11.2008 року між Міністерством оборони України та уповноваженими представниками Церков і релігійних організацій України. [Електронний ресурс]. – 2008. – Режим доступу до ресурсу: <https://bit.ly/2lXHrkB>.
99. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, прийнятий Резолюцією 2200 А (XXI) Генеральної Асамблеї ООН від 16.12.1966 року та ратифікований Указом Президії Верховної Ради Української РСР № 2148-VIII від 19.10.1973 року [Електронний ресурс]. – 1966. – Режим доступу до ресурсу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_043.

100. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права, прийнятий Резолюцією 2200 А (XXI) Генеральної Асамблеї ООН від 16.12.1966 року та ратифікований Указом Президії Верховної Ради Української РСР № 2148-VIII від 19.10.1973 року [Електронний ресурс]. – 1966. – Режим доступу до ресурсу:
http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_042.
101. Міма І. В. Моделі державно-церковних відносин: порівняльний аспект / І. В. Міма // Держава і право : [зб. наук. праць / Ред. кол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.]. – 2005. – Вип. 29. – С. 63–70.
102. Мінімальні стандартні правила поводження з в'язнями. Затверджені Конгресом ООН з профілактики злочинності і поводження з в'язнями від 30 серпня 1955 року у Женеві. [Електронний ресурс]. – 1955. – Режим доступу до ресурсу:
http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_212/print1452640060607882.
103. Моравчикова, М. Государство и церковь в Словакии / Микаела Моравчикова // Государства и религии в Европейском Союзе (опыт государственно-конфессиональных отношений). Сост.: Г. Робберс. Под ред.: М. А. Воскресенского, А. А. Красикова (отв. ред.), Р. Н. Лункина, Р. А. Подоприторы, Л. С. Симкина и И. А. Шалобиной. – Москва: Институт Европы РАН, 2009. – С.507-542.
104. Наказ Державного комітету України з питань технічного регулювання та споживчої політики «Про затвердження національних стандартів України, державних класифікаторів України, національних змін до міждержавних стандартів, внесення зміни до наказу Держспоживстандарту України від 31 березня 2004 р. № 59 та скасування нормативних документів» від 28.05.2004 року № 97 [Електронний ресурс]. – 2004. – Режим доступу до ресурсу:
<https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0097609-04>.
105. Наказ Міністерства економічного розвитку і торгівлі України «Про затвердження зміни до національного класифікатора України ДК

- 003:2010» від 18.11.2014 року № 1361 [Електронний ресурс]. – 2014. – Режим доступу до ресурсу: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1361731-14>.
106. Наказ Міністерства юстиції України «Про затвердження Положення про Душпастирську раду з питань релігійної опіки у пенітенціарній системі України» від 05.07.2017 року № 2170/5 [Електронний ресурс]. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: <https://goo.gl/MWSvzh>.
107. Наказ Міністерства юстиції України «Про затвердження Правил внутрішнього розпорядку слідчих ізоляторів Державної кримінально-виконавчої служби України» від 14.06.2019 року № 1769/5 // «Офіційний вісник України» від 02.08.2019. – 2019. – № 58. – С.153.
108. Наказ Міністерства юстиції України «Про затвердження Правил внутрішнього розпорядку установ виконання покарань» 28 серпня 2018 року № 2823/5 // «Офіційний вісник України» від 14.09.2018. – 2018. – №70. – С.285.
109. Обязательства ОБСЕ в области человеческого измерения. Сборник документов в тематическом порядке. – Варшава: Бюро ОБСЕ по демократическим институтам и правам человека, 2006. – 293 с.
110. Онищук, С. В., Петровський, П. М. Соціокультурне значення церкви для сучасних демократичних трансформацій в Україні // «Теорія та практика державного управління». – 2016. – № 1(52)/2016. – С.1-7.
111. Опитування українців, проведене Фондом «Демократичні ініціативи» і Центром соціальних і політичних досліджень “СОЦИС” з 1 до 7 березня 2004 року [Електронний ресурс]. – 2004. – Режим доступу до ресурсу: <https://bit.ly/31rQJEN>.
112. Палінчак, М. П. Держава і церква у постсоціалістичних суспільствах (на прикладі країн Центральної Європи та України): Монографія. – Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2014. – 408 с.

113. Палінчак, М., Харута, В., Яцина, П. Моделі державно-церковних відносин (політико-правовий аспект) // «Порівняльно-аналітичне право». – 2017. – № 3. – С. 42-44.
114. Пантелей, К. Міжнародний досвід партнерства релігійних організацій з установами виконання покарань і пробації у суспільній інтеграції засуджених // Партнерство релігійних організацій у супроводі суб'єктів пробації та реінтеграції в'язнів. Інформаційні матеріали, підготовлені науковцями Інституту кримінально-виконавчої служби і Пенітенціарної асоціації України. Упор. Н. В. Пуряєва. – К.: ФОП Кандиба Т. П., 2019. – С. 8-21.
115. Паращевін, М. Релігія та релігійність в Україні // За ред. С. Макеєва. Попереднє слово О. Іащенко. – К.: Інститут політики, Інститут соціології НАН України, 2009. – 68 с.
116. Підсумковий документ Віденської зустрічі представників держав-учасниць Ради з безпеки та співробітництва в Європі від 15.01.1989 р. [Електронний ресурс]. – 2015. – Режим доступу до ресурсу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_081.
117. Попок А. А., Решетніков Ю. Є. Механізми забезпечення державно-конфесійного діалогу в Україні // Теорія та практика державного управління. – 2012. – Вип. 2 (37). – С.296-304.
118. Постанова Верховної Ради України «Про Програму діяльності Кабінету Міністрів України» від 15.10.1996 року № 412/96-ВР // «Голос України» від 17.10.1996. – 1996.
119. Постанова Верховної Ради Української РСР «Про проголошення незалежності України» // Відомості Верховної Ради України від 17.09.1991 р. – 1991. – № 38. – Стаття 502.
120. Постанова Кабінету Міністрів України «Про внесення змін до Порядку залучення, використання та моніторингу міжнародної технічної допомоги» від 13.09.2017 року № 687 // «Урядовий кур'єр» від 22.09.2017. – 2017. – № 178.

121. Постанова Кабінету Міністрів України «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» від 03.11.2010 року № 996 // «Урядовий кур'єр» від 11.11.2010. – 2010. – № 211.
122. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження переліку галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти» від 29.04.2015 року № 266 [Електронний ресурс]. – 2015. – Режим доступу до ресурсу: https://npu.edu.ua/images/file/Viddil_licen/2016/post_266.pdf.
123. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про Міністерство оборони України» від 26.11.2014 р. № 671 [Електронний ресурс]. – 2014. – Режим доступу до ресурсу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/671-2014-%D0%BF>.
124. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження формули розподілу освітньої субвенції між місцевими бюджетами» від 27.12.2017 року № 1088 // «Урядовий кур'єр» від 10.01.2018. – № 5.
125. Пояснюючий меморандум до Рекомендації NR(96)10 Комітету міністрів Ради Європи державам-учасницям стосовно гарантій незалежності суспільного мовлення [Електронний ресурс]. – 1996. – Режим доступу до ресурсу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_094.
126. Правові основи свободи совісті і релігії та релігійних організацій: Міжнародні та українські правові документи (витяги) // Упорядник, автор передмови і приміток Бабій М. Ю. – К.: 2020. – 119 с.
127. Правозахисники бачать агресивний наступ релігійних конфесій на Раду [Електронний ресурс]. – 18 липня 2017. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.pravda.com.ua/news/2017/07/18/7149884/>.
128. Прецедентные дела Комитета по правам человека / Составители: Р. Хански, М. Шейнин. Институт прав человека при Университете Або Академии. – Рига: "Латвияс Вестнесис", 2004. – 484 с.

129. Проект Закону про військове капеланство № 10244-1 від 23.04.2019 р. [Електронний ресурс]. – 2019. – Режим доступу до ресурсу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=65847.
130. Проект Закону про військове капеланство у Збройних Силах України, реєстр. № 4148 від 23.09.2020 р. [Електронний ресурс]. – 2020. – Режим доступу до ресурсу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=70044.
131. Проект Закону про внесення змін до деяких законів України (щодо заснування релігійними організаціями навчальних закладів), реєстр. № 2729 від 09.07.2008 р. [Електронний ресурс]. – 2008. – Режим доступу до ресурсу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=32951.
132. Проект Закону про внесення змін до Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» (щодо запровадження душпастирської опіки в сфері охорони здоров'я) № 4987 від 14.07.2016 р. [Електронний ресурс]. – 2016. – Режим доступу до ресурсу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=59751.
133. Проект Закону «Про внесення змін до Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців», реєстр. № 4389-1 від 13.01.2006 р. [Електронний ресурс]. – 2015. – Режим доступу до ресурсу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=18280.
134. Проект Закону про медіа від 27.12.2019 р. № 2693 [Електронний ресурс]. – 2019. – Режим доступу до ресурсу: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=67812.
135. Проект Закону «Про свободу віросповідання та релігійні організації», реєстр. № 1178-1 від 04.08.1999 р. [Електронний ресурс]. – 1999. – Режим доступу до ресурсу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=6665.
136. Пропозиції Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій щодо змін до Конституції України [Електронний ресурс]. – 2015. – Режим

- доступу до ресурсу: <https://vrciro.org.ua/ua/statements/uccro-proposals-for-constitution-of-ukraine>.
137. Рада Церков закликає доопрацювати проєкт Закону про медіа [Електронний ресурс]. – 12 лютого 2020. – Режим доступу до ресурсу: <https://irs.in.ua/ua/2020-02-uccro-draft-law-on-media>.
138. Радченко, А. Ю. Правовий статус релігійних об'єднань як інституту громадянського суспільства / Аліна Юріївна Радченко // Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук. – Харків: Науково-дослідний інститут державного будівництва та місцевого самоврядування, 2015. – 207 с.
139. Радченко, А. Ю. Правовий статус релігійних об'єднань: проблеми законодавчого врегулювання. // «Право і суспільство». – 2015. – № 5-2. – Частина 2. – С.13-18.
140. Результати Круглого столу "Право на свободу совісті військовослужбовців України", проведеного за підтримки Асоціації українських правників 12.12.2017 року [Електронний ресурс]. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-presshall/2361953-kapelanstvo-v-ukraini-ak-derzava-j-cerkva-zabezpecuut-pravo-na-svobodu-sovisti-nasih-vijskovosluzbovciv.html>.
141. Рекомендації щодо правосуб'єктності релігійних громад та громад, які дотримуються певних переконань // Бюро з демократичних інститутів і прав людини ОБСЄ. – Варшава: БДПІЛ ОБСЄ, 2015. – 50 с.
142. Рекомендація 1202 (1993) Парламентської Асамблеї Ради Європи «Про релігійну терпимість у демократичному суспільстві» [Електронний ресурс]. – 1993. – Режим доступу до ресурсу: <https://goo.gl/K7U3zV>.
143. Рекомендація 1556 (2002) Парламентської Асамблеї Ради Європи «Релігія і зміни в Центральній і Східній Європі» [Електронний ресурс]. – 2002. – Режим доступу до ресурсу: <https://irs.in.ua/ua/pase-recommendation-1556-2002>.

144. Рекомендація 1962 (2011) Парламентської Асамблеї Ради Європи «Релігійний аспект міжкультурного діалогу» [Електронний ресурс]. – 2011. – Режим доступу до ресурсу: <https://goo.gl/QcJNVf>.
145. Релігія і нація в суспільному житті України і світу / Відділення релігієзнавства Інституту філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України. Ред. колегія: А. М. Колодний, Л. О. Филипович, П. Л. Яроцький. – К.: «Наукова думка», 2006. – 286 с.
146. Речицький, В. В. Проект Конституції України – 2012 // Харківська правозахисна група. – Харків: Права людини, 2012. – 168 с.
147. Решение Совета министров ОБСЕ № 3/13 «Свобода мысли, совести, религии и убеждений». Принято 6 декабря 2013 года в Киеве на Двдцатой встрече Совета министров ОБСЕ [Електронний ресурс]. – 2013. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.osce.org/ru/node/158411?download=true>.
148. Решетніков, Ю. Є. Актуальні питання впровадження інституту тюремного капеланства в Україні // «Ефективність державного управління». Збірник наукових праць. – 2013. – Вип. 37. – С.21-25.
149. Решетніков, Ю. Є. Вітчизняний та зарубіжний досвід забезпечення релігійних потреб військовослужбовців // Державне управління та місцеве самоврядування. – 2013. – Вип. 1(16). – С.211-219.
150. Решетніков, Ю. Є. Законодавче забезпечення свободи совісті та діяльності релігійних організацій: стан і проблеми / Юрій Євгенович Решетніков // Вісник Державного комітету України у справах національностей та релігій. Голов. ред. О. Н. Саган. – К., 2008. – № 3. – С.110-116.
151. Решетніков, Ю. Є. Питання подальшого удосконалення законодавства в контексті розвитку соціальної діяльності релігійних організацій в Україні // Пріоритети державної політики в галузі свободи совісті: шляхи реалізації. Збірка наук. матеріалів. – К.: «Світ Знань», 2007. – С.149-156.

152. Рибачук, М. Громадянське суспільство і церква [Електронний ресурс] // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – Вип. 5. – Режим доступу: <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/pidruchnuku/21/4.pdf>.
153. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини п'ятої статті 21 Закону України "Про свободу совісті та релігійні організації" (справа про завчасне сповіщення про проведення публічних богослужінь, релігійних обрядів, церемоній та процесій) від 08.09.2016 року № 6-рп/2016 // «Вісник Конституційного Суду України». – 2016. – № 6 – С. 140.
154. Робберс, Герхард. Государство и церковь в Европейском Союзе // Государства и религии в Европейском Союзе (опыт государственно-конфессиональных отношений). Сост.: Г. Робберс. Под ред.: М. А. Воскресенского, А. А. Красикова (отв. ред.), Р. Н. Лункина, Р. А. Подопригоры, Л. С. Симкина и И. А. Шалобиной. – Москва: Институт Европы РАН, 2009. – С.701-717.
155. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про службу військового духовенства (капеланську службу) у Збройних Силах, Національній гвардії, Державній спеціальній службі транспорту та Державній прикордонній службі» від 02.07.2014 р. № 677-р [Електронний ресурс]. – 2014. – Режим доступу до ресурсу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/677-2014-p>.
156. Руководящие принципы по свободе мирных собраний // Бюро ОБСЕ по демократическим институтам и правам человека ОБСЕ. – Варшава: БДИПЧ ОБСЕ, 2007. – 116 с.
157. Руководящие принципы по свободе мирных собраний. Издание 2-е. Подготовлены Советом экспертов БДИПЧ ОБСЕ по вопросам мирных собраний и Европейской комиссией за демократию через право

- (Венецианской комиссией) Совета Европы. – Варшава: БДИПЧ ОБСЕ, 2010. – 193 с.
158. Руководящие принципы по совбоде объединений / Бюро ОБСЕ по демократическим институтам и правам человека. – Варшава: БДИПЧ ОБСЕ, 2015. – 163 с.
159. Рынковский, М. Государство и церковь в Польше / Михаил Рынковский // Государства и религии в Европейском Союзе (опыт государственно-конфессиональных отношений). Сост.: Г. Робберс. Под ред.: М. А. Воскресенского, А. А. Красикова (отв. ред.), Р. Н. Лункина, Р. А. Подопригоры, Л. С. Симкина и И. А. Шалобиной. – Москва: Институт Европы РАН, 2009. – С.447-470.
160. Саган, О. Н. Державно-конфесійні відносини у їх практичному вияві в Україні // Українській Асоціації релігієзнавців двадцять років. Збірник праць та інформативок / За редакцією проф. А. Колодного // Українське релігієзнавство. – № 65. – К., 2013. – С. 68.
161. Саган, О. Н. Забезпечення права на свободу совісті як базовий чинник розвитку громадянського суспільства в Україні / Науковий щорічник «Релігійна свобода». Свобода релігії і міжрелігійний діалог: глобальні виміри й локальні вияви. – К., 2011. – № 16. – С.247-254.
162. Саган, О. Нові напрями та пріоритетні завдання сучасної державної політики у галузі свободи совісті / Олександр Назарович Саган // Державно-церковна політика в Україні як фактор формування громадянського суспільства. За ред. А. Колодного та О. Сагана. – К.: Світ Знань, 2008. – С.7-12.
163. Саган, О. Особливості розвитку державно-конфесійних відносин в сучасній Україні / Олександр Назарович Саган // Вісник Державного комітету України у справах національностей та релігій. Голов. ред. О. Н. Саган. – К., 2008. - № 3. – С.62-71.
164. Саган, О. Проблемні питання розвитку державно-церковних відносин у незалежній Україні // 25-річчя Української незалежності як історія

- релігійних свобод і світоглядного плюралізму: державні інституції та релігійні організації у пошуку моделей партнерства / Збірник наукових матеріалів. – К.: Дух і Літера, 2017. – С.44-55.
165. Свобода релігії. Рішення Верховного Суду США: Пер. з англ. // Під ред. М. Гаррісон та С.Гілберга. – К.: «Оптима», 2005. – С. 256.
166. Сергієнко, Г. Л. Роль конституційно-правового регулювання відносин держави і релігійних організацій у гарантуванні свободи віросповідання в Україні / Ганна Леонідівна Сергієнко // Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук. – Харків: Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, 2004. – 211 с.
167. Сиразукские принципы о положениях, касающихся ограничения и умаления прав в Международном пакте о гражданских и политических правах. UN Doc. E/CN.4/1985/4, Приложение [Електронний ресурс] // Экономический и социальный совет ООН. – 1985. – Режим доступа до ресурсу: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G84/182/75/PDF/G8418275.pdf>.
168. Сорокун В. М. Міжнародно-правовий захист права на свободу совісті та віросповідання. Монографія. / Віталій Миколайович Сорокун. – Харків: Видавництво "Константа", 2010. – 251 с.
169. Спільна угода про взаємодію Української Православної Церкви та Міністерства України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи від 14.02.2007 р. // Офіційний сайт «Українська Православна Церква» [Електронний ресурс]. – 2010. – Режим доступу до ресурсу: <https://bit.ly/31gjnsr>.
170. Справа «Свято-Михайлівська Парафія проти України». Рішення Європейського Суду з прав людини від 14.06.2007 року (Заява № 77703/01) [Електронний ресурс]. – 2007. – Режим доступу до ресурсу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/974_254/print1475593415435567.

171. Справа «Полторацький проти України». Рішення Європейського Суду з прав людини, 29 квітня 2003 р. (Заява № 38812/97) [Електронний ресурс]. – 2003. – Режим доступу до ресурсу:
http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/974_838/print1452640060607882.
172. Сравнительное конституционное право. Уч. Пособие / От. ред. В. Е. Чиркин. – Москва: Международные отношения, 2002. – 438 с.
173. Танасійчук, А. Релігійна свобода в Україні. Юридично-історичне дослідження законодавства 1919-2000 років. – Івано-Франківськ, 2008: «Нова зоря». – 232 с.
174. Титаренко, В., Филипович, Л. Проблемні аспекти міжконфесійних та державно-конфесійних відносин у сучасній суспільно-політичній ситуації в Україні / Віта Титаренко, Людмила Филипович // Науковий релігієзнавчий журнал «Релігійна свобода». – 2020. – Вип. 24. – С. 55-64.
175. Угода про співробітництво між Українською Православною Церквою та Міністерством внутрішніх справ України від 14.05.2010 р. // Офіційний сайт «Українська Православна Церква» [Електронний ресурс]. – 2010. – Режим доступу до ресурсу: <https://bit.ly/2VT98cs>.
176. У МОЗ розробляється положення про медичне капеланство в лікарнях [Електронний ресурс]. – 2018. – Режим доступу до ресурсу:
<https://goo.gl/MuEbNa>.
177. У парламенті завершується робота над Законом «Про військове капеланство» [Електронний ресурс]. – 2016. – Режим доступу до ресурсу:
https://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1754:1&catid=34:ua&Itemid=61.
178. Убогов С. Г. Законодавчі аспекти запровадження душпастирської опіки в сфері охорони здоров'я України / С. Г. Убогов, А. Я. Нагірняк, С. В. Дмитрієв, О. П. Брацюнь // Міжнародний медико-філософський журнал «Інтегративна антропологія». – 2016. – № 2. – С. 33–37.

179. Указ Президента України «Про надання пільг релігійним організаціям» від 22.06.1994 року № 322/94 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322/94>.
180. Указ Президента України «Про невідкладні заходи щодо остаточного подолання негативних наслідків тоталітарної політики колишнього Союзу РСР стосовно релігії та відновлення порушених прав церков і релігійних організацій» від 21.03.2002 року № 279/2002 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/279/2002>.
181. Указ Президента України «Про План заходів із виконання обов'язків та зобов'язань України, що випливають з її членства в Раді Європи» від 20.01.2006 року № 39 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/39/2006>.
182. Українська Греко-Католицька Церква та Міністерство охорони здоров'я підписали угоду про співпрацю [Електронний ресурс]. – 2009. – Режим доступу до ресурсу: <https://bit.ly/2pJC0YI>.
183. Успіх медреформи залежить від її втілення на місцях: підсумки селекторної наради з регіонами [Електронний ресурс]. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: <http://moz.gov.ua/article/news/uspih-medreformi-zalezhit-vid-ii-vtilennja-na-miscjah-pidsumki-selektornoj-naradi-z-regionami>.
184. Уткін, О. І. Свобода совісті та проблеми запровадження військових священників у Збройних Силах України // Вісник Державного комітету України у справах національностей та релігій. Голов. ред. О. Н. Саган. – К., 2008. – № 3. – С. 127-139.
185. Ухвала Конституційного Суду України про відмову у відкритті конституційного провадження у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України про офіційне тлумачення поняття "церква", що міститься у частині третій статті 35 Конституції України від 05.06.2002 року у справі № 2-36/2002 [Електронний ресурс]. – 2002. –

- Режим доступу до ресурсу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v032u710-02>.
186. Феррари, С. Государство и церковь в Италии / Сильвио Феррари // Государства и религии в Европейском Союзе (опыт государственно-конфессиональных отношений). Сост.: Г. Робберс. Под ред.: М. А. Воскресенского, А. А. Красикова (отв. ред.), Р. Н. Лункина, Р. А. Подопригоры, Л. С. Симкина и И. А. Шалобиной. – Москва: Институт Европы РАН, 2009. – С.259-284.
 187. Феррари, С. Церковь и государство в Западной Европе: итальянская модель / Сильвио Феррари // Модели церковно-государственных отношений стран Западной Европы и США: Сб. научных трудов. Под общей редакцией А. Колодного, отв. редактор В. Еленский. – К.: Отделение религиоведения Института философии НАН Украины, 1996. – С.66-79.
 188. Филипович, Л. О. Державно-конфесійні і міжконфесійні відносини: від демократизації до тоталітаризації суспільства [Електронний ресурс]. – 2011. – Режим доступу до ресурсу: https://risu.org.ua/ua/index/monitoring/society_digest/39944/.
 189. Филипович, Л. Нові релігійні течії України в структурі державно-церковних відносин: стан і перспективи / Людмила Олександрівна Филипович // Вісник Державного комітету України у справах національностей та релігій. Голов. ред. О. Н. Саган. – К., 2008. – № 3. – С.85-104.
 190. Хаварівський, У. Б. Інституціалізація державно-церковних відносин в Україні: історико-управлінський аспект. Монографія. Видання друге. – Тернопіль: Джура, 2014. – 264 с.
 191. Християнські Церкви закликають Президента ветоувати зміни до Закону про свободу совісті [Електронний ресурс]. – 2012. – Режим доступу до ресурсу: <https://bit.ly/3c9tLIP>.

192. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 року № 435-IV // «Голос України». – 12.03.2003. – № 45.
193. Шуба, О., Базар-Налисник, О., Онопченко, В. Армія і Церква в Україні: проблеми та перспективи гармонізації відносин // Релігія і церква в сучасних українських реаліях. Збірник матеріалів науково-практичної конференції / Науковий журнал «Українське релігієзнавство». – № 44/2007. – К.: «Світ Знань», 2007. – С.50-58.
194. Энциклики Его Святейшества Папы Римского 1891, 1981, 1991 гг. О труде, человеческой трудовой деятельности, нравственности и морали. Институт праксеологии. – К., 1993. – С. 257.
195. Яворський, В. Свобода совісті, релігії та віросповідання в Україні (ситуація станом на 2004 рік) / Володимир Яворський // Свобода релігії та віросповідання в Україні в контексті дотримання міжнародних стандартів з прав людини та основних свобод. За ред. Володимира Яворського. – Харків: Фоліо, 2005. – С.4-35.
196. Case of Angelini v. Sweden. Decision of the European Commission of Human Rights, 3 December 1986 (Application no. 10491/83) // Yearbook of the European Convention on Human Rights / Council of Europe. – Dordrecht: Martinus Nijhoff Publishers, 1986. – P. 113-120.
197. Case of Darby v. Sweden. Decision of the European Commission of Human Rights, 11 April 1988 (Application no. 11581/85) [Електронний ресурс]. – 1988. – Режим доступу до ресурсу: <http://echr.ketse.com/doc/11581.85-en-19880411/view/>.
198. Case of Jehovah's Witnesses of Moscow v. Russia. Judgement of the European Court of Human Rights, 10 June 2010 (Application no. 302/02) [Електронний ресурс]. – 2010. – Режим доступу до ресурсу: <http://echr.ketse.com/doc/302.02-en-20100610/view/>.
199. Case of Hasan and Chaush v. Bulgaria. Judgement of the European Court of Human Rights, 26 October 2000 (Application no. 30985/96) [Електронний

- ресурс]. – 2000. – Режим доступа до ресурсу:
<http://echr.ketse.com/doc/30985.96-en-20001026/view/>.
200. Case of Iglesia Bdulisla “El Salvador” and José Aquilino Ortega Moratilla v. Spain. Decision of the European Commission of Human Rights, 11 January 1992 (Application no. 17522/90) [Электронный ресурс]. – 1992. – Режим доступа до ресурсу: <http://echr.ketse.com/doc/17522.90-en-19920111/view/>.
201. Case of Kimlya and Others v. Russia. Judgement of the European Court of Human Rights, 1 October 2009 (Applications nos. 76836/01 and 32782/03) [Электронный ресурс]. – 2009. – Режим доступа до ресурсу:
<http://echr.ketse.com/doc/76836.01-32782.03-en-20091001/view/>.
202. Case of Kokkinakis v. Greece. Judgement of the European Court of Human Rights, 25 May 1993 (Application no. 14307/88) [Электронный ресурс]. – 1993. – Режим доступа до ресурсу: <http://echr.ketse.com/doc/14307.88-en-19930525/view/>.
203. Case of Metropolitan Church of Bessarabia and Others v. Moldova. Judgement of the European Court of Human Rights, 13 December 2001 (Application no. 45701/99) [Электронный ресурс]. – 2001. – Режим доступа до ресурсу:
<http://echr.ketse.com/doc/45701.99-en-20011213/view/>.
204. Case of Károly Nagy v. Hungary. Judgement of the European Court of Human Rights, 14 September 2017 (Application no. 56665/09) [Электронный ресурс]. – 2017. – Режим доступа до ресурсу:
<http://www.adfmedia.org/files/HungaryJudgmentGrandChamber.pdf>.
205. Case of Leyla Şahin v. Turkey. Judgement of the European Court of Human Rights (Grand Chamber), 10 November 2005 (Application no. 44774/98) [Электронный ресурс]. – 2005. – Режим доступа до ресурсу:
<http://echr.ketse.com/doc/44774.98-en-20051110/view/>.
206. Case of Savez crkava “Riječ života” and Others v. Croatia. Judgement of the European Court of Human Rights, 9 December 2010 (Application no. 7798/08) [Электронный ресурс]. – 2010. – Режим доступа до ресурсу:
<http://echr.ketse.com/doc/7798.08-en-20101209/view/>.

207. Case of Supreme Holy Council of the Muslim Community v. Bulgaria. Judgement of the European Court of Human Rights, 16 December 2004 (Application no. 39023/97) [Электронный ресурс]. – 2005. – Режим доступа до ресурсу: <http://echr.ketse.com/doc/39023.97-en-20041216/view/>
208. Durham, W.C. Jr, Scharffs, B.G. Law and Religion. National, International, and Comparative Perspectives // New York: Wolters Kluwer, 2019. – 704 p.
209. Martinez-Torron, Javier. Limitations on religious freedom in the case law of the European Court of Human Rights / Javier Martinez-Torron // Emory International Law Review. – June, 2005. – Vol. 19. – № 2. – P. 587-663.
210. Recommendation 1556 (2002) "Religion and change in central and eastern Europe" of the Parliamentary Assembly of the Council of Europe [Электронный ресурс]. – 2002. – Режим доступа до ресурсу: <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=16997&lang=en>.
211. Recommendation 1086 (1988) "Situation of the Church and freedom of religion in Eastern Europe" of the Parliamentary Assembly of the Council of Europe [Электронный ресурс]. – 1988. – Режим доступа до ресурсу: <https://goo.gl/bkSsCF>.
212. Report "Honouring of obligations and commitments by Ukraine" of PACE Committee on the Honouring of Obligations and Commitments by Member States of the Council of Europe, dated by 02.12.1998, Doc. 8272 [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: <https://bit.ly/2TJeI0c>.
213. Report to PACE Recommendation 1722 (2005) "Honouring of obligations and commitments by Ukraine", Doc. 10676 [Электронный ресурс]. – 2005. – Режим доступа до ресурсу: <https://bit.ly/3coSglA>.
214. Resolution 2076 (2015) "Freedom of religion and living together in a democratic society" of the Parliamentary Assembly of the Council of Europe [Электронный ресурс]. – 2015. – Режим доступа до ресурсу: <https://bit.ly/2Tcriox>.

215. Resolution 2036 (2015) "Tackling intolerance and discrimination in Europe with a special focus on Christians" of the Parliamentary Assembly of the Council of Europe [Електронний ресурс]. – 2015. – Режим доступу до ресурсу:
http://www.irf.in.ua/eng/index.php?option=com_content&view=article&id=426:1&catid=43:eu&Itemid=70.
216. Sewell, E. Understanding freedom of conscience: recent developments in the European Court of Human Rights / Elizabeth A. Sewell // Релігійна свобода: науковий щорічник. Відділення релігієзнавства Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України. Збірник наукових статей з теми «Свобода релігії і демократія – старі і нові виклики». За загальною редакцією А. М. Колодного. – К.: УАР, 2010. – № 15. – С.204-208.
217. Taylor, Paul M. Freedom of Religion: UN and European Human Rights Law and Practice / Paul M. Taylor. – Cambridge, United Kingdom: Cambridge University Press, 2005. – 405 pages.
218. Ústava Slovenskej republiky. Ústavný zákon č. 460/1992 Zb. [Електронний ресурс]. – 2019. – Режим доступу до ресурсу:
<https://www.zakonypreludi.sk/zz/1992-460>.

ДОДАТКИ**Додаток А****СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ**

Статті у наукових фахових виданнях України та періодичних наукових виданнях, внесених до міжнародних наукометричних баз:

1. Васін, М. С. Термінологічні аспекти конституційно-правового регулювання державно-церковних відносин в Україні // Часопис Київського університету права. – К.: Київський університет права НАН України, 2020. – № 2020/1. – С.83-86.
2. Васін, М. С. Церква та держава у сфері освіти: від тотального відокремлення до взаємодії // Науково-практичний журнал «Соціологія права». – 2019. – № 4 (31). – С.5-9.
3. Васін, М. С. Сучасна державно-церковна взаємодія в Україні: переосмислення конституційних засад // Часопис Київського університету права. – К.: Київський університет права НАН України, 2019. – № 2019/3. – С.80-87.
4. Васін, М. С. Актуальність законодавчого впровадження медичного капеланства в Україні // Науково-практичний журнал «Соціологія права». – 2018. – № 3-4 (26-27). – С.18-24.
5. Васін, М. С. Правові аспекти взаємодії держави і релігійних організацій у сфері розвитку пенітенціарного капеланства // Часопис Київського університету права. – К.: Київський університет права НАН України, 2018. – № 2018/3. – С.58-62.
6. Васін, М. С. Правові аспекти участі релігійних організацій у громадському житті, формуванні та реалізації державної політики // Науково-практичний журнал «Соціологія права». – 2017. – № 3-4 (22-23). – С.24-29.
7. Васін, М. С. Перспективи законодавчого врегулювання взаємодії держави і релігійних організацій у сфері впровадження військового капеланства

// Часопис Київського університету права. – К.: Київський університет права НАН України, 2017. – № 2017/3. – С. 96-100.

8. Васін, М. С. Проблеми правового регулювання взаємовідносин держави і церкви в демократичному суспільстві // Науково-практичний журнал «Соціологія права». – 2014. – № 1-2 (7-8). – С. 128–132.

9. Васін, М. С. Забезпечення міжнародних стандартів релігійної свободи під час реєстрації статутів релігійних організацій // 25-річчя Української незалежності як історія релігійних свобод і світоглядного плюралізму: державні інституції та релігійні організації у пошуку моделей партнерства / Збірник наукових матеріалів. – К.: Дух і Літера, 2017. – С.107-124.

10. Васин, М. Обзор свободы вероисповедания в Украине, включая Крым // Релігійна свобода: свобода релігії і переконань за умов сучасних викликів. Науковий щорічник № 19. Частина II. За загальною редакцією проф. А.Колодного, Л.Филипович. – К.: УАР, 2016. – С. 107-116.

11. Васін, М. Огляд ініціатив у сфері розвитку релігійного законодавства України // Релігійна свобода: на перехресті епох, країн і культур. Науковий щорічник № 19. За загальною редакцією проф. А.Колодного. – К.: Інтерсервіс, 2015-2016. – С. 180-184.

12. Васін, М. С. Актуальність закону про концепцію державно-конфесійних відносин в Україні / М. С. Васін. // «Практична філософія». Науковий журнал Центру практичної філософії. – Чернігів: Видавець «Парапан», 2014. – № 3, 2014 (53). – С. 98-103.

13. Васін, М. Твоє право на свободу віросповідання. Посібник для віруючих, релігійних громад та посадових осіб органів влади / Максим Сергійович Васін. – К.: Медіа світ, 2020. – 40 с.

Статті у наукових періодичних виданнях інших держав:

14. Васін, М. Правові засади взаємодії держави і релігійних організацій у практиці Європейського суду з прав людини / М. С. Васін. // Area Nauki. – Люблін, Польща: Fundacja «ORKA», 2017. – № 2(2)/2017. – С.104-113.

15. Васин, М. Донбасс и Крым: новые вызовы для религиозной свободы / Максим Васин // Религия в контексте глобализации: правовые аспекты функционирования религиозных организаций. Редакционный комитет: К.Дюрам, Э. Кларк, Е. Нечипорова. – Краков, Польша: Издательство «НОМОС», 2017. – С.339-349.

16. Vasin, M. Characteristics of Development of Inter-Confessional Relations in Ukraine / Maksym Vasin // Occasional Papers on Religion in Eastern Europe. – Newberg, OR, U.S.A.: George Fox University, 2010. – Vol. 30. – Iss. 1. – Article 4. – P.28-36.

Матеріали наукових конференцій:

17. Васін, М. С. Перспективи подальшого розвитку законодавчого регулювання діяльності пенітенціарних капеланів // Приклади правового врегулювання душпастирського служіння у пенітенціарній системі в країнах Європи: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (3 грудня 2018 р., м. Київ) / Упор. Н. В. Пуряєва. – К.: ФОП Кандиба Т. П., 2018. – С.35-41.

18. Васін, М. С. Перспективи взаємодії держави і релігійних організацій у виробленні та реалізації сімейної політики // Сімейна політика в Україні: проблеми і перспективи розвитку: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (04 квітня 2018 р., м. Київ) / [Ред. кол. І. Г. Губеладзе та ін.] – К., 2018. – С. 19-23.

19. Васін, М. С. Розвиток законодавства у сфері пенітенціарного душпастирства в незалежній Україні // Сучасність і перспективи пенітенціарної душпастирської опіки: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. – К.: Ін-т крим.-викон. служби, 2016. – С. 72-78.

20. Васін, М. С. Свобода думки, совісті та релігії: права релігійних громад // Права людини в Україні – 2016. Доповідь правозахисних організацій. За ред.: А. П. Бущенко, О. А. Мартиненка / Українська Гельсінська спілка з прав людини. – К.: Видавництво «КВІЦ», 2017. – С. 130-141.

21. Vasin, M. Ukraine: Submission to the United Nations Human Rights Council by the Institute for Religious Freedom NGO for the 3rd cycle of the Universal Periodic Review, 28th session // Institute for Religious Freedom. [Електронний ресурс]. – UNHRC, 2017. – Режим доступу до ресурсу: <https://uprdoc.ohchr.org/uprweb/downloadfile.aspx?filename=4267&file=EnglishTranslation>.

22. Васін, М. Свобода думки, совісті та релігії // Права людини в Україні – 2015. Доповідь правозахисних організацій. За заг. ред.: А. П. Бущенко, О. А. Мартиненка / Українська Гельсінська спілка з прав людини. – К., КИТ, 2016. – С. 157-165.

23. Васін, М. Свобода думки, совісті та релігії. Свобода вираження поглядів // Права людини в Україні: перше півріччя 2015. Наукове видання. За ред.: А. Б. Благої, О. А. Мартиненка / Українська Гельсінська спілка з прав людини. – К., 2015. – С. 79-93.

24. Vasin, M. Freedom of thought, conscience and religion / Maksym Vasin // Human Rights in Ukraine – 2014. Human rights organisations report. Editors: O. Martynenko, Y. Zakharov / Ukrainian Helsinki Human Rights Union. – Kharkiv: LLC “Publishing Human Rights”, 2015. – P. 164-176.

25. Васін, М. Очікуючи від Церкви допомоги, слід створити належне законодавче поле її діяльності / М. С. Васін. // Україна-2014: суспільно-політичний конфлікт і церква. Матеріали чергового засідання постійно діючого Круглого столу «Релігія і влада в Україні: проблеми взаємовідносин» від 15.05.2014 р. / Центр Разумкова. – К.: Видавництво «Заповіт», 2014. – С. 53-54.

ВПРОВАДЖЕННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ ДИСЕРТАЦІЙНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»**

Вчена рада юридичного факультету
вул. Капітульна, 26, м. Ужгород, Закарпатська область
тел. (0312) 61-34-78; e-mail: f-jur@uzhnu.edu.ua

**ВИТЯГ З ПРОТОКОЛУ № 4
засідання Вченої ради юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
від 12 листопада 2020 р.**

Голова Вченої ради – декан юридичного факультету Лазур Я.В.

Секретар ради – доцент кафедри цивільного права та процесу Нечипорук Л.Д.

Присутні: 24 осіб.

Відсутні: 5 осіб.

СЛУХАЛИ: про рекомендацію до друку навчального посібника Васіна Максима Сергійовича «Твоє право на свободу віросповідання» (Васін М. С. Твоє право на свободу віросповідання. Посібник для віруючих, релігійних громад та посадових осіб органів влади / Максим Сергійович Васін. - К.: Медіа світ, 2020.).
Рецензенти:

Костицький Василь Васильович – доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) Національної академії правових наук України, Заслужений юрист України, президент Асоціації українських правників.

Білаш Олександр Володимирович – кандидат юридичних наук, доктор філософії (Ph.D.), доктор теології (ThDr.), доцент, заступник декана юридичного факультету Ужгородського національного університету, постійний гостьовий професор Карлового університету в Празі.

Засць Олександр Васильович – голова правління Інституту релігійної свободи.

ГОЛОСУВАЛИ:

“За” – 24.

“Проти” – 0.

“Утримався” – 0.

ВИРІШИЛИ:

Рекомендувати до друку навчальний посібник Васіна Максима Сергійовича «Васін М.С. Твоє право на свободу віросповідання. Посібник для віруючих, релігійних громад та посадових осіб органів влади / Максим Сергійович Васін. - К.: Медіа світ, 2020.).

Рецензенти:

Костицький Василь Васильович – доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) Національної академії правових наук України, Заслужений юрист України, президент Асоціації українських правників.

Білаш Олександр Володимирович – кандидат юридичних наук, доктор філософії (Ph.D.), доктор теології (ThDr.), доцент, заступник декана юридичного факультету Ужгородського національного університету, постійний гостьовий професор Карлового університету в Празі.

Заєць Олександр Васильович – голова правління Інституту релігійної свободи.

**Голова Вченої ради,
декан юридичного факультету**

Секретар Вченої ради

Я.В. Лазур

Л.Д. Нечипорук

«ЗАТВЕРДЖУЮ»

Проректор з наукової роботи
ПВНЗ Університету Короля Данила
к.ю.н., доц. Острогляд О.В.

«10» листопада 2020 р.

АКТ

**про впровадження результатів дисертації
Васіна Максима Сергійовича
на тему «Конституційно-правові засади взаємодії
держави і релігійних організацій в Україні»
на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук
за спеціальністю 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право
в освітній процес ПВНЗ Університету Короля Данила**

Комісія у складі: голови – завідувача кафедри права, доктора юридичних наук, доцента Онищука І.І.; членів комісії: доктора юридичних наук, доцента Луцького Р. П., доктора юридичних наук, доцента Зварича Р. В., розглянула й узагальнила наукові праці Васіна М. С. за темою дисертації «Конституційно-правові засади взаємодії держави і релігійних організацій в Україні».

Результати дисертації Васіна Максима Сергійовича на тему «Конституційно-правові засади взаємодії держави і релігійних організацій в Україні» впроваджено та нині використовуються викладачами кафедри права ПВНЗ Університету Короля Данила у процесі підготовки студентів за спеціальністю «Право».

Розроблений здобувачем навчальний посібник «Твоє право на свободу віросповідання» є першим комплексним навчальним виданням у сфері суспільних відносин, пов'язаних із реалізацією конституційного права на свободу совісті та віросповідання. З огляду на актуальну проблему підвищення правової культури в Україні посібник вирішує важливе завдання щодо правового просвітництва студентів різних спеціальностей, зокрема «Богослов'я», проте найбільш корисним є для навчання студентів-правників. Навчальне видання, підготовлене здобувачем на підставі результатів свого дисертаційного дослідження, стало особливо корисним для проведення тематичних лекцій на тему конституційно-правового регулювання державно-

церковних відносин в Україні.

Особливістю посібника є наявність авторського юридичного аналізу комплексу правових норм, які регулюють окремі сфери державно-церковних відносин, що дозволяє читачу ознайомитися з проблемами неоднозначного тлумачення положень статті 35 Конституції України, наявними юридичними колізіями, особливостями застосування деяких законодавчих актів на практиці та законодавчими ініціативами в сфері правового регулювання державно-церковної взаємодії. Наведені науково обґрунтовані коментарі автора до цитованих законодавчих актів і судових рішень надають посібнику прикладний характер і сприяють кращому засвоєнню студентами навчального матеріалу з цієї теми.

На основі проведеного аналізу комісія дійшла висновку, що результати дисертації М. С. Васіна містять науково обґрунтовані теоретичні положення і практичні рекомендації та запроваджені для використання в освітньому процесі ПВНЗ Університету Короля Данила, зокрема при викладанні навчальних дисциплін «Теорія держави і права», «Конституційне право України», «Філософія права», а також можуть бути рекомендовані до вивчення під час самостійної роботи здобувачів вищої освіти.

Голова комісії:

Члени комісії:

10 листопада 2020 р.

д.ю.н., доц. Онищук І.І.

д.ю.н., доц. Луцький Р. П.

д.ю.н., доц. Зварич Р. В.

**ІНСТИТУТ ЗАКОНОДАВЧИХ ПЕРЕДБАЧЕНЬ
І ПРАВОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ**

01001, Київ, вул. Паторжинського, 4, офіс 8
тел./факс. (044) 278-50-12

**INSTITUTE OF LEGISLATIVE PREVISION
AND LAW EVALUATION**

01001, Kyiv, Patorzhynskogo str. 4, office 8
tel./fax. (044) 278-50-12

від «29» 10, 2020 р.

ЗАТВЕРДЖУЮ:
Заступник директора

Новицька І. Ю. н., професор
«29.10.2020» 2020 р.

АКТ

**Про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Васіна Максима Сергійовича**

на тему «Конституційно-правові засади взаємодії
держави і релігійних організацій в Україні»

на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук
за спеціальністю 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право

Результати наукових розробок Васіна Максима Сергійовича з теми «Конституційно-правові засади взаємодії держави і релігійних організацій в Україні» впроваджено та нині використовуються Інститутом законодавчих передбачень і правової експертизи під час підготовки проєктів законодавчих актів, формування пропозицій для центральних органів виконавчої влади, проведення науково-правових експертиз і підготовки науково-правових висновків.

Разом з іншими науковцями Інституту дисертант Васін М. С. у 2016 – 2019 роках працював у складі міжвідомчої робочої групи за участі представників різних конфесій і експертів, яка розробляла проєкт Закону України «Про військове капеланство». Наукові розробки Васіна М. С. були впроваджені у ході роботи над цим законопроєктом та представлені під час наступних заходів:

- 1) засідання Комітету Верховної Ради з питань культури і духовності від 19.10.2016 р.;
- 2) комітетські слухання, проведені за ініціативи Комітету Верховної Ради України з питань національної безпеки і оборони 11.11.2016 р.;
- 3) круглий стіл на тему «Капеланство в Україні. Як держава й церква забезпечують право на свободу совісті наших військовослужбовців», який

відбувся в агентстві Укрінформ 12.12.2017 року.

Викладені у дисертаційному дослідженні пропозиції були впроваджені під час підготовки Науково-експертного висновку щодо проєкту Положення про службу військового духовенства (капеланства) у Збройних Силах України, підготовленого науковцями Інституту законодавчих передбачень і правової експертизи на запит Міністерства оборони України.

Акт про впровадження результатів дисертаційного дослідження обговорено та затверджено на засіданні комісії Інституту законодавчих передбачень і правової експертизи, створеної у складі трьох осіб.

Голова комісії:		І. О. Костицька, д. ю. н.
Члени комісії:		О. М. Лисенко, к. політ. н.
Члени комісії:		А. А. Суходольська, к. ю. н.

АСОЦІАЦІЯ
УКРАЇНСЬКИХ
ПРАВНИКІВ

ASSOCIATION
OF UKRAINIAN
LAWYERS

01001, м. Київ, вул. Паторжинського 4/8, тел./факс (+ 38044) 278-50-12

01.10.2020 № 5/3-161

ЗАТВЕРДЖУЮ

Віце-президент Асоціації

О. М. ЛИСЕНКО,

Завідувач кафедри приватного права

Східноєвропейського університету

економіки і менеджменту, к.політ.н.,

доцент

ДОВІДКА

Про впровадження результатів дисертаційного дослідження

Васіна Максима Сергійовича

на тему «Конституційно-правові засади взаємодії
держави і релігійних організацій в Україні»

на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук
за спеціальністю 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право

Асоціація українських правників засвідчує впровадження результатів наукового дослідження Васіна Максима Сергійовича на тему «Конституційно-правові засади взаємодії держави і релігійних організацій в Україні» шляхом використання їх у законотворчому процесі.

Наукові результати та висновки автора дослідження засновані на детальному аналізі змісту законодавства України та порівняльному аналізі в історичному контексті, спрямовані на дотримання Україною своїх міжнародних зобов'язань, враховують практичні аспекти правозастосовчої практики, а також попередні та існуючі нині законодавчі ініціативи в досліджуваній сфері. Основні положення дисертаційного дослідження викладені Васіним М.С. у виступах на науково-практичних конференціях і семінарах, що проводилися Асоціацією на базі різних навчальних закладів (Київ, Умань, Львів), та в опублікованих статтях, що визначені МОН України як фахові.

Практичні рекомендації Васіна М. С., наукове обґрунтування яких наведено в його дисертаційному дослідженні, протягом 2016 – 2019 років були впроваджені під час розробки таких законодавчих ініціатив:

- Проект Закону України «Про військове капеланство» № 10244-1 від 23.04.2019 р.;
- Проект Закону про внесення змін до статті 8 Закону України «Про Суспільне телебачення і радіомовлення України» № 8538 від 27.06.2018 р.;
- Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо соціального захисту військових капеланів під час проведення антитерористичної операції № 6643 від 23.06.2017 р.;
- Проект Закону про внесення змін до Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» (щодо запровадження душпастирської опіки в сфері охорони здоров'я) № 4987 від 14.07.2016 р.;
- Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про альтернативну (невійськову) службу» (щодо строків подання заяви) № 4485 від 21.04.2016 р.;
- Проект Закону про внесення змін до деяких законів України (щодо заснування релігійними організаціями навчальних закладів) № 1447 від 11.12.2014 р.;
- Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо регулювання діяльності капеланів в органах та установах, що належать до сфери управління Державної пенітенціарної служби України) № 1154 від 02.12.2014 р.

Запропоновані Васіним М. С. зміни до законодавства України в частині правового врегулювання діяльності військових і пенітенціарних капеланів неодноразово обговорювалися під час комітетських слухань у Верховній Раді України, що в результаті обумовило позитивне голосування та прийняття відповідних законопроектів.

Таким чином, дисертаційна робота відрізняється не тільки високим теоретичним рівнем, але й має значний прикладний аспект. Наукові розробки Васіна М. С. сприятимуть подальшій правовій регламентації капеланського служіння в військових формуваннях, пенітенціарних і медичних закладах, як однієї з форм взаємодії держави і релігійних організацій.

Довідка підготовлена для пред'явлення у спеціалізовану вчену раду для захисту дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук.

Відповідальний секретар

А. А. СУХОДОЛЬСЬКА

УКРАЇНСЬКА ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА
Верховний Архієпископ Києво-Галицький

Аркуш 1 із 2-х

Київ,
Вих. ВА 20/236
7 вересня 2020 року Божого

ДОВІДКА

Про впровадження результатів дисертаційного дослідження
на тему «Конституційно-правові засади взаємодії
держави і релігійних організацій в Україні»

Васіна Максима Сергійовича

на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук
за спеціальністю 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право

Результати дисертаційного дослідження Васіна Максима Сергійовича на тему «Конституційно-правові засади взаємодії держави і релігійних організацій в Україні» впроваджувалися в діяльності Української Греко-Католицької Церкви, а також Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій, упродовж 2016 – 2019 років шляхом врахування викладених автором результатів під час організації душпастирської діяльності (капеланського служіння) в Збройних Силах України та інших військових формуваннях, а також у закладах пенітенціарної системи та охорони здоров'я.

Свої рекомендації щодо вдосконалення державно-церковної взаємодії, які засновані на проведеному дисертаційному дослідженні, Васін М. С. представив під час серії науково-практичних круглих столів, організованих за ініціативи Української Греко-Католицької Церкви, в яких взяли участь провідні науковці, парламентарі та релігійні діячі різних конфесій, а також сотні інших зацікавлених осіб за допомогою прямих відеотрансляцій в мережі Інтернет. Зокрема дисертант виступив під час наступних заходів:

- Круглий стіл «Право на свободу совісті військовослужбовців України» (Київ, 12 грудня 2017);
- Круглий стіл «Особливості юридичного статусу релігійних організацій у правовому полі України: статус неприбутковості» (Київ, 20 вересня 2017);
- Круглий стіл «Сім'я – зона безпеки» (Київ, 20 червня 2017);
- Круглий стіл «Церква у служінні: актуальні питання нормативно-правового

забезпечення капеланської діяльності у військовій, пенітенціарній та медичній сферах» (Київ, 22 вересня 2016);

- Круглий стіл «Конституційний процес в Україні очима віруючих» (Київ, 21 червня 2016);
- Круглий стіл «Звернення вірян до Уряду з вимогою щодо неприпустимості видалення з Конституції України визначення шлюбу» (Київ, 18 лютого 2016).

Також протягом 2016 – 2019 років Васін М. С. брав участь у розробці проекту Закону України «Про військове капеланство» у складі робочої групи, створеної за ініціативи Української Греко-Католицької Церкви. Розроблений законопроект, зареєстрований у Верховній Раді України VIII скликання за реєстраційним № 10244-1, був прийнятий у першому читанні за основу 6 червня 2019 року. Таким чином, результати дисертаційного дослідження Васіна М. С. були впроваджені законодавчим органом України, що свідчить про актуальність проведеної ним наукової роботи та її виняткову практичну цінність.

Довідка підготовлена для пред'явлення у спеціалізовану вчену раду для захисту дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук.

№ 1 від 02.09.2020 р.

м. Київ

ДОВІДКА

**Про впровадження результатів дисертаційного дослідження
«Конституційно-правові засади взаємодії
держави і релігійних організацій в Україні»**

Васіна Максима Сергійовича

на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук
за спеціальністю 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право

Впровадження результатів дисертаційного дослідження Васіна Максима Сергійовича з теми «Конституційно-правові засади взаємодії держави і релігійних організацій в Україні» здійснювалося Інститутом релігійної свободи протягом 2014 – 2020 років, передусім у сфері законотворчої діяльності.

Протягом цього часу наукові розробки Васіна М. С. знайшли застосування під час підготовки змін і доповнень до наступних законопроектів:

- Проект Закону про медіа (реєстр. № 2693 від 27.12.2019 р.);
- Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо гармонізації законодавства у сфері запобігання та протидії дискримінації із правом Європейського Союзу (реєстр. № 0931 від 29.08.2019 р.);
- Проект Закону про військове капеланство (реєстр. № 10244-1 від 23.04.2019 р.);
- Проект Закону про внесення змін до Податкового кодексу України щодо неприбуткового статусу релігійних організацій та включення їх до Реєстру неприбуткових установ та організацій (реєстр. № 6696 від 12.07.2017 р.);
- Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань» щодо оформлення документів релігійних організацій (реєстр. № 6642 від 23.06.2017 р.);
- Проект Закону про внесення змін до Податкового кодексу України щодо уточнення окремих положень про оподаткування неприбуткових організацій (реєстр. № 5050 від 30.08.2016 р.);

- Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо гармонізації законодавства у сфері запобігання та протидії дискримінації із правом Європейського Союзу (реєстр. № 3501 від 20.11.2015 р.).

Наукові результати дисертанта були впроваджені у його авторському посібнику «Твоє право на свободу віросповідання», виданого у серпні 2020 року тиражом у 1000 примірників та переданого для практичного застосування до наукових установ, вищих навчальних закладів, комітетів Верховної Ради України, центральних і місцевих органів виконавчої влади, релігійних організацій різних конфесійних напрямків.

Апробація результатів дисертаційного дослідження Васіна М. С. підтверджує їх актуальність, теоретичну цінність і практичну спрямованість, доводить доцільність подальшого їх впровадження під час законотворчого процесу з метою вдосконалення взаємодії органів державної влади та релігійних організацій, враховуючи факт утвердження в Україні державно-церковних відносин на партнерських засадах.

Голова Правління

О. В. ЗАЄЦЬ

